

K 4.597
3

ივ. ჯავახიშვილი.

ქართული
სიბელთა-მცოდნეობა
და
ლიკლომატიკა

თბილისის ენციკლოპედიის გამცემი

ქართული ენციკლოპედია

ივ. ჯავახიშვილი.

ისტორიის მიზანი, წყაროები და
მეთოდები წინათ და ეხლა

წიგნი III, 1

ნაკვეთი მეორე

ქ ა რ თ უ ლ ი
სიგელთა-მცოდნეობა

ანუ

დიპლომატიკა

901/4(47.92)

9(27.922)

ივ. ჯავახიშვილი.

ქართული სიბელთა-მცოდნეობა ანუ დიკლომატიკა

ჩ 4.597
3

საგვ-2000
შემოწმებულია

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემი

თ ბ ი ლ ი ს ი — 1926

შეკრიბა სტანცია №	
საბჭო წილები №	3557.
კვლევა №	6066.

მე

დაიბეჭდა ტფილისის უნივერსიტეტის პედაგოგიური
ფაკულტეტის დადგენილებით
მდივანი: დოც. გრ. ნათაძე.

ტფილისი. ს.ს.უ.მ.ს. პოლიგრაფტრესტის 1-ლი სტამბა, პლგბ. პრ. № 91.

შეკ. № 7046/1180.

მთავარლიტი № 1633.

ტირაჟი 550.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა III

თავი პირველი: სიგელთამცოდნეობის ანუ დიპლომატიკის ისტორია 1

§ 1. სიგელთამცოდნეობის ჩანასახი და დასაწყისი ხანა (1—4). — § 2. სიგელთამცოდნეობის სამეცნიერო დარგის დაარსება საფრანგეთში და მისი თავგადასავალი (4—8). — § 3. სიგელთამცოდნეობა იტალიაში (8—10). — § 4. სიგელთამცოდნეობა გერმანიაში (10—13). — § 5. ბიზანტიის სიგელთამცოდნეობა (13—14). — § 6. ქართული სიგელთამცოდნეობა (14—19). — § 7. სომხური სიგელთამცოდნეობა (19—21). — § 8. სპარსული სიგელთამცოდნეობა (21—24).

თავი მეორე: საბუთების აღმნიშვნელი ტერმინები 25

§ 1. ზოგადი ტერმინები (25—36). — § 2. სახელმწიფო სამართლის სიგლები (36—41). — § 3. სამოქალაქო და სისხლის სამართლის საბუთები (42—52). — § 4. კერძო ხასიათის საბუთ-წერილები (50—54).

თავი მესამე: სიგლების შედგენა-დაწერისა და დაცულობის ტექნიკა 55

§ 1. საბუთის მონაწილენი (55). — § 2. საბუთების გარეგანი მხრით განხილვა (56—58). — § 3. სიგელ-საბუთების შემზადების ტექნიკა (58—60). — § 4. საბუთის დაწერილობის ტექნიკა. დედანი და გადანაწერი (60—62). — § 5. საბუთების დაზიანება-დალუპვა და განახლება (62—65). — § 6. საბუთის დამწერელნი და შედგენის მონაწილენი (65—68). — § 7. სიგლების დაბეჭდვა (68—70). — § 8. ბეჭდები (70—72). — § 9. სიგლების დაბეჭდვის ტექნიკა (72—78). — § 10. სიგლების შემზადებისათვის დაწესებული გასამრჯელო (78—80). — § 11. საბუთის დაცვა-შენახვა საქართველოში (80—81).

თავი მეოთხე: სრულიად საქართველოს მეფეთა სიგელ-გუჯრების აგებულება და დანაწილება 82

§ 1. სიგლების შეწყობილების წესის და აგებულობის ჩამონაკეთილობა საქართველოში (82—87). — § 2. სიგლის ნაწილები და მათი აღმნიშვნელი ტერმინები: სიგლის თავი (ქანწილი, ვედრება-ქებულება-დიდებისმეტყველება, სახელდება, წოდებულობა), თხრობა ჰაჯა-მოხსენებითურთ, განგებულება (ჯერჩინება, რიანობა, პაემანი, შეუვალობა, დაუცილებლობა-გაცულებულობა), ბრძანებულება, ბრალთგადამხდლობა და კურთხევა, ზელრთულობა-სათვალავი,

კრულობითი და მარტივი მოწმობანი, სიგლის ბოლო და დასასრული, სიგლის შედგენილობის და ნაწილების მოკლე აღწერა (87—119).

თავი მხუთე: სრულიად საქართველოს მეფეთა სიგლების დაწერილობის ისტორიული მიმოხილვა და დახასიათება 120

§ 1. სიგლის შესავალი (120—123).— § 2. სახელდება (123—126).— § 3. წოდებულება (126—129).— § 4. დათარიღება (129—130).— § 5. ხელრთვლობა (130—132).— § 6. მეფეთა ბრძანების აწალი სახე მე-XVI ს. (132—133).

თავი მეთხუთე: ლათინური, ბიზანტიური, სომხური და ქართული სიგელთადაწერილობის შედარებითი შესწავლა 134

შესავალი (134—136).— § 1. ლათინური სიგელთამცოდნეობა (136—143).— § 2. ბერძნულ-ბიზანტიური სიგელთადაწერილობა (143—149).— § 3. სომხური სიგელთამცოდნეობა (149—151).— § 4. ქართულისა და რომაულ-ბიზანტიურ-სომხური სიგელთადაწერილობის შედარებითი დახასიათება (151—155).

თავი მეთხუთე: ნატყუარი საბუთები 156

§ 1. ნატყუარი საბუთების არსებობა საქართველოში და მათი გამოცნობის მაშინდელი მეთოდები (156—160).— § 2. სასისხლო სიგლები და მათი ნატყუარობა (160—164).— § 3. სასისხლო სიგლების სიგლის-თავეები (164—169).— § 4. სასისხლო სიგლების თბრობა (169—174).— § 5. სასისხლო სიგლების განგებულება (174—179).— § 6. სასისხლო სიგლების ბრძანებულება (180—184).— § 7. სასისხლო სიგლების სათვალავი და ხელრთვლობა (184—187).— § 8. დასკვნა (187—188).

საქივალეზი 189

საკუთარი სახელების საქივბელი (189—197).— ტერმინების საქივბელი (197—199).

შემჩნეული კორექტურული შეცდომების განწმობა 200

წინასიტყვაობა.

ყოველ განათლებულ ადამიანს კარგად მოეხსენება ის უაღრესი მნიშვნელობა, რომელიც საბუთებს როგორც პოლიტიკურ-კულტურულ, ისევე სამართლისა, ეკონომიურის, თუ ხელოვნების ისტორიისთვისა აქვს. წყაროთა არც ერთი დარგი არ შეიცავს იმოდენად უხვსა და მრავალმხრივ ცნობებს, რაოდენიც ჩვენ საბუთებში გვხვდება. ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ საისტორიო მეთოდოლოგიაში საბუთების შესწავლას განსაკუთრებული ყურადღება აქვს მიპყრობილი და ისტორიის დამხმარე მეცნიერებათა შორის საბუთების შემსწავლელი დარგი, რომელსაც დიპლომატიკა, ანუ სიგელთამცოდნეობა ეწოდება, ყველაზე უფრო ზედმიწევნით საისტორიო სამეცნიერო დარგად იქცა.

ასეა დასავლეთ ევროპაში. ჩვენში-კი ეს სამეცნიერო დარგი აქამდე არც-კი არსებობდა, თვით „დიპლომატიკა“ ტერმინის ხსენება-კი არ იყო იმისდა მიუხედავად, რომ ქართული საბუთებიც ბლომად არის გამოცემული და საქართველოს ისტორიის მკვლევარნიც უკვე მი-XVII ს-ითგან მოყოლებული ამ წყაროებით ფართოდ სარგებლობდნენ. საბუთების წინასწარ შეუსწავლელად გამოცემა და განურჩევლად სარგებლობამ მე-XIII-XVI სს-ის შესახებ ქართულ საისტორიო მწერლობას საგრძნობი ზიანი მიიყენა, ნატყუარი და ნამდვილი საბუთების ცნობათა ერთმანეთში არევა ზოგს მკვლევარს საქართველოს ისტორიული ცხოვრების სრულებით დამახინჯებული სურათი დაახატვინა, რომელსაც ხშირად სინამდვილესთან საერთო სრულებით არა ჰქონდა რა.

ცხადია ასეთ მდგომარეობას ბოლო უნდა მოჰღებოდა და საბუთების მეცნიერულ შესწავლას ჩვენშიაც საძირკველი უნდა ჩაჰყროდა, თუ ქართული საისტორიო მწერლობისათვისაც თანამედროვე სამეცნიერო დონეზე ყოფნა აუცილებელ თვისებად მიგვაჩნია. სწორედ ამ ოცნებით ვხელმძღვანელობდი, როდესაც 1920 წლითგან მოყოლებული ქართული საბუთების აგებულებისა და დაწერილობის ტექნიკის შესწავლას შევუდგე და ქართული სიგელთამცოდნეობის წერა დავიწყე. ჩემი მიზანი იყო, რომ ამ სამეცნიერო დარგსაც ჩვენს საისტორიო სამეცნიერო მწერლობაში საძირკველი ჩაჰყროდა და

მასაც მკვლევართა შესაფერისი ყურადღება დაემსახურებინა, რომ ამით ნამდვილი და ნატყუარი საბუთების გამოცემასა და ჰეშმარიტ და ტყუილი, უშინაარსო ფორმულად ქცეული და ახალი ცნობებით განურჩევლად სარგებლობას ერთხელ და სამუდამოდ ბოლო მოჰღებოდა.

წინამდებარე მონოგრაფია 1920—1922 წ. განმავლობაში ჩვენს უნივერსიტეტში სხვათა შორის ქართული დიპლომატიკის კურსის კითხვის დროს თანდათანობით შეიქმნა. შემდეგში ის მხოლოდ აქაიქ იქმნა შევსებული.

დიპლომატიკა ყოველგვარი საბუთების აგებულება-დაწერილობას უნდა იკვლევდეს, მაგრამ რაკი პოლიტიკურ-კულტურული ისტორიისათვის ცნობები უფრო უხვად მეფეთა და მწყემსთმთავრების საბუთებში მოიპოვება ხოლმე, ამიტომ ჩვეულებრივ სიგელთამცოდნეობა სწორედ ამ ორგვარი საბუთების შესწავლას აქცევდა და აქცევს ყურადღებას. წინამდებარე ქართული დიპლომატიკაც ამის გამო, ზოგადი ნაწილის შემდგომ, პირველად სრულიად საქართველოს მეფეთა სიგელებს იხილავს. მაგრამ ქართული დიპლომატიკის შემდეგი ნაწილები კათალიკოზთა, კერძო პირთა და საერთოდ სახელმწიფო, სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ყოველნაირი საბუთების აგებულება-დაწერილობის შესწავლასაც უნდა შეიცავდეს. თავისდა თავად ცხადია, რომ ეს იმდენად დიდ ენერჯიასა და დროს მოითხოვს, რომ ერთ ადამიანს ამოდენა შრომის დაძლევა ეგების არც-კი შეეძლოს. მაგრამ მეცნიერებაში ხშირად არც არის საჭირო, რომ დაწყებული საქმე ერთდღიამვე პირმა დაამთავროს: ოღონდ მიზანი ნათლად იყოს გათვალისწინებული, მუშაობის გარკვეული გეგმა არსებობდეს და დაწყებული საქმის გამგრძელებელი მკვლევარი საკმაოდ აღმოჩნდებინ.

საბუთების შესწავლა სხვა და სხვა მხრით შეიძლება: მისი მასალის და დამწერლობისა, ნაწერისა და დამტკიცების ნიშნის, ბეჭდის მხრით. სიგელ-გუჯრების სრული შესწავლა მათი ამ სამივე თვალთსაზრისით განხილვას ჰგულისხმობს. მაგრამ საბუთების მასალისა და დამწერლობის მხრით შესწავლა-დაფასებისათვის დამწერლობათამცოდნეობის, ანუ პალეოგრაფიის ცოდნაა საჭირო და ამისთვის მკითხველმა უნდა წინასწარ პალეოგრაფიის შესაფერისი სახელმძღვანელო შეისწავლოს, ბეჭდების შესამოწმებლადაც სათანადო დარგის, სტრაგისტიკის ცოდნა აუცილებელი. ქართული სტრაგისტიკა, ანუ ბეჭედთამცოდნეობა ჯერ არ არსებობს და სპეციალური კვლევადიების საგნად ჯერ არც-კი ყოფილა, ხოლო ქართული დამწერლო-

ბათამცოდნეობის ძირითადი საკითხებისა და დებულებათა განსაზღვრებად ჯერჯერობით მხოლოდ ჩემი „ქართული დამწერლობათამცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“-ა (ტფილისი 1926 წ., „ქართული წიგნის“ გამოცემა).

ამგვარად წინამდებარე მონოგრაფიაში საბუთების მხოლოდ შედგენილობისა და დაწერილობის წესებია განხილული ჯერ ისტორიული ცნობების მიხედვით, შემდეგ თვით სიგელ-გუჯრების ტექსტის ანალიზის საშუალებით. თავში ამ წიგნს სხვა და სხვა სახელმწიფოთა სიგელთამცოდნეობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა მიუძღვის, ბოლოში ქართული სიგელთა-დაწერილობის წესების ლათინურ-ბერძნულ-სომხურთან შედარებითი შესწავლა მისდევს. ორთავეს დაწერა, ისტორიკოსისათვის ფართო მსოფლმხედველობის საჭიროების შეგნების გარდა, ქართული სიგელთამცოდნეობის წარმოშობის გამორკვევის სურვილითაც არის ნაკარნახევი. უკანასკნელი თავი ქართული თანამედროვე ისტორიოგრაფიის მტკივნეულ საკითხს, ნატყუარ საბუთებსა და მათი გამოცნობის მეთოდოლოგიას ეხება.

ამ წიგნსაც, ვითარცა პირველ ცდას,—რომელშიაც ერთსა და იმავე დროს შესაფერისი სამეცნიერო ტერმინოლოგიაც გამოძებნილ-შექმნილი უნდა ყოფილიყო, საბუთების შედგენა-დაცვის ტექნიკაც უნდა ყოფილიყო შესწავლილი, აგებულობა-დაწერილობის წესებიც გამორკვეულიყო ზოგადადაც და დროთა განმავლობაში ისტორიული განვითარების დამახასიათებელი თვისებათა განსაზღვრითაც,—რასაკვირველია არაერთი ნაკლი აქვს. სხვა არა იყოს რა, მთელ გამოკვლევაში დაკვირვების საფუძვლად საბუთების აწ არსებული გამოცემები არის მიღებული, თუმცა იშვიათია საბუთი, რომელიც ე. წ. დიპლომატიკური ზედმიწევნობით იყოს გამოცემული. რასაკვირველია იმას რა ემჯობინებოდა, რომ ჯერ ქართული სიგელ-გუჯრების სათანადო გამოცემა ყოფილიყო დაბეჭდილი, ხოლო შემდეგ ეს ქართული სიგელთა-მცოდნეობის სახელმძღვანელო გამოქვეყნებულიყო. მაგრამ ამას მეტად დიდი დრო დასჭირდებოდა და თვით საბუთების წესიერი გამოცემისათვისაც წინასწარ ქართული სიგელთამცოდნეობის მთავარი საკითხების ცოდნა აუცილებელი იყო. ამიტომ წინამდებარე გამოკვლევაში საბუთების არსებულ გამოცემათა ტექსტია ხოლმე მოყვანილი და იშვიათი შემთხვევაა, როდესაც აქა-იქ ტექსტი შესწორებული, ან აღდგენილი მაქვს. დიპლომატიკის ამ ზოგად ნაწილში არსებული გამოცემით ასე თუ ისე საქმის ვითარებისათვის უზიანოდ მაინც სარგებლობა შეიძლება.

სიგელთამცოდნეობა რასაკვირველია საისტორიო მეთოდოლო-
 გიის შედარებით ვიწრო დარგია, მაგრამ მკითხველი დარწმუნდება,
 რომ აქაც თვალწინ ძველი საქართველოს სახელმწიფოებრივი განვი-
 თარებული კულტურის საყურადღებო ფურცლები იშლება.

ეს წიგნი იბეჭდებოდა ჩემი ავადმყოფობის დროს. არც კო-
 რექტურების წაკითხვა, არც ბეჭდვის თვალყურის დევნება პირადად
 მე არ შემეძლო და ჩემთვის სასიამოვნო ვალად ვრაცხ განსაკუთრე-
 ბული სიყვარულით უღრმესი მადლობა მოვახსენო ძვირფას ს. ყაუხ-
 ჩიშვილსა და თამარ ლომოურს, რომელთაც მთელი ეს
 მძიმე ტვირთი იკისრეს და ქართული სიგელთამცოდნეობის გამო-
 ცემა შესაძლებელი გახადეს.

ივ. ჯავახიშვილი.

ტფილისს
 1926 წ. 16 ივლისი.

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი .

სიგელთამცოდნეობის ანუ დიპლომატიკის
ისტორია.

§ 1. სიგელთამცოდნეობის ჩანასახი და დასაწყისი ხანა.

დასავლეთი ევროპის დიპლომატიკა (სიგელთამცოდნეობა) ნატყუარი საბუთების გაჩენამა და გამრავლებამ წარმოშვა. ნატყუარი საბუთების შედგენა და წერა ისე იყო გავრცელებული, რომ თვით განთქმულსა და პატივცემულ სამღვდელო პირებსა და მოღვაწეებსაც კი მიუღიათ ამაში მონაწილეობა და თავიანთი სიებისკობოზოსი, ანუ მონასტრისათვის უპირატესობის მოსაპოვებლად თუ შესანარჩუნებლად ნატყუარი სიგელები უთხზვიათ ზოგჯერ პირადად, ზოგჯერ სხვების დახმარებით. უკვე მე-XII-ე ს-ში ებერჰარდ ფონ ფულდას გერმანიაში და დიაკონს პეტრე მონტექასინოელს იტალიაში ნატყუარი საბუთების შედგენა ფართოდ უწარმოებიათ და მრავალი სიგელიც შეუთხზავთ. შემდეგ საუკუნეებშიც ყველა ქვეყნებში ნატყუარი საბუთების წერა არამცთუ არ შეწყვეტილა, უფრო გაცხოველდა კიდევ. ნატყუარი სიგლების (falsa carta, cartola falsa) არსებობა ყველამ კარგად იცოდა, და ხშირად გამომჟღავნებულა სასამართლოში. მოპირდაპირეთა მიერ მოწინააღმდეგის საბუთების ნატყუარობის შესახებ წამოყენებული საკითხი აიძულებდა ხოლმე მსაჯულებს სიგლების შექველობა-საექკობა გამოერკვიათ. პირველ ხანებში და შემდეგშიაც დიდხანს მმართველ წრეებსა და სასამართლოს წარსულის უცოდინარობის გამო თითქმის მხოლოდ თანამედროვეთა და თავიანთ მახლობელ უწინარესთა სახელით შედგენილი სიგლების ნატყუარობის (falsitas) გამოერკვევა შეეძლოთ (H. Bresslau. Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien 1. B. 2. Aufl. Leipzig 1921 წ., გვ. 11--16).

მაგრამ უკვე მეთორმეტე საუკუნითგან მოყოლებული აქა-იქ ძველი საბუთების ნატყუარობის დამამტკიცებელ გარემოებად ქრონოლოგიური შეუსაბამობის, ანაქრონიზმის, ცხადყოფაც საკმარისად იყო მიჩნეული. განსაკუთრებით-კი საყურადღებოა პაპი ალექსანდრეს მიერ 1171 წ. საექვო სიგელის ნატყუარობის გამოსარკვე-

ვად ნახმარი მეთოდი, როდესაც მან ამ საეკვოდ მიჩნეული საბუთის ბეჭედი იმავე მზომებელის უეჭველი სიგლების ბეჭდებს შეადარა და ამგვარი შედარებით მისი ნატყუარობა დაამტკიცა (იქვე 16—17). თანდათანობით საეკვო საბუთების ღირსების გამოსარკვევად მცოდნე პირთა, განსაკუთრებით ნოტარების მოწვევაც აუცილებელი შეიქმნა. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ ვენეციის დოჟმა ვიტალის მიქაელმა 1161 წ. ერთი 1067 წ. თარიღით დაწერილი სიგელის უეჭველობის გამოსარკვევად 18 ნოტარი მოიწვია (იქვე 17).

მაგრამ ამგვარი კრიტიკული დაკვირვება და საბუთების განსჯა მაშინ მაინც იშვიათი იყო. ჩვეულებრივ-კი წარსულის უცოდინარობის გამო ხშირად უბრალო ნატყუარი სიგელი შეიძლება უეჭველ საბუთად გასაღებულიყო, განსაკუთრებით თუ იგი შედარებით ძველ ხანას ეკუთვნოდა, ისე რომ რაც მაშინდელ მმართველი წრეების მიერ ნამდვილ საბუთად (scriptura authentica) იყო მიჩნეული თანამედროვე სამეცნიერო კრიტიკის თვალსაზრისით ხშირად ნატყუარად უნდა იყოს ცნობილი (იქვე 19-20). ჰუმანიზმისა და რეფორმაციის ხანაში გაცხოველებულმა საისტორიო კრიტიკულმა მიმართულებამ თუმცა ბევრი ისტორიული თქმულებები და მოთხრობა-გარდმოცემანი ზღაპრად სცნო და სწორედ ამ დროს იყო, რომ ლავრენტის ვალლამ (Laurentius Valla) ე. წ. კოსტანტინე კეისრის წყალობის წიგნისა და მათე ფლაციუსმა (Mathias Flacius) ე. წ. ისიდორისეული დეკრეტალების სიყალბე დაამტკიცეს, მაგრამ ამ მეცნიერთა მკვეთრი კრიტიკა განსაკუთრებით მათიანეებისა და ქამთაღმწერელთა თხზულებას ეხებოდა და საბუთების ექვემიუტანელობა-კი ისე სწამდათ, რომ არა ერთხელ ცხადად ნატყუარი სიგლები ნამდვილად მიუჩნევიათ (იქვე 20-21).

მხოლოდ მე-XVII-ე ს-ში იწყება საბუთების ფართო კრიტიკული შესწავლა და განხილვა საფრანგეთსა და გერმანიაში. ამ უკანასკნელ ქვეყანაში ძველი საბუთების შესწავლას ყურადღება მიქცეული ჰქონდა იმ გაცხარებული ბრძოლის გამო, რომელიც გაჩაღებული იყო იქ 30-იანი წლების ომის დასასრულს და ვესტფალის ზავის ხანაში, როდესაც მოპირდაპირენი ცდილობდნენ თავიანთი სიმართლე სიგლებითაც დაემტკიცებინათ და ამ გზით საზოგადოების თანაგრძნობა მოეპოვათ. მოპირდაპირენი ერთი მეორეს რასაკვირველია არ ინდობდნენ და, რომელ საბუთსაც ერთი მხარე ემყარებოდა, მოწინააღმდეგე სწორედ ამ ძველს ნატყუარად აცხადებდა და გაცუდებულად სთვლიდა. ამგვარად გერმანიაში ამ შესწავლა-განხილვას პრაქტიკული მიზნები ჰქონდა და დამწვიდებული, დინჯი კვლე-

ვაძიების მაგიერ პოლიტიკური ვნებათაღელვით გამოწვეული შუაშობა იყო. ამ ხანის სადიპლომატიკო მწერლობას ეწოდება *bella diplomatica* „ბელლა დიპლომატიკა“. პირველი ამგვარი შრომა 1633 და 1638 წ. იყო ნიკოლოზ ცვლლეზიუსის (Nicolaus Zyllesius) მიერ გამოქვეყნებული, რომელშიაც არა ერთი თავის მომხრეთა დასაცავად ჩადენილი შეცდომის გარდა მოწინააღმდეგის სიგლის გასაბათილებლად ფრიად საყურადღებო მეთოდოლოგიური ღონეობა და მოსაზრება იყო ნახმარი და წამოყენებული, რომ მეროვინგელ მეფეთა სამდივანმწიგნობროში ქრისტესითი წელთაღრიცხვა და დათარიღება არ ყოფილა მიღებული (იქვე 21-22).

ამაზე გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანი და საყურადღებო განთქმული მრავალთმომხრობელის, პროფ. ჰერმან კორნიგის 1672 წ. დაბეჭდილი შრომა „*Censura diplomatis quod Ludovico fert coenobium Lindaviense*“, რომელშიაც იგი ქალაქ ლინდაუს დავალებით არჩევდა ქალაქის დავაში მოწინააღმდეგე მონასტრის მე-XII ს. სიგელის ექვმიუტანელობას. პროფ. კორნიგის გამოკვლევა იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ იქ საბუთების ღირსების გამორკვევა მეთოდოლოგიურად მტკიცე ნიადაგზე არის დამყარებული და საეჭვო სიგლების თვისებათა ნამდვილი ბუნების ცხადმყოფელ საშუალებად უექველ საბუთებთან შედარებითი შესწავლაა ნახმარი. ამასთანავე ცვლლეზიუსის და სხვათა აზრისდა საწინააღმდეგოდ, რომელთაც სიგლების ცუდი, შეცდომებით სახე ენა საბუთის ნატყუარობის დამამტკიცებელ გარემოებად მიიჩნიეს, დაამტკიცა, რომ საბუთების ცუდი ლათინური არ შეიძლება მათი ნატყუარობის ცხადმყოფელ საბუთად იყოს გამოყენებული და მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მათი ენა და მართლწერა იმდროინდელი უექველი საბუთების ენისა და მართლწერისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდებოდა, შესაძლებელი იყო ეს გარემოება მათი ნატყუარობის ნიშნად ყოფილიყო მიჩნეული (იქვე 22-23).

საგულისხმოა აგრეთვე მეცნიერ იეზუიტის დანიელ პაპე-ბროხის 1675 წ. შრომა „*Propyleum antiquarium circa veriac falsi discrimen in vetustis membranis*“, რომელშიაც მას ერთად ერთი საბუთის, დავობერტის ერთი წყალობის წიგნის, სინამდვილის საკითხის გამორკვევა ჰქონდა მიზნად დასახული, მაგრამ სხვა საბუთებთან შედარებითი შესწავლის საშუალებით. ამასთანავე ავტორს სურდა ამ სფეროში კერძო დაკვირვებათა მაგიერ სიგლების კრიტიკული შესწავლის საზოგადო დებულებანი (*generalia principia*) შეექმნა და თავისი შრომისათვისაც მას არავითარი პრაქტიკუ-

ლი მიზანი არ დაუსახავს, არამედ მხოლოდ თეორიული. ვიფიქრებ, რომ დიდი ბუღალტერი იოჰან ბოლანდის (+ 1665 წ.) სახელოვანი საქმის Acta Sanctorum გამოცემის გამგრძელბელი და გოტფრიდ ჰენდენთან ერთად უშუალო ხელმძღვანელი, პაპებროხი წმიდათა ცხოვრებათა ბეჭდვის დროს არაერთხელ იძულებული ყოფილა ამ ძეგლების მონათხრობის სიმართლის გამოსარკვევად საბუთების შესწავლას შესდგომოდა. დიდი კრიტიკული ნიჭითა და დაკვირვების უნარით უხვად დაჯილდოვებულს პაპებროხს არაერთი და ორი წმიდათა ცხოვრების ცნობათა სიყალბე აღუნიშნავს, მაგრამ მას ამასთანავე არც ის გარემოება გამოჰპარვია, რომ თვით საბუთთა შორისაც ნატყუარობა იშვიათი არ იყო. თვითოეულ შემთხვევაში მან არა ერთხელ შესძლო ნამდვილი ნატყუარისაგან გაერჩია, მაგრამ წმიდათა ცხოვრებათა შორის ნატყუარობის სიხშირემ მას საბუთებისადმი იმდენად გაუძლიერა უნდობლობა, რომ გადაჭრით ამტკიცებდა, ვითომც დაგობერტ I უწინარეს დროითგან არც ერთი ნამდვილი სიგელი არ ყოფილიყოს და მეროვინგ-კაროლინგთა დროინდელთაგან მხოლოდ მკირეოდენი. ამგვარი გადაჭარბებული მკვირვარების წყალობით მან მარსჰამისის უსაფუძვლო დებულებაც-ვი, ვითომც რამდენადაც საბუთი მეტ ხნიერებას იჩემებდეს, იმდენადაც ნაკლებად ყოფილიყოს ნდობის ღირსი, სრულ სიმართლედ აღიარა (იქვე 23-25).

ზემომოყვანილი მიმოხილვითგან ცხადად ჩანს, რომ გერმანელი მეცნიერი თავიანთ შრომებში უმთავრესად კერძო, თვითეული სიგლის კრიტიკული განხილვით იყვნენ გატაცებული. მათ ამგვარი კვლევა-ძიების დროს არა ერთი საფუძვლიანი დაკვირვება ჰქონდათ მოაოვებული, მაგრამ, ვითარცა პრაქტიკული მოთხოვნილებით გამოწვეულსა და კერძო შემთხვევებით შემოფარგლულს, ამ კვლევა-ძიებას ფართო საზოგადო ხასიათის თვალსაზრისი და დასკვნა არ შეუქმნია და უფრო წვრილმანებით იყო დატვირთული.

§ 2. სიგელთამცოდნეობის სამეცნიერო დარგის დაარსება საფრანგეთში და მისი თავგადასავალი.

დიპლომატიკის საზოგადო მეთოდების და დებულებათა შემქმნელი გამოჩენილი ფრანგი მეცნიერი ბენედიქტელთა ძმობის ბერი ჟან მაბილლონი (Jean Mabillon 1632—1707 წ.) იყო, რომელსაც ყელა უწინარეს მკვლევართა შრომების კრიტიკული განხილვაც მოეპოვება, 1667 წლითგან მოყოლებული მას Acta Sanctorum Ordinis

S. Benedicti-ის გამომცემლობის ხელმძღვანელობა ჰქონდა ჩაბარებული. თუმცა მ ა ბ ი ლ ლ ო ნ ი ც თავის კვლევა-ძიებას პრაქტიკული საბაბის გამო შეუდგა, სახელდობრ რომ პ ა პ ე ბ რ ო ხ ი ს მიერ ერთი ბენედიქტელთა ფრანგული მონასტრის ნატყუარად გამოცხადებული საბუთების სინამდვილე დაემტკიცებინა, მაგრამ იმთავითვე იგი დიპლომატიკის საზოგადო საკითხების კვლევა-ძიებას შეუდგა და თავის შრომასაც გზის გამკაფავი და მტკიცე საძირკველის ჩამყრელი გამოკვლევის ხასიათი მისცა. 1681 წ. მან დაბეჭდა თავისი უკვდავი თხზულება „De re diplomatica libri VI“, რომელიც მან საფრანგეთის მინისტრს კოლბერტს უძღვნა. ამ ნაწარმოების პირველს წიგნში აღწერილია საბუთების სხვადასხვა გვარობანი, გამორკვეულია საგნის საზოგადო ცნება, საწერი მასალა და სხვადასხვანაირი დამწერლობა, — მეორე წიგნში გამოკვლეულია საბუთების ენა და ნაწილები, სამდივანწიგნობროს შემადგენლობა, ბეჭდები, მოწმენი, ხელის მოწერა და დათარიღების წესი, — მესამე წიგნში პაპებროხის, კორნინგისა, ნოდეს და სხვათა აზრების დარღვევა და საბუთების პირების კრებულების შესახებაა საუბარი, — მეოთხეში და მეხუთეში დამწერლობისა და სხვადასხვა ხელის ნიმუშებია, ხოლო უკანასკნელ წიგნში თვით სიგლების ტექსტია მოყვანილი.

უკვე ამ შინაარსის მოკლე მიმოხილვითგანაც ცხადია, თუ რამდენად მ ა ბ ი ლ ლ ო ნ ი ს დიდებული შრომა ყველა წინამორბედ მკვლევართა ნაწარმოებზე მაღლა იდგა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ მ ა ბ ი ლ ლ ო ნ მ ა თავის დასახულ მიზანს ისე ფართოდ შეხედა, რომ საფრანგეთის ძველი საბუთებით განთქმული არქივების მასალები შეისწავლა ან პირადად და ადგილობრივ, ან თავის თანამშრომლების წარვლენითა და დახმარებით. მისი ცოდნისა და კვლევისმოყვარეობის ტრფიალი და გულმოდგინეობა იმდენად ძლიერი იყო, რომ სცადა იტალიითგანა და გერმანიითგანაც მიეღო მისთვის საჭირო მასალები და ცნობები. პირველმა მან მოუყარა თავი და შეისწავლა მრავალი როგორც წინათ ცნობილი და დაბეჭდილი, ისევე ახლად აღმოჩენილი საბუთი, და ამ დიდძალი დედნებისაგან შემდგარი მასალის შედარებასა და კრიტიკულ შესწავლაზე დაამყარა დიპლომატიკის კვლევა-ძიების მეთოდოლოგიაცა და საზოგადო დებულებანიც. პროფ. ჰ ა რ რ ი ბ რ ე ს ლ ა უ ფიქრობს, რომ ვითომც მასალების ხიუხვითა და ხელმისაწვდომობით აიხსნებოდეს ის უპირატესობა, რომელიც მ ა ბ ი ლ ლ ო ნ ი ს შრომას მის წინამორბედთა თხზულებებთან შედარებით ცხადად ემჩნევა, თორემ ნიჭითა და გონებაბაზვილობით ის თავის წინამორბედთა კ ო რ ნ ი ნ გ ს ა და პ ა

პებროხზე მაინცდამაინც მალლა არა მდგარაო (იქვე 25-27). მაგრამ უფრო სამართლიანი იქნებოდა, თუ ამ სამი პირის ღვაწლისა და მნიშვნელობის შედარებითი დაფასების დროს მარტო მათს ნიქსა და გონებასახელობას-კი არ მივიღებდით მხედველობაში, არამედ იმ თვალთახედვისა და დასახული მიზნის სიფართოვესა და სიღრმესაც მივაქცევდით ყურადღებას, რომლითაც მაბილლონი თავის ყველა უწინარეს მკვლევართ ამ დარგში სჯობნის და აღემატება. სწორედ ის გარემოება, რომ მან თავის სამეცნიერო მიზნის მისაღწევად ამოდენა მასალის წინასწარი შეგროვება და შესწავლა საჭიროდ სცნო და კერძო შემთხვევათა კვლევის მაგიერ საკითხის საზოგადო გაშუქებას ასეთი სივრცე-სიფართოვითა და სიღრმით შეუდგა, მაბილლონის დიდს უპირატესობას წინამორბედ მეცნიერებთან შედარებით ცხად-ჰყოფს.

ამგვარად მაბილლონი დიპლომატიკის სამეცნიერო დარგის ნამდვილი შემქმნელია. თვით ტერმინიც მისივე შემოღებულია. ორას ორმოცი წლის შემდგომაც მაბილლონის გამოკვლევა მრავალ საზოგადო დებულებას შეიცავს, რომელიც ეხლაც წინანდებურად შეურყეველ ქეშმარიტებად ითვლება, ხოლო ფრანკებისა და ფრანგ მეფეთა, მეტადრე მეროვინგების ხანის, საბუთების შესახებ მის შრომას ეხლაც თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს (იქვე 27-28): და მარტო ეს გარემოებაც საკმარისია, რომ ამ დიდებულ მეცნიერის სახელისა და ღვაწლის უკვდავება ცხადი შეიქმნეს.

მაბილლონის შესანიშნავმა შრომამ მაშინდელ ყველა განათლებულ ქვეყნებში დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა და სხვებიც ამ სამეცნიერო დარგში მუშაობისათვის წაახალისა. ამის წყალობით დიპლომატიკის, როგორც სპეციალური, ისევე საზოგადო გამოკვლევების წერა გაცხოველდა. თუ პაპებროხმა თავისდა სასახელოდ მაბილლონის მიერ მისი თეორიების საწინააღმდეგოდ გამოქვეყნებული კრიტიკის სრული საფუძვლიანობა აღიარა, დანარჩენ მის თანამონაზონებს, იეზუიტებს, მაბილლონის თხზულების დებულებათა მიღება არ სურდათ და ცხარე კამათში წინანდებური საბუთების და კლასიკური ავტორების ნაწარმოებთა ნატყუარობის თეორიას იცავდნენ. მაგრამ შემდეგ ასეთი წრესგადასული და თავ-აღებული უარისყოფა თვით იეზუიტებმაც შეაჩერეს. შრომების სიმრავლისდა მიუხედავად მხოლოდ ოთხმოცი წლის შემდგომ გამოქვეყნდა მეორე თვალსაჩინო ნაწარმოები მაურინელთა ძმობის ბერ ფრანგ მეცნიერების დომ ტუსტენისა (Dom. Ch. Fr. Toustain) და დომ ტასსენის (Dom. tr. Tassin) მიერ 1750 წ. დაწყებული შრომა „Nou-

veau traité de diplomatique, où l'on examine les fondements de cet art: on établit des règles sur le discernement des titres, et l'on expose historiquement les caractères des bouilles pontificales et des diplômes donnés en chaque siècle... Par deux religieux Bénédictins de la congrégation de St. Maur. 1754 წ. ტუსტენის სიკვდილის შემდეგ ეს ნაწარმოები გავრცელებული იყო ტასენის მიერ, რომელმაც 1765 წ. მთელი ნაშრომის ბეჭდვა დაამთავრა კიდევ. პარიზში დაბეჭდილი 1750—1765 წ. ეს დიდი თხზულება 6 ტომად გამოიცა. პირველ წიგნში საზოგადო დებულებებია, საბუთების ექვმიუტანელობისა, არქივებისა, დედნებისა და პირების და საბუთების სხვადასხვა გვარობათა შესახებაა. მეორე წიგნი საწერ მასალასა და იარაღს. მელანს, ანბანის წარმოშობასა და ისტორიას, ლათინური დამწერლობის სხვადასხვა გვარს, განკვეთილობის ნიშნებს და ქარაგმებს, რიცხვის ნიშნებს, თხზულ ანბანს, მალემწერლობის ნიშნებს (Tironische Noten), სიგელების მწიგნობრობას, ბეჭდებს და საბუთების შედგენილობას ეხება. მესამე წიგნი სხვადასხვა დამწერლობისა, მართლწერისა, საბუთების ენისა და ნაწილებისა, დათარიღებისა და ხელის მოწერის შესახებს ცნობებს შეიცავს. მეოთხე წიგნი რომის პაპებისა, ხოლო მეხუთე დანარჩენ სასულიერო პირთა და დაწესებულებათა სიგელების დიპლომატიკას შეიცავს, მეექვსე და მეშვიდე წიგნები რომის კეისრებისა, მეფეთა და მთავრებისა, აგრეთვე დანარჩენ ერისკაცთა და საერო დაწესებულებათა საბუთების დიპლომატიკას ეხება.

თუმცა ეს ორი ფრანგი მეცნიერი თავიანთ დიდებულ თანამემამულე მაბილ ლონს შემოქმედებითი ნიჭით ჩამოუვარდებოდენ, მაგრამ მაინც განმაცვიფრებელი სამეცნიერო ცოდნა, აუარებელი მასალის შეგროვების გულმოდგინეობა გამოიჩინეს. ხოლო წყაროების შედარებითი შესწავლისათვის გამოკვლეულ-გათვალისწინებული ძეგლების სიუხვე თვით მაბილლონისასაც აღემატება. ამ დიდი შრომის ღირსებას შეადგენს პალეოგრაფიის მომთხრობელი ვრცელი ნაწილი, რომელიც კარგად არის დამუშავებული, და რომის პაპების საბუთების დიპლომატიკა, რომელსაც ეხლაც ჯერ კიდევ თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს და ამ დარგში მუშაობის დროს აუცილებელია (იქვე 29-30).

პალეოგრაფიისა და დიპლომატიკის მეთოდური კვლევა-ძიებისათვის მომზადებული პირების გასამრავლებლად იმ გარემოებასა ჰქონდა დიდი მნიშვნელობა, რომ 1821 წ. საფრანგეთში დაარსდა École des chartes, საგანგებო სასწავლებელი სახელმწიფო არ-

ქივებისათვის პალეოგრაფია-დიპლომატიკა-ქრონოლოგიაში განსწავლული მოხელეების მოსამზადებლად. მას თავისი გამოცემები და ორგანოცა აქვს, რომელთაგან ორგანოს ეწოდება „Bibliothèque de l'école des chartes“ და პარიზში გამოდის 1840 წ-ითგან მოყოლებული, ხოლო გამოცემათა შორის საყურადღებოა საბუთების მშვენიერი ფაქსიმილიანი კრებულები, რომელთაც სათაურად აქვთ „Recueil de facsimiles à l'usage de l'école nationale des chartes“ და პარიზში ბეჭდავს ეს დაწესებულება 1880 წ-ითგან მოყოლებული.

დიპლომატიკის სასწავლებლის ნაყოფიერი გავლენა იმ მხრივაც დაეტყო საბუთების შესწავლის საქმეს საფრანგეთში, რომ გამომცემლობა ამ დარგში სხვა დაწესებულებებმაც იკისრეს და სადებარტამენტო არქივების მუზეუმიც 1879 წ. შეუდგა თავის ფაქსიმილეთა კრებულის ბეჭდვას „Recueil de facsimiles héliographiques de documents tirés des archives des préfectures, mairies et hospices“.

ამ ახალ ხელშემწყობ პირობებში აღზრდილ მეცნიერთა შორის საფრანგეთში დიპლომატიკის კვლევა-ძიებაში თვალსაჩინო ადგილი ეკავა ერთ საუკეთესო თანამედროვე პალეოგრაფთაგანს ლეოპოლდ დელისლს (Leopold-Delisle), რომელიც 1910 წ. გარდაიცვალა და ოცდაათი წლის განმავლობაში, 1874—1904 წ., პარიზის ეროვნული წიგნთ-საცავის გამგედ იყო და 1887 წ. პალეოგრაფიის ალბომი „Album paléographique“ გამოსცა.

დიპლომატიკის დარგში განსაკუთრებით საყურადღებოა 1889 წ. გარდაცვლილი ა. გირის (A. Giry) მშვენიერი სახელმძღვანელო „Manuel de diplomatique“, რომელიც 1894 წ. დაიბეჭდა პარიზში.

§ 3. სიგელთამცოდნეობა იტალიაში.

საფრანგეთის დიდებული მეცნიერის მაგალითმა იტალიაშიაც გააცხოველა პალეოგრაფია-დიპლომატიკის კვლევა-ძიება. იტალიელ მეცნიერთა შორის ყველაზე უფრო დიდი ღვაწლი ჯერ სციპიონე მათეის (Scipione Maffi) მიუძღვის, რომელმაც 1727 წ. დაბეჭდა თავისი საყურადღებო შრომა „Istoria diplomatica che serve d'introduzione all'arte critica in tal materia“ (Mantua), ამ თხზულებაში იგი მახილლონის მიერ შემუშავებულ დამწერლობის კლასიფიკაციას არღვევდა და ლათინური მწიგნობრობის განვითარების მთლიანობის აზრს იცავდა. შემდეგ საყურადღებოა ანჯელო ფუმაგალის (Angelo Fumagalli) 1802 წ. მილანოში ორ წიგნად გამოცემული „Delle istituzioni diplomatiche“, რომელშიაც განსაკუთრებით იტალიის საბუთების განხილვის შემცველი ნაწილია ძვირფასი.

ახალ მეცნიერთა შორის ყველაზე ნიჭიერი და დამსახურებული იყო თავისი მრავალი სპეციალური გამოკვლევებით განთქმული 1902 წ. გარდაცვლილი ჩეზარე პაოლი, რომელსაც გამოქვეყნებული აქვს საზოგადო ხასიათის სახელმძღვანელო სამი ნაწილისაგან შემდგარი „Programma scolastico di paleografia latina e di diplomatica“. დიპლომატიკა მესამე ნაწილშია მოქცეული. ამ წიგნის მეორე გამოცემა ფლორენციაში 1899-1900 წ. დაიბეჭდა და K. Lohmeyer-ის მიერ გერმანულად იყო ნათარგმნი ავტორისაგან დართული დამატებებითურთ (Innsbruck 1899—1900 წ.). ხოლო თანამედროვე მკვლევართა შორის თავისი მშვენიერი სპეციალური გამოკვლევებითა და საუცხოვო გამოცემებით ყველას ლ. სქიპარელი (L. Schiaparelli) სჯობია.

იტალიის დიპლომატიკის ცოდნას საქართველოს მკვლევართათვის ბიზანტიისა და სპარსეთის დიპლომატიკის ცოდნის შემდგომ განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, რათგან როგორც კირიონ კათალიკოზისადმი საპასუხო ეპისტოლითაგან ჩანს მე-VI-VII ს-ში საქართველოს ეკლესიას დამოკიდებულება ჰქონია რომის ეკლესიასთან. ხოლო შემდეგ მე-X-XI სს-ში ილარიონ ქართველის მაგალითითგან, რომელიც რომში იყო მოსალოცავად და ცხოვრობდა 2 წლამდე (ათონ. კრ. 89), საფიქრებელია; რომ საბერძნეთში მყოფი ქართველები რომს მოწყვეტილი არ ყოფილან. ხოლო ეფთჳმე და გიორგი მთაწმიდელთა ცხოვრებათაგანაც ჩანს, რომ ათონის ქართველ ბერთა საშუალებით ბენევენტის დუკისა და მმართველ წრეების წარმომადგენელ ლათინთა ბერებთან მჭიდრო კავშირი და მეგობრული დამოკიდებულება არსებობდა. მე-XIII ს-ითგან მოყოლებული რომის პაპის ტახტთან დამოკიდებულება და მიწერმოწერა უფრო და უფრო ცხოველდება, მე-XV ს-ითგან-კი ვენეციის რესპუბლიკასაც ცხოველი დამოკიდებულება აქვს ჩვენ ქვეყანასთან. ამის გამო ლათინურად და იტალიურად ბევრი საბუთები და თხზულებებია, რომელთა ენისა და დიპლომატიკის ცოდნა საქართველოს ისტორიის მკვლევარს ბევრს ახალსა და საყურადღებოს შესძენს. ამიტომ პაპთა დიპლომატიკის გარდა იტალიის საერო დიპლომატიკის ცოდნაც არის საჭირო. აქ დასახელებული იქმნება მხოლოდ უმთავრესი წყაროები, როგორც რომის პაპთა, ისევე იტალიის დიპლომატიკის შესახებ.

პაპების დიპლომატიკის მოკლე, მაგრამ მკაფიო მიმოხილვა აქვს აგრეთვე პროფ. Dr. L. Schmitz-Kallenberg-ს თავის Die Lehre von den Papsturkunden-ში (ob. Grundriss der Geschichtswissenschaft, herausg. von Al. Meister II. B., 2. Abteilung. Urkundenlehre. 2. Aufl., 1913 წ., გვ. 56—116).

ზემოდასახელებულის გარდა იტალიის დიპლომატიკის უმთავრეს გამოცემად უნდა ჩაითვალოს: Datta, *Lezioni di paleografia e critica diplomatica sui documenti della monarchia di Savoia* (Turino 1834); P. Vayra, *Museo storico della casa di Savoia* (იქვე 1881); Russi, *Paleografia e diplomatica de' documenti delle provincie Napoletane* (ნეაპოლში 1883 წ.); Ernesto Monaci, *Archivio paleografico italiano* (რომში 1883 წ. შემდ.); Vitelli და Paoli, *Collezione fiorentina di facsimili paleografici* (ფლორენციაში 1884-97 წ-ში).

§ 4. სიგელთამცოდნეობა გერმანიაში.

მაბილლონის შრომამ რასაკვირველია გერმანიაშიაც დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა და დიპლომატიკის აღორძინებას ხელი შეუწყო. უნივერსიტეტებშიც-კი დაიწყო პროფესორებმა ისტორიის და სამართლის მეცნიერებასთან ერთად პალეოგრაფიისა, ქრონოლოგიისა და დიპლომატიკის კითხვა. მაგრამ ამ გზით მაინც თვალსაჩინო არა გაკეთებულა რა, თუმცა არა ერთი და ორი საზოგადო სახელმძღვანელო დაიწერა. მხოლოდ 1732 წ. ავსტრიის ბენედიქტინელთა გაოტვააგის (Göttweig) მონასტრის მამასახლისმა იოან გეორგ ბესსელმა (1672—1749), რომელიც ბეროდაში გოტტფრიდად იწოდებოდა, გამოაქვეყნა თავისი საყურადღებო სპეციალური შრომა „*Chronicon Gotwicense. Tomus prodromus de codicibus antiquis manuscriptis, de imperatorum ac regum Germaniae diplomatibus*“ (Tegersee). ამ წიგნში ავტორმა დიდი გულმოდგინება, საგნის ცოდნა და მეცნიერება გამოიჩინა. მისი შრომის უმთავრეს ნაკლს მხოლოდ ის შეადგენს, რომ არ იცოდა, თუ რა ნიშნების მიხედვით შეიძლებოდა საბუთის პირმშო-დედნობის საკითხის გამორკვევა და ამის გამო მისი მსჯელობა ხშირად მცდარ ნიადაგზე იყო ნოლმე დამყარებული (პ. ბრესლაუ 34-35). დიპლომატიკის მეტოდოლოგიის შემუშავებაში ფრიად მნიშვნელოვანი ღვაწლი მიუძღვის აგრეთვე პროფ. ჰომანანს (Heumann), რომელმაც საბუთების შინაარსის იურიდიულს მხარეს მიაქცია განსაკუთრებული ყურადღება და ამით სიგელების კრიტიკისათვის გამოსაყენებლად ახალი და მძლავრი საშუალება შეჰქმნა. მისი გამოკვლევა „*Commentarii de re diplomatica imperatorum ac regnum Germanorum inde a Caroli Magni temporibus adornati*“ ორ წიგნად გამოსული 1745-53 წ. ნჯრენბერგში დაიბეჭდა (იქვე 35).

საფრანგეთის რევოლუციისა და ნაპოლეონის ომების წყალობით ძველ საბუთებს წინანდელი პრაქტიკულ-იურიდიული მნიშვნელობა დაეკარგათ, რათგან მრავალი საეკლესიო და სამონასტრო დაწესებულება მოიხსო, ან უქონებოდ იქმნა დატოვებული. სასამართლოს წარმოებაც შეიცვალა და უფლებას უკვე წინანდებურად ძველისძველ და დრომოქმულ საბუთებზე აღარ ამყარებდენ. ამ გარემოებამ ძველი სიგელების სინამდვილე-ნატყუარობის გამორკვევის საკითხს სიმწვავე დაუკარგა და დინჯი, პირუთვნელი სამეცნიერო კვლევა-ძიებისა და შესწავლისათვის განსაკუთრებით ხელშემწყობი პირობები შექმნა. სამონასტრო და საეკლესიო მრავალრიცხოვანი საბუთების სახელმწიფო მუზეუმებში და არქივებში გადატანამაც მათი შესწავლა გააადვილა და წინ წასწია.

1319 წ. მაანის ფრანკფურტში ფონ-შტაენის მიერ დაარსებულმა გერმანიის უძველესი ისტორიის საზოგადოებამ, რომელიც 1824 წ. გერმანიის მეფეთა სიგელების მე-XIV-ე ს-დმე გამოცემისათვის საფუძვლიანს სამზადისს შეუდგა და ამისთვის თავის წევრებს გერმანიისა, საფრანგეთისა და იტალიის არქივებში დიდძალი მასალა შეაგროვებინა, და ლეოპოლდ რანკეს მიერ 1834 წ. დაარსებულმა ორგანომ die Jahrbücher der Geschichte des deutschen Reiches, რომელშიაც ყოველგვარი მასალები უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, ძველი სიგელების მეთოდური შესწავლა ძალიან დააწინაურა.

ალსანიშნავია იოჰ. ბოჰმერის (I. F. Böhmner 1795—1863) მიერ დაწყებული, როგორც დაუბეჭდავი, ისევე დაბეჭდილი საბუთების სისტემატიური აღნუსხვა, რომელშიაც შემდეგ არა ერთმა სხვა მეცნიერმაც მიიღო მონაწილეობა. ამ ქრონოლოგიურმა და სხვაგვარმა აღნუსხვამ ბევრი ისეთი საკითხი გამოარკვია, რომელიც წინათ გათვალისწინებული არ ყოფილა. ბოჰმერმა და შტუმფმა შეიმუშავეს ერთგვარი სტატისტიკური მეთოდი საბუთების ექვმიუტანელობის გამოსარკვევად, რომელიც უქველ საბუთებად მიჩნეული სიგელების შინაარსის თანხმობაზე იყო დამყარებული. ყველაფერი, რაც ამგვარს საბუთებს არ უდგებოდა, ნატყუარად იყო გამოცხადებული. ამგვარად ის, რაც დასამტკიცებელი იყო პირდაპირ უდავოდ ნამდვილ სიგელებად ჩასთვალეს და ასეთი საფუძვლით უნდოდათ სხვა საბუთების განსჯა. ამასთანავე შინაარსით თანხმობრივი ძეგლების რიცხოვრივ სიმრავლეზე დამყარებული მსჯელობა ისეთს სიგელებს უარჰყოფდა, რომელთა შინაარსი ჩვეულებრივისაგან განსხვავდებოდა, თითქოს თვითეულს საბუთს საზოგადო თვისებების გარდა განსაკუთრებული თავისებურებაც არ ჰქონდეს! ეს გარემოება

ცხადპყო ჟულ. ფიკკერმა (Jul. Ficker 1826—1902 წ.), რომელიც ზემოდასახელებულ მეცნიერთა აზრისდა საწინააღმდეგო გზას დაადგა და თვითოეულს საბუთის თავისდათავად შესწავლა ირჩია (პ. ბრესლაუ 37—41). ამგვარი მუშაობა რასაკვირველია საბუთების შესწავლას აღრმავებდა, მაგრამ დიპლომატიკის მთავარს საკითხს სიგლების სინამდვილესა და პირმშოდენობის შესახებ ოდნავადაც არ სწყვეტდა. რათგან საბუთების დამწერლობა ჩვეულებრივისაგან განსხვავდებოდა, ამ საკითხის გადაწყვეტას თვით სიგლების პალეოგრაფიისათვისაც გამომწვევითი მნიშვნელობა ჰქონდა. ხოლო რათგან უკვე ძველი დროითგანვე ცხადი შეიქმნა, რომ საბუთის ნატყუარობა მხოლოდ ნამდვილ, ესე იგი პირმშოდენებთან შედარებით შეიძლება დამტკიცდეს, სამეცნიეროდ დიპლომატიკის წარმატება მხოლოდ მაშინ იქმნებოდა საფუძვლიანი, თუ საბუთების პირმშოდენობის გამოსარკვევად მეცნიერებაში მტკიცე და ზედმიწევნითი მეთოდი იქმნებოდა შემოღებული.

ამ რთული და უმნიშვნელოვანესი საკითხის გადაწყვეტა მხოლოდ თეოდორ ზიკკელმა (Theodor Sickel 1826—1908 წ.) მოახერხა. მან მტკიცე მეთოდის შექმნა შესძლო. თავის, ვენის სამეცნიერო აკადემიის სხდომათა მოამბეში 1861—82 წ. დაბეჭდილს შრომებში „Beiträge zur Diplomatik“. მეტადრეკი 1867 წ. ვენაშივე ორ წიგნად გამოცემულს Acta regum et imperatorum Karolinorum digesta et enarrata“-სა და იქვე 1858 წ. მოყოლებული გამოქვეყნებულს „Monumenta graphica medii aevi“-ში, დასასრულ „Programm und Instruktion der Diplomata-Abteilung“-ში ზიკკელმა სიგლების პირმშოდენობის გამოსარკვევად შემდეგი მეთოდი შემოიღო: თუ ერთდარიმავე მიმცემის და მწიგნობრის რამდენიმე, ან მრავალი საბუთი სულ სხვადასხვა, ერთი მეორისაგან დამოუკიდებელი, მიმღებელი პირისა ან დაწესებულების სახელობაზე შედგენილი ერთდარიმავე ხელით არის ნაწერი, ეს გარემოება ამ საბუთების სინამდვილის და პირმშოდენობის დამამტკიცებელია. ამგვარად თუ წინათ, მაბილონის დროითგან მოყოლებული, საბუთების განსაზღვრა აელის მიხედვით, ესეც მხოლოდ საზოგადო ნიშნებითა და საუკუნეებისა და მის მეოთხედებით შეეძლოთ, ახლა ზიკკელის მიერ შემოღებული მეთოდის წყალობით სიგლების პალეოგრაფიულ-დიპლომატიკურმა შესწავლამ ისეთს ზედმიწევნილობას მიაღწია, რომ თითოეული მწიგნობრის საბუთების თავისებურობის

შესწავლა და განსახილველად უნდა შესაძლებელი შეიქნა. ამიტომ გადაჭარბებული არ არის გერმანული დიპლომატიკის ერთი საუკეთესო მკვლევართაგანის პროფ. პ. ბრესლაუს აზრი, როდესაც ის ამბობს, რომ მამბილლონის შემდგომ არავის არ მიუძღვის დიპლომატიკის მეცნიერების წინაშე ისეთი ღვაწლი, როგორც ზიკკელსაო, ამ ადამიანმა დიპლომატიკა ზედმიწევნით მეცნიერებად აქცია (პ. ბრესლაუ 41-43).

§ 5. ბიზანტიის სიგელთამცოდნეობა.

ბიზანტიის დიპლომატიკა სამწუხაროდ თითქმის სრულებით შესწავლილი არ არის და ორიოდე გამოკვლევის გარდა ჯერ არაფერია დაწერილი. ამათგან საყურადღებოა K. Brandt-ის ნაშრომი „Der byzantinische Kaiserbrief aus St. Denis und die Schrift der frühmittelalterlichen Kanzleien. Diplomatisch-paläographische Untersuchungen zur Geschichte der Beziehungen zwischen Byzanz und dem Abendlande, vornehmlich in fränkischer Zeit“, რომელიც Archiv für Urkundenforschung-ის პირველ წიგნში (გვ. 5—87) იყო დაბეჭდილი. იქ ბიზანტიის დიპლომატიკის განვითარება განხილული მე-X-ე ს-ს და გამოკვლეულია ერთის მხრით ბიზანტიისა და დასავლეთი ევროპის შორის არსებული დამოკიდებულება დიპლომატიკის სფეროში და თანაც სამწიგნობრო დამწერლობის განვითარების ისტორიაა შესწავლილი (2. Die byzantinische Kaiserurkunden bis zum X. Jahrhundert. 3. Byzanz und das Abendland. 4. Die Schrift in der älteren Urkunden der Päpste und der Erzbischöfe von Ravenna. 5. Zur Entwicklungsgeschichte der Kanzleischriften). ბიზანტიური ბეჭდების შესახებ დაწერილი აქვს Mordtmann, Plombs byzantins de la Grèce et du Péloponnèse: Revue archéologique 1877 წ., vol. XXXIV და ფრანგ მეცნიერს შლუმბერგეს Schlumberger, Monuments numismatiques et sphragistiques du moyen âge Byzantine: Revue archéologique 1880 წ. vol. XL, აგრეთვე მისივე შრომა Sigillographie de l'empire Byzantin (Paris 1884 წ.).

ბიზანტიის კეისრებისა და პატრიარქების სიგელები იმგვარადვე როგორც ეკლესია-მონასტრებისა და კერძო პირების საბუთები უკვე ბლომად არის გამოქვეყნებული. პირველად აღსანიშნავია პროფ. Karl Eduard Zachariä von Lingenthal-ის ცნობილი კრებულის Jus Graeco-Romanum-ის მეოთხე ნაწილი (Pars IV), რომელშიაც ქრონოლოგიურად დალაგებული და ხუთ ჯგუფად გაყოფილი ბიზანტიის კეისრების ნიშნელები და ოჭრობეებია და-

ბექელი. შემდეგ უნდა Z. Miklosich et J. Müller-ის წიგნიანი გამოცემა იქმნეს დასახელებული Acta et Diplomata Graecorum medii aevi. Vindob. 1860—1889 წ.

ათონის მონასტრების საყურადღებო საბუთების კრებულები გამოქვეყნებული იყო რუსულ ორგანოს Византийский Временник-ის დამატების სახით Actes de L' Athos. IV. Actes de Zographou: Виз. Вр. 1907 წ. XII том, приложение № 1. Actes de Chilandar publiés par L. Petit et B. Korablev 1911 წ. В. В. том XVII, № 1. —ბევრი ძეგლია გამოქვეყნებული ბერძნულ ჟურნალში Ηετας η επίθεωρηται: ης ἐκκλησιας... ημερομηνιας, რომელიც ათინაში იბეჭდებოდა 1846 წ. მოყოლებული. დასასრულ წინასწარი მუშაობა დაიწყო ბიზანტიის სიგლების სრული კრებულის გამოსაცემად შემდეგი სათაურით: Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. ჯერ გამოვიდა პირველი სერიის ორი ნაკვეთი: (Berlin—München 1924—25, Regesten d. Kaiserurk. bearb. v. F. Dölger).

§ 6. ქართული სიგელთამცოდნეობა.

ქართულ სამეცნიერო დიპლომატიკას ჯერჯერობით არავითარი ისტორია არა აქვს და შეიძლება ითქვას, რომ აქამდის არც არსებობდა. წინამდებარე შრომა და გამოკვლევა პირველი ცდაა ქართული სიგელთამცოდნეობისათვის ჩვენში საძირკვლის ჩასაყრელად. მაგრამ დაკვირვება საბუთების უეჭველობა-ნატყუარობის გამოსარკვევად წინათაც და უკვე ძველ დროს ყოფილა საქართველოში და ქვემოთ სწორედ ამის შესახებ იქნება ორიოდ სიტყვა ნათქვამი. საფიქრებელია, რომ უკვე მე-XII ს—ში ქართული სიგელების დაწერილობის შესასწავლად ერთგვარი სახელმძღვანელოები, სამდივნო წიგნები უნდა ყოფილიყო, მაგრამ, რადგან ჯერ არც ერთი ამგვარი ძველი ძველი ხანიდან აღმოჩენილი არ არის, მათი შინაარსის შესახებ არაფრის თქმა არ შეიძლება. ნატყუარი საბუთების გამოსარკვევადაც უკვე მე-XV ს—ში საქართველოში ერთგვარი საზომი ჰქონიათ, მაგრამ, ამის შესახებ ალექსანდრე კახთა მეფის ნაბოძებს სიგელში მარტო ცნობაა შენახული (იხ. დაწვრილებით ნატყუარი საბუთების შესახებს თავში), თვით იმ ღონეობაზე-კი, რომლითაც მაშინ ამგვარ საკითხებს სწყვეტდნენ, არაფერია იქ ნათქვამი. ვახტანგ მე-VI სასამართლო წიგნითგანაც ჩანს, რომ მოსამართლეს ნატყუარი საბუთის შეტყობა უნდა სკოდნოდა და ამისთვის მას ბეჭედი, დამწერი, მოწამე და ქორონიკონი უნდა განეხილა, მაგრამ არსებობდა თუ არა საამისოდ დაწესებული რაიმე მოძღვრება, ან

პატარა სახელმძღვანელო, თუ თვითოეული მოსამართლის პირად დაკვირვებასა, ნიჭსა და კრიტიკულ ალლოზე იყო დამოკიდებული, ამის შესახებ ჯერჯერობით არაფრის თქმა არ შეიძლება.

როგორც სხვა დარგებშიც, ქართული საბუთების შეწყობილების შესწავლა თუ არა, ერთგვარი დახასიათების ცდაც ბატონ. ვახუშტისა აქვს თავის „შესავალ“-ში. სათაურად ამ ნაკვეთს აქვს „მეფეთა წერილისათვის“. თუმცა მისი დახასიათება მეტად მოკლეა, მაგრამ მაინც რამდენსამე ნაწილად შეიძლება დაიყოს. სახელოვანმა მეცნიერმა იცოდა, რომ ძველ დროს საბუთებს სხვანაირად ადგენდნენ, ვიდრე შემდეგში იყო მიღებული. ამის გამო ჯერ მას წინანდელი წესი აქვს ორიოდ სიტყვით აღწერილი, მერმე „აწინდელთა ჟამთა“ საბუთების დამახასიათებელი თვისება აქვს აღნიშნული. ამას გარდა თვითთულს ამ ორ ხანათავანში საბუთების ორი გვარი აქვს სათითაოდ აღწერილი: ერთის მხრით „ბრძანება“, ხოლო მეორეს მხრით „სიგელ-გუჯარები“.

აი სახელდობრ რა აქვს ბატონიშვილს ვახუშტს ქართულ საბუთებზე, „მეფეთა წერილისათვის“ ნათქვამი: ხოლო მეფენი ამათ ყოველთა ზედა იწერებოდნენ ესრეთ: «ჩვენი **ბრძანება** არის, მესტუმრეო, თუ მანდატურო, ესრეთ უამბე» და შემდგომად რაი ჯერ იყო. ხოლო **სიგელსა და გუჯარსა** შინა: «ჩვენ მეფეთ-მეფემან ღთით წყალობით ცხებულმან თვთმპყრობელმან და თვთკელმწიფემან იესიან, დავითიან, სოლომონიან ბაგრატიონიანმან, შვდთავე სამეფოთა მპყრობელმან (სახელი) გიწყალობეთ», ხოლო **აწინდელთა ჟამთა**: «მესტუმრეო¹; ჩვენ მაგიერად ჩვენს დიდს იმედს დარბაზ-ბატონს (სახელი) ასრე უამბეთ». და მდაბალთა ზედა: «ჩვენი ბრძანება არის». ხოლო **გუჯართა და სიგელთა**: «ჩვენ მეფე-მან ღთივ ცხებით გვრგვნოსანმან, იესიან, დავითიან, სოლომონიან, ბაგრატიონიანმან (სახელი) გიწყალობეთ». ესრეთვე იმერნი და კახნი, არამედ მეფე ქართლისა კვალადცა მეფეთ-მეფობით სწერდა წინავეთავე ჩვიულე-ბითა“-ო (ბროსეს გამოცემა 48—50).

ზემომოყვანილის გულდასმითი გადაკითხვა ცხად-ჰყოფს, რომ ბატონიშვილს ვახუშტს თავის „მეფეთა წერილისათვის“ გაერთიანებული საქართველოს ბრწყინვალე ხანის საბუთებით არ უსარგებლია, არამედ მხოლოდ მერმინდელი დროის, დაახლოვებით მართლ მე-XVII-ე ს.—ითგან მოყოლებული სიგელ-გუჯარებით. შემდეგ საბუთების სანიმუშოდ მოყვანილი ნაწყვეტები თითქმის არც ერთხელ მას სრული სისწორითა და ზედმიწევნილობით არა აქვს მო-

¹) დაბეჭდილია „მენტერეო“, მაგრამ შეცდომა უნდა იყოს.

ყვანილი და უფრო ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს სახელგანთქკან ქართველ მეცნიერს ეს თავი უფრო ზეპირად უნდა ქონდეს დაწერილი, ვიდრე საბუთების მიხედვით. ამასთანავე მისი დაკვირვების სფერო მეტად ვიწროდ იყო შემოფარგლული. ამას გარდა საბუთთაგან მხოლოდ ბრძანებასა და სიგელ-გუჯრებს ეხებოდა, ამ ძეგლებითგანაც მისი დაკვირვება და დახასიათება საბუთის დასაწყისს არასდროს არ სცილდება, თვით დასაწყისიც სრულად-კი არ არის განხილული, არამედ სიგელ-გუჯართა დახასიათების დროს ვახუშტი მარტო მეფეთა წოდებულებით კმაყოფილდებოდა. დანარჩენ ნაწილებს ის არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა.

ყველა ამისდა მიუხედავად სახელოვანი ქართველი მეცნიერის ზემოყვანილი „მეფეთა წერილისათჳს“ ვითარცა პირველი ცდა მაინც საგულისხმო და საყურადღებოა. ეტყობა, რომ მას გაცილებით მეტი უნდა სცოდნოდა, ვიდრე ამ საგანზე სწერდა, და რომ აღნუხსულის გარდა ისიც კარგად იცოდა, თუ საბუთებში „შემდგომად რაი ჯერ იყო“ და როგორ უნდა დაწერილიყო, კარგად ახსოვდა, რომ საბუთების სახე მტკიცედ იყო ჩამოყალიბებული და მათი არამც თუ მარტო ხანებისდა მიხედვით, არამედ თემობრივ-სამეფოებრივაც ნიშანდობლობით დახასიათება შეიძლებოდა. რასაკვირველია იმასთან შედარებით, რაც დიპლომატიკის დარგში ამ დროისათვის დასავლეთ ევროპაში უკვე გაკეთებული იყო, ადამიანს ვახუშტი ბატონიშვილის „მეფეთა წერილისათჳს“ წერილმანად ეჩვენება, უშუაგულია, თვით ავტორიც თავის თხზულებაში განხილულ საკითხთა შორის თავს „მეფეთა წერილისათვის“ დიდმნიშვნელოვანად არ სთვლიდა, მაგრამ მის ამ პატარა პირველ ცდასაც გამგრძელებელი არავინ არ აღმოუჩნდა და ეს საკითხი იმდენად უყურადღებოდ იყო მიტოვებული, რომ ის მცირეოდენიც, რაც ბატონიშვილმა ვახუშტმა გააკეთა და ერთგვარი დახასიათების ცდა დაუტოვა შთამომავლობას, სრულებით დავიწყებულ იქმნა.

თვით საბუთების დახასიათების გარდა ვახუშტს იმ პირთა შესახებაც მოეპოვება ცნობები, რომელნიც სიგელ-გუჯრებს სწერდენ ხოლმე. აქაც მას შედარებით ცოტა მასალები ჰქონია ხელთა. მწიგნობრის სახელის მაგიერ ვახუშტი შედარებით ახალს ტერმინს მდივანსა ხმარობს და მხოლოდ მდივნების შესახებ აქვს საუბარი თავის შესავალში. სახელოვანი მეცნიერი ამბობდა: „მდივანნი, ესენი იყვნენ წესითა უმაღლესნი ო უმაღლესნი: მეფისათანანი პატივითა უმაღლესნი (ვითარცა იტყვს «მდივანსა ჩვენსა ჩოლყაყაშვილს არა-რაი ეკადროს, თვნიერ დიდისა შეცოდებისათჳს მეფისა მარჯვენა ცერი მოეჭრას,

ამისგან კიდე არარაი»), სპასალარისა-თანასა სხვა, სახლთუხუცესისა-თანასა სხვა, მონათ-უხუცესისა, მსახურთ-უხუცესისა, მსაჯულთ-უხუცესისა, მეჭურჭლეთ-უხუცესისა და ეზოს-მოძღვრის-თანასა სხვა. ესენი სწერდენ უსტარს, იერლაცსა, პიტაკსა, ენდალმასა, პატრუცავსა, როარტავსა, გუჯართა, სიგელთა, ბრძანებთა, განაჩენთა და სხვათა“, ხოლო „მწერალნი იყვნენ მეფისა, რომელნი სწერდენ შემოსავლსა და წარსაგებელსა ყოველთავე და ტაძართა და სხვათა“-ო (გეოგრ., ბროს. 20—22). მაგრამ ბატ. ვახუშტიმ იცოდა, რომ ყოველთვის ასე არა ყოფილა და წინათ მდივანთა, ანუ მწერალთა უფროსად ჭყონდიდელი და მწიგნობართ-უხუცესი იყო. „ესევე“ ჭყონდიდელიო, ამბობს დიდებული ქართველი ისტორიკოსი მეორეგან, „იყო მწიგნობართ-უხუცესი ყოველთა მწერალთა ზეით თქულთა“-ო (იქვე 28). მდივნის თანამდებობა რომ საქართველოში X—XIV ს-ში არ არსებობდა და ამ მოხელეს მაშინ მწიგნობარი ეწოდებოდა, ეს ბატონ. ვახუშტიმ თითქოს არც კი იცის და გამოჰპარვია, როგორც ეტყობა მას უძველესი ხანის სიგელები თავის გამოკვლევის დაწერის დროს ხელთ არ უნდა. ჰქონოდა და თავისი დაკვირვება და დასკვნა უფრო მერმინდელ, მე-XVI—XVIII სს-თა საბუთებზე აქვს დაყარებული. ვახუშტის შემდგომ არც ერთს ქართველს მკვლევარს და მეცნიერს არც მე-XVIII და არც მე-XIX სს-ის განმავლობაში და არც დღემდის ქართულ საბუთების აგებულება—დაწერილობის შესწავლისათვის ყურადღება არ მიუქცევია. თუმცა სრულად გამოცემულ საბუთთა რიცხვი 2000 აღემატება, მაგრამ მათ გამოცემას შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა ყოველთვის და იბეჭდებოდა ისე და იმ რიგზე, როგორც გამომცემელს ხელში ჩაუვარდებოდა.

დ. ფურცელაძემ თავის სამს წიგნაკში *Дарянекія церковныя крестыянскія грамоты* მოათავსა ქართული საბუთების შემოკლებული რუსული თარგმანი, ზოგჯერ მხოლოდ შინაარსი, მაგრამ რათგან ბევრი ამ საბუთთაგანი ან დაიკარგა მას შემდგომ, ან მიფარულია და ჯერ არ ჩანს, თანაც ზოგი იმ დროს დაუზიანებლი ეხლა უკვე უთარილოა, ამ შრომას მთავარი და მრავალი წვრილმანი ნაკლისდა მიუხედავად ეხლაც ჯერ მნიშვნელობა არ დაუკარგავს.

ბერძენსა და დ. ბაქრაძეს მიერ მოთავსებულთა სიგელ-გუჯარების ქართული ტექსტი რუსული თარგმანითურთ. ამ პირველს გამოცემაშიაც საბუთები თუმცა ქრონოლოგიურად არის დალაგებული, მაგრამ შერჩევას შემთხვევითი ხასიათი აქვს.

ცალ-ცალკე და ჯგუფობრივ ქართული საბუთები უფრო ადრეც და შემდეგშიაც იბეჭდებოდა ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში, მხოლოდ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დიპლომატიკა.

გატანტულია და ძნელი გამოსაყენებელი, თანაც გაზეთებში განსაკუთრებით მრავალი კორექტურული შეცდომებითაა სავსე. მათი მოძებნა შეიძლება „ქართული ბიბლიოგრაფიის“ დახმარებით.

† ალ. ხახანაშვილმა 1891 წ. ქუთაისში დაბეჭდა „**გუჯრები**“, მრავალი შეცდომით სავსე.

ქართული საბუთების გამოცემაში განსაკუთრებული ღვაწლი † თ. ჟორდანიას, ე, თაყაიშვილს და ს. კაკაბაძეს მიუძღვით, პირველის მიერ დაბეჭდილია „**ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა**“ ტფილისი 1896 წ. და „**ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა**“ I წიგნი (ტფილისი 1893 წ.) და II (ტფილისი 1897 წ.), აგრეთვე „**ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები**“ (ფოთი 1903 წ.). ამ ოთხ წიგნში თ. ჟორდანიას მრავალი საბუთი აქვს პირველად გამოქვეყნებული. მაგრამ მისი გამოცემის უმთავრეს ნაკლს ის შეადგენს, რომ საბუთები იშვიათად არის ხოლმე სრულად დაბეჭდილი და უფრო ხშირად მხოლოდ მოკლე ნაწყვეტი აქვს მოყვანილი თავისი ამათუიშ დებულებების გასამართლებლად. თუმცა მას შემდგომ ს. კაკაბაძემ ჟორდანიასაგან გამოცემული ბევრი საბუთთაგანი ხელმეორედ და სრულად დაბეჭდა, მაგრამ თ. ჟორდანიას ზემოაღნიშნულ შრომებს ეხლაც არ დაუკარგავთ მნიშვნელობა, რათგან ზოგი ფრიად საყურადღებო საბუთთაგანი დაკარგულად ჩანს და მხოლოდ აქ შეიძლება მათი ამოკითხვა.

ე. თაყაიშვილს „**საქართველოს სიძველეთა**“ სამი წიგნი აქვს უკვე გამოცემული და მეოთხეც იბეჭდებოდა¹. I გამოვიდა 1899 წ., მე-II 1909 წ. და მე-III 1910 წ. სამსავე ტომში 1521 საბუთია გამოქვეყნებული. თუმცა საბუთების ტექსტი სრულად არის დაბეჭდილი, მაგრამ ქრონოლოგიურად არ არის დალაგებული, არამედ შემოსულობის მიხედვით, რაც სარგებლობას აძნელებს. ამ ნაკლს ბოლოში დართული ქრონოლოგიური სარჩევი ცოტაოდნავ ავსებს.

ს. კაკაბაძეს წვრილ და ცალცალკე გამოცემათა გარდა დაბეჭდილი აქვს 1913 წ. „**ისტორიული საბუთების**“ სახელით ხუთი წიგნი და 1921 წ. „**დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთების**“ სათაურით ორი წიგნი. სულ 7 წიგნში 541 საბუთია გამოქვეყნებული. ბევრი ამ საბუთთაგანი თ. ჟორდანიას ქრონიკებში იყო პირველად დაბეჭდილი, მაგრამ ს. კაკაბაძის გამოცემებს ის უპირატესობა აქვთ, რომ მას „ისტორიულ საბუთებში“ ტექსტი სრულად აქვს გამოქვეყნებული.

¹) IV წიგნის დაბეჭდილი ფურცლები საისტ-საენ. სახ. ცალკე ნაკვეთად გამოსცა (ტფილისი 1926).

მობილი და პირველი თავის მეოთხე წ-შია მოქცეული, რომელსაც თაურად აქვს *Caractères extrinsèques des chartes de la dynastie Roupénienne* და შემდეგ საკითხებს ეხება: 1) ენას, დამწერლობას და საბუთებში ნახმარს ფორმულებს (გვერ. 12—14); 2) საბუთების დამტკიცება-დათარიღებას (გვ. 14—15); 3) ხელის მოწერასა და სამეფო ბეჭდებს (15—19) და 4) სამდივან-მწიგნობროსა და მდივანმწიგნობრებს (19—20). მასალის სიმცირე და სომხური საბუთების თითქმის სრული განუხილველობა ამ საყურადღებო მონოგრაფიას ნამდვილი სომხური დიპლომატიკის შესასწავლად ნაკლებად გამოსადეგად ხდის: მეცამეტე საუკუნეზე უწინარესი ხანის სომხურ სიგელთმცოდნეობას სულ სამი გვერდი აქვს დათმობილი და აქაც მხოლოდ დავთარხანების არსებობის შესახებ და საბუთების კედლებზე წარწერების სახით ამოჭრის შესახებ აქვს საუბარი (გვ. 1—4). თვით საბუთებზე არაფერია ნათქვამი.

სომხურ სიგელთმცოდნეობასთან კავშირი აქვს ლეეონ დ ვარდაპეტ ფირღალიანის ტოსპელის ნაშრომს „სომეხთა მწიგნობარნი“ *Նոստրք Հայոց հաւարեալ և ի լոյս ածեալ ձեռամբ Զեւոնդ վարդապետի Փիբղակեան Տոսբեկոյ*, რომელიც 1888 წ. კოსტანტინეპოლში იყო გამოცემული. ეს წიგნი ძველებითგან ამოკრეფილი მდივან-მწიგნობართა შესახები ცნობების ამონაწერებს წარმოადგენს და სრულებით დაუმუშავებული მასალაა. ცნობები 1393 წლითგან იწყება და ამაზე უძველეს საბუთებს წიგნის შემდეგნელი არ ეხება. როდესაც სომხური სიგელთმცოდნეობის სახელმძღვანელო დაიწერება, ეს ნაშრომი მკლევარს მდივან-მწიგნობართა ქრონოლოგიური სიის შესადგენად მე-XIV ს. მოყოლებული დიდ სამსახურს გაუწევს, ამ უამად-კი ნედლ მასალად უნდა ჩაითვალოს.

სომხური დიპლომატიკის შეუსწავლელობა იმ სამწუხარო გარემოებით აიხსნება, რომ ძველი სომხური ძეგლები და სხვა ამგვარი საბუთები ყველა დაიღუპა საუკუნეთა განმავლობაში მტრების მრავალჯერი შემოსევისა და ცარცვა-გლეჯის დროს. საბუთთაგან მხოლოდ ისლაა გადარჩენილი, რაც ეკლესიებისა და სხვა შენობის კედლებზე იყო ამოჭრილი და მტრების ნავარდობისდა მიუხედავად ასე თუ ისე დაუზიანებლევ არის შენახული. მაგრამ ამნაირი სავალალო მდგომარეობისდა მიუხედავად სომხური სიგელთა დაწერილობის წესების შესწავლა მაინც შეიძლებოდა და ეხლაც შეიძლება ჯერ ერთი ამ კედლებზე წარწერების სახით გადარჩენილი საბუთების წყალობით, მეტადრე-კი იმ ძვირფასი მასალის გამოყენებით, რომელიც სტ. ორბელიანს თავის სივნიეთის ისტორიაში შეუტანია ეკლესია-

მონასტრებში დაცული სიგლების სიტყვა-სიტყვით გარდმონაწერის სახით. გასაოცარია, რომ ასეთი ძვირფასი მასალის სომხური დიპლომატიკის შესასწავლად გამოყენება არავის აზრად არ მოსვლია. ამ მონოგრაფიის სხვა ადგილას მკითხველი გაეცნობა სომხური სიგელთამცოდნეობის პირველ ცდას, რომელიც სომხური წარწერებისა და სტ. ორბელიანის მასალების ჩემი ხანგრძლივი შესწავლის ნაყოფს წარმოადგენს.

§ 8. სპარსული სიგელთამცოდნეობა.

ჯერჯერობით არც სპარსული სიგელთამცოდნეობა არსებობს, რადგან ჯერ არც ყოფილა სპარსული საბუთები შეკრებილი მათი მეცნიერულად შესწავლისათვის. როდესაც 1866 წ. კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიისაგან გამოცემულ აქტებში სპარსეთის შაჰების XVII—XVIII ს. ს. საქართველოს შესახებ 12 ფირმანი დაიბეჭდა (იხ. I წიგნი, 69—76), ეს, თუ არ ვცდები, პირველი შემთხვევა იყო. ამის შემდგომაც სპარსული საბუთები თუ გამოუცია ვისმე, მხოლოდ ვითარცა საისტორიო მასალა და თავისდა-თავად, ვითარცა დიპლომატიკის ძეგლი, ფირმანები, თუ სხვა საბუთები არავის შეუსწავლია. სპარსული საბუთების შესასწავლად უმთავრესად ჯერ კიდევ მათი შეკრებისათვის არის მუშაობა აუცილებელი. მაგრამ იმის წყალობით, რომ ზოგიერთ სპარსელ ისტორიკოსს თავის თხზულებაში საბუთები აქვს სიტყვა-სიტყვით მოყვანილი, სპარსელი სიგელთა დაწერილობის წესების შესწავლა ეხლაც ნაწილობრივ მაინც შეიძლება. ამ მხრივ საყურადღებოა აბულ-ფაზლ ბეხბაკის (+ 1077—8 წ. ქ. შ.) საისტორიო შრომა, რათგან მას, ვითარცა საგარეო საქმეთა მდივანმწიგნობარსა და უკანასკნელ დროს სამდივანმწიგნობროს სათავეში მდგომს, საშუალება ჰქონდა თავის ნაშრომში მოყვანილი საბუთების პირები ამ დაწესებულებაში დაცული ძეგლებითგან გადაეღო.

ბლომად აქვს სპარსეთის შაჰების ფირმანების სრული ტექსტი ჩართული სპარსელ ისტორიკოსს منتظم صری თავის საისტორიო თხზულების كتاب مستطاب „ქითაბ-ი-მუსთეტაბ“-ის (ამაღლებული, მომხიბლველი წიგნი) მეორე ნაწილში: عواجد ეს საბუთები საქართველოს ეხება და შაჰიფის, ნადირშაჰისა, ემირ ასლან-ხანისა, შაჰრუჰ-მირზას და სხვათა ფირმანების პირს წარმოადგენს, ავტორს ძეგლები ისეთი ზედმიწევნობით (გარეგნულად მაინც) აქვს გადმოწერილი, რომ ყველგან, ერთის გარდა, რომლის დედანაც დაზიანე-

ბული ყოფილა, თარიღები და გარეგნული სახე დაცული აქვს. ამ საისტორიო თხზულების სპარსული ლითოგრაფიული გამოცემა არსებობს.

სპარსეთშიც სამდივანმწიგნობრო ხელოვნება დიდად განვითარებული იყო და ამიტომ მდივანმწიგნობრობის მაძიებელს თავის ხელობა კარგად უნდა სცოდნოდა, რომ ადგილის მიღების მოიმედე ყოფილიყო. ცხოვრების ამგვარმა მოთხოვნისებამ ამ დარგის კრებულ-სახელმძღვანელოებიც წარმოშვა, რომლებშიაც სანიმუშოდ საუკეთესო საბუთებისა და წერილების მაგალითები იყო მოყვანილი, მეფე-მთავართა და სხვა თანამდებობის პირთა საბუთებს გარდა, მკითხველი აქ კერძო მიწერ-მოწერის, თვით სიყვარულის წიგნების ნიმუშებსაც იპოვიდა. ასეთ კრებულებს საერთო სახელად „ინშა“ ეწოდებოდა. თანდათანობით მაგალითებს გარდა ამ კრებულებში ავტორებმა სამდივანმწიგნობრო ხელოვნების ძირითად დებულებათა შესასწავლი თეორიული მოძღვრება-დარიგებაც შეიტანეს.

ისტორიკოსთა თხზულებებს გარდა ძვირფასი და საკმაოდ ვრცელი მასალაა დაცული სწორედ საბუთების ამ კრებულებში, ინშებში, რათგან იქ სხვადასხვა ნამდვილი საბუთებისა და მიწერმოწერის პირებია მოთავსებული. ერთი მათგანი, უსათაურო კრებული, მე-XII საუკ. მეორე ნახევარს უნდა ეკუთვნოდეს და ხვარაზმშაჰების მიწერმოწერას შეიცავს. მეორე კრებული, რომელსაც ეწოდება „ატ-ტევას-სულ ილა-ტ-ტერასსულ“ (საქმიანი ურთიერთობისადმი მიღწეულობის ძიება) ბეჰა-ად-დინ მუჰამმედ ალ-ბაღდადის შედგენილია და 1182—84 წ. იმ საბუთების პირს წარმოადგენს, რომელიც თვით კრებულის შემდგენელის ხელით ყოფილა დაწერილი (იხ. პროფ. ვ. ბარტოლდის *Туркестан в эпоху Монгольского нашествия II*, 33-34).

განსაკუთრებით საყურადღებო კრებულად ითვლება მეოსანი ამირ ხუსრაუ-ს მიერ 1319 წ. ქ. შ. შედგენილი ნაშრომი, რომელსაც „იჯაზ-ი-ხუსრავი“, ან „რასაილ-ულ-იჯაზ“-ი ეწოდება. ეს ნაწარმოები საყურადღებოა ვითარცა ერთი უძველესი თხზულებათაგანი, რომელშიაც საბუთების დაწერილობის წესების შესახებ თეორიულ მოძღვრებასაც აქვს ადგილი დათმობილი. ამას გარდა ავტორს არა ერთი საყურადღებო ისტორიული მნიშვნელობის საბუთის პირი ჩაურთავს. 1358-9 წ. ქ. შ. მუჰამმედ ბინ ჰინდუშაჰ-ს ნართაულად შამს-უდ-დინის ანუ მარტივად შამს-ის სახელით ცნობილს—შეუდგენია თავისი განთქმული თხზულება „დასტურ-ულ-ქიატიბ“ ანუ სახელმძღვანელო მდივან-მწიგნობართათვის. ვითარცა ილხანი შეიხ უვასის მუნშის ანუ მდივან-მწიგნობარს, მას მრავალი

ოფიცირული საბუთებით უსარგებლნია და თავის წიგნში სულტნებისა, ამირებისა, ვაზირებისა და სასულიერო პირთადმი წარგზავნილი საბუთების პირები იმ გვარადვე, როგორც ყაენების ფირმანების, და ყველა მოხელეთა უფლება-მოვალეობის გარიგების წიგნებისა და სხვა საბუთების ნიმუშები შეუტანია. ამის წყალობით მკითხველსაცა და მკვლევარსაც შეუძლიან მონილოთა სახელმწიფოს წესწყობილება და ყოფაცხოვრება სრული სიღრმით გაითვალისწინოს. „დასტურ ბლ-ქიატიბის“ დაწვრილებითი განხილვა მოიპოვება ჰამმერჰამერ-პურგსტალის ხელნაწერთა აღწერილობაში (Handschriften Hammer-Purgstalls გვ. 171—177).

აღსანიშნავია ხოჯა მაჰმუდ გავანის (+ 1481 წ. ქ. შ.) შემდეგში პატივისცემის ნიშნად ხოჯა-ი-ჯეჰან-ად ანუ ქვეყნის ხოჯად წოდებულის ორი თხზულება „მანაზირ ულ-ინშა“ (წერილთ-დაწერილობის სამეზრელი) და „რიჯად ულ-ინშა“, ან კიდევ „რაუ-დატ ულ-ინშა“ (წერილთა დაწერილობის ბალი ანუ ბაღები). პირველში სიგელთა და სხვა საბუთების, თუ წერილების დაწერილობის წესები, დანაწილებისა და შეწყობის შესახები მოძღვრებაა მოთავსებული. მეორეს პრაქტიკული ხასიათი აქვს.

1501 წ. ჰუსეინ ბინ ალი ალვაიზ ალ-კაშიფი-მ შეადგინა „მახზან ულ-ინშა“ ანუ წერილთა დაწერილობის საუნჯე და „საჰიფე-ი-ინშა“ სამეფო წიგნი, რომელშიაც საბუთებისა და წერილების ნიმუშებია მოყვანილი. უკანასკნელი შრომა გამოცემული იყო Lucknow-ში. ცნობილ სპარსელ ისტორიკოს ხონდემირს 1524 წ. ახ. ბ. შეუდგენია თავისი საყურადღებო თხზულება „ნამე-ი-ნამი“ ანუ „სახელოვანი წიგნი“, რომელიც შესავალში სიგელთამოდენების დასაწყისსა და ისტორიას შეიცავს, 9 ნაწილად არის დაყოფილი და საბუთების დაწერილობის წესებს არკვევს და მაგალითებით არის შემკული. სანიმუშოდ მასში მრავალი საყურადღებო საბუთებია მოყვანილი და ეს გარემოებაც ამ წიგნს განსაკუთრებით მნიშვნელოვან ნაშრომად ხდის. ამგვარივე გეგმით აქვს მაჰულანა აჟუსუფი-ს, ინდოეთის მეფის ჰუაჟუნის მუნშის 1533-4 წ. შედგენილი თავისი განთქმული შრომა „ბაღი ულ-ინშა“, რომელიც აგრეთვე „ინშა-ი-აჟუსუფი“-ს სახელითაც არის ცნობილი და გამოცემული იყო დელჰი-ში 1843 წ.

უბრალო სანიმუშო საბუთ-წერილების კრებულს წარმოადგენს აღმოსავლეთში გავრცელებული 1624 -1641 წ. ჰარკარნის მიერ შედგენილი „ინშა-ი ჰარკარნ“, რომელიც პირველად 1781 წ. იყო T. Balfour-ის მიერ კალკუტაში გამოცემული ინგლისურთა თარგმანო-

თურთ, მეორედ-კი 1831 წ. დაბეჭდა, 1869 წ.-კი Lahore-ში გამოცემულად გამოსცა (ზემოდასახელებული ავტორების შესახებ იხ. Prof. H. Ethé. Neupersische Litteratur. Crundriss der iranischen Philologie II. Band, გვ. 338—341).

შემდეგ ისპანის შაჰების საიდუმლო დავთარხანის (ჰარამის) მცველი აბუ-ლ-კასიმ ივოლუ ხაი დარ-მა შაჰ-სეფისა (1628—42 წ.) და აბას II-ისათვის (1642—67 წ.) საბუთების კრებული შეადგინა, რომელშიაც სპარსეთის შაჰების ფირმანებია თავმოყრილი, მათ შორის ზოგიერთი შორეულ წარსულსაც-კი ეკუთვნის, მაგ. სელჩუკიანთა სულტნის ალპ-არსლანის (1064—72 წ.) საბუთებიც ურევია (პროფ. ვ. ბარტჰოლდ. Хранение документов в государствах Мусульманского Востока იხ. Архивные курсы. Лекции, читанные в 1918 году. Петроград 1920 წ., გვ. 77-383). შაჰაბაზ II-ის კარის მგოსანმა და ისტორიკოსმა მუჰამედ ტაჰირ ვაჰიდმა ც საბუთების კრებული შეადგინა, რომელსაც „მუნშაბატი-ი ტაჰირ ვაჰიდ“ ეწოდება და სპარსეთის მბრძანებლის მიწერ-მოწერას შეიცავს მეზობელ და შორეულ სახელმწიფოებისა და სამფლობელოების ბატონებთან. ეს მნიშვნელოვანი ძეგლი ორჯერ იყო გამოცემული 1826 წ. Calcutta-ში და 1844 წ. Lucknow-ში. აღსანიშნავია აგრეთვე „დასტურ-ულ-ამალი-ი აგაჰი“, რომელიც 1743 წ. იყო შედგენილი და ბატონიშვილებისა, ამირებისა და სხვა დიდი მოხელეების სახელობაზე გაგზავნილ-გამოცემულ საბუთებს შეიცავს. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ მწერლობის ეს დარგი სპარსეთში ძალიან იყო გავრცელებული და ბევრი კრებული არსებობს, რომელთა შესახებ მოკლე ცნობებს მკითხველი პროფ. ვ. ეტეს ზემოდასახელებულ თხზულებაში (გვ. 341—343) და სპარსული ხელთნაწერების სხვადასხვა აღწერილობებში იპოვის. იმისდა მიუხედავად, რომ ყველა ამ კრებულების შემდგენელთა მიზანი იყო ენისა და მჭევრმეტყველების ნიმუშისათვის თავი მოეყარათ მკითხველთა გასართობად და საბუთების დაწერილობის სამაგალითოდ, ამ კრებულებსა და საისტორიო თხზულებებში შეტანილი საბუთების სპარსულ სიგელთა დაწერილობის წესებისა და დამახასიათებელი თვისებების შესწავლა და ამით სპარსული სიგელთა მცოდნეობისათვის საძირკვლის ჩაყრა შეიძლებოდა. საქმედ თუ რომელიმე საბუთი ამ კრებულთაგან ვისმეს ამოულია და გამოუცია, მხოლოდ ვითარცა საისტორიო მასალა. ამგვარად სპარსული დიპლომატიკა ჯერ კიდევ თავის მკვლევარს ელის და მომავლის საქმედ უნდა ჩაითვალოს.

საბუთების აღნიშვნელი ტერმინები

§ 1. ზოგადი ტერმინები.

რამდენადაც შენახული ძეგლებისდა მიხედვით მსჯელობის უფლება გვაქვს, საბუთების აღსანიშნავად შემდეგში ჩვეულებრივ მიღებული ტერმინი „სიგელი“ უძველეს ხანაში „გავრცელებული არ ყოფილა. იგი მე-XI-ე ს—ითგან მოყოლებული იხმარება მეფეთა საბუთებში და უკვე ბაგრატ IV-ის 1058 წ. შიომღვიმისადმი ნაბოძებს საბუთში ნათქვამია: „აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი“-ო, „დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი“-ო. (შიომღვ. ისტ. საბ. 4). ისტორიკოსს ჯუანშერსაც მოეპოვება ეს ტერმინი და აღნიშნული აქვს: „ერისთავნი ქართლისანი ვერ ცვაღნა საერისთავოთაგან მათთა რამეთუ სპარსთა მეფისაგან და ბერძენთა მეფისაგან ქონდეს სიგელნი მკვდრობისანი“ (ცა ვახტანგისი *410, გვ. 192). რათგან ეს სიტყვა მე-XI-ე ს—ში როგორც მწერლობაში, ისევე საბუთებში ჩვეულებრივ ტერმინად იხმარება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ის იქნებ უფრო ადრეც იყოს შემოღებული. ამ მხრივ საყურადღებოა ბაგრატ მეფის ოპიზისადმი ნაბოძები საბუთი, სადაც მეფეს ნათქვამი აქვს, რომ მიჯნაძოროელებმა „მოიხუნეს სიგელი გურგენ ერისთავთა-ერისთავისაი, გურგენ მეფეთა-მეფისაი, პაპისა ჩემისა ბაგრატ კურაპალატისაი და მამისა ჩემისაი“, ხოლო მეორეს მხრით „მოიღეს ოპიზართა დაწერილი გუარამ მამფლისაი“. ამ საბუთების განხილვის დროს გამოჩნდებოდა, რომ „მიჯნაძოროისა სიგელთა შინა გუარამ მამფლისა დაწერილი, რომელი ოპიზართათუის დაუწერია, არა კსენებულ იყო არცა დამტკიცებულად და არცა გარდაგდებულად“-ო (სქს სძვლნი II 2—3). ამ ცნობაში საყურადღებოა, რომ ბაგრატ IV-ის განჩინების წიგნში ორჯერვე დაჟინებით გუარამ მამფლის საბუთის სახელად „დაწერილი“-ა ნახმარი, გურგენ ეევისა, გურგენ მეფეთა-მეფისა და სხვა მომდევნო მეფეების საბუთებისათვის-კი „სიგელი“. თუ გავიხსენებთ, რომ გუარამ მამფალი † 882 წ. (იხ. ქლი ერის ისტ. II. ბაგრატ. შთამომ. შტო), გურგენ ეევი-კი, რომელიც-კი უნდა იყოს იგი, მეათე საუკუნის მეორე მეოთხედის მოღვაწე მფლობელი იყო, შეიძლება ერთგვარ ქრო-

ნოლოგიურ საფუძვლად გამოვიყენოთ. თუ აქ ტერმინების სხვაობა თვით დარბაზში განხილული საბუთებიდან მომდინარეობს და შემთხვევითი მოვლენა არ არის, მაშინ ირკვევა, რომ მე-IX-ე ს—ში საბუთებს ჯერ „სიგელი“ არ რქმევიათ, არამედ „დაწერილი“ და მხოლოდ მე-X-ე ს—ის მეორე მეოთხედიდან უნდა იყოს ტერმინი „სიგელი“ ხმარებაში შემოსული.

მე-X ს—ითგან მოყოლებული მე-XV ს—ის დამდეგამდის სიგელი განსაკუთრებით მეფეთა მიერ ბოძებული საბუთების აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარებოდა და, როგორც ქვევით გამორკვეული იქნება, თვით კათალიკოზებიც კი და დიდებულნი თავიანთი საბუთების აღსანიშნავად ამ სიტყვას არა ხმარობდნენ ხოლმე. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ XI—XV ს—ში სიგელს მეფეთა საბუთების მნიშვნელობა ჰქონია.

იქნებ უკვე მე-XIV ს—ითგანაც, მაგრამ ამ საუკუნის საბუთების მეტისმეტი მცირე რიცხოვანობის გამო ჯერ ეს არ ჩანდეს, მხოლოდ მე-XV ს—ის დამდეგითგან კი სიგელი წინანდებურად მარტო მეფეთა ნაბოძებს საბუთს აღარ ნიშნავს, არამედ კერძო პირთა საბუთების აღსანიშნავადაც იხმარებოდა. მაგ. ხიმშია ამირახორის მარილელ-აბაზასძის სვეტიცხოვლისათვის 1405 წ. შეწირულების წიგნი „სიგელად“ არის წოდებული (ისტ. საბ. III, 9). ამგვარადვე თაყა ზევდგინიძეს 1433 წ. შეწირულების წიგნსაც სიგელი ჰქვია (ისტ. საბ. II, 6) და ამნაირი მაგალითების მრავლად შეიძლება დასახელება (იხ. ისტ. საბ. II, 7, 9, 10, 11, 13, 15, 20 და ბევრგან სხვაგანაც). მაშასადამე ირკვევა, რომ **სიგელი მე-XV ს—ის დამდეგითგან მოყოლებული** თავის პირვანდელ მნიშვნელობას მეფეთა ბოძებული საბუთისას ჰკარგავს და **საბუთების აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად ხდება.**

მე-XI ს—ის ძეგლებში საბუთის ერთ-ერთი სახეობის აღმნიშვნელ ტერმინად „გუჯარი“-ც იხმარებოდა. ქლ საისტორიო მწერლობაში ეს სიტყვა სუშბატ დავითისძესა და ჯუანშერსა აქვთ მოყვანილი ერთი და იმავე ამბავის აღწერილობაში.

ჯუანშერს სახელდობრ ნათქვამი აქვს, რომ როცა ბიზანტიელნი საქართველოთგან იხიზნებოდნენ, „მაშინ ყოველნი ნოესაენი ბერძენთანი წარჩინებულნი ჰტლვიდეს ქუყყანათა შინა განძთა... მათ დაუტევს ქუყყანა ესე (ე. ი. საქართველო) და დაფლნეს განძნი იგი მათნი... შეიტანნეს ყოვლისა საგანძურისა გუჯარნი და რა გუჯარნი აღწერეს, ნათესავი თვისი და

ქუეყანა და დადვეს, რათა, ოდეს მოვიდეს ბერძენნი, მით გუჯრითა მოიძინეს ნათესავნი მათნი და თვთოეულად განუყონ განძი და ქუეყანა“-ო (ცა ვახტანგ გრგვსლი *417—418, გვ. 199).

მეორეჯერ იმავე ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: „მოგვითხრობს ჩუენ აღწერილი გვიჯარი, რომელსა შინა აღწერილ არიან მეფენი, წარჩინებულნი ტომებით და სოფლებით მათით“-ო (იქვე *426, გვ. 206). ამ ორივე ადგილის მიხედვით გუჯარი ერთგვარი ხალხისა და ქონების აღწერის დავთარი გამოდის და არა სიგელის მსგავსი საბუთი, რა მნიშვნელობითაც ეს ტერმინი შემდეგში იხმარებოდა.

ეს ტერმინი მაქსიმე აღმსარებლის ცნის ეფთვმე მთაწმიდელის ქართულ თარგმანშიაც გვხვდება. იქ სწერია: „იხილა რაჲ ვითარმედ წვალებისა იგი ბადენი განეფინებოდეს ყოველგან ზე საცთური იგი ერთისა ბუნებისა მეტყუელთაჲ.. კვლად განახლდებოდა... გუჯარსა და წერეს და ეზოსა სოფთა წმიდისასა აღმართეს“-ო (კ. კეკელიძე, Keimena 1, 63)... „გუჯარსა მას ჰრომისსა დაგიწერია შენცა სახელი და წამებაჲ შენი: წმიდამან მაქსიმე თქუა «ჰე დამიწერია»“ (იქვე 85). არც ამ ორ შემთხვევაში აქვს სიტყვა გუჯარს სიგელის მსგავსი, იურიდიული საბუთის მნიშვნელობა, არამედ სარწმუნოების აღსარების შემცველ საბუთს ნიშნავს.

მაინც და მაინც საგულისხმოა, რომ მე-XI-ე ს-ის ქლ ძეგლებში ეს ტერმინი ნახმარია საბერძნეთისა და არაქართული საბუთის აღსანიშნავად. თვით ქლ საისტორიო მწერლობაში კი, როდესაც ცნობები საქლოს პოლიტიკურ ყოფაცხოვრებას და წესწყობილებას ეხება, და ქლ საბუთებში მე XI ს-ითგან მოყოლებული მე-XV ს-ის პირველ ნახევრის დასასრულამდის, ჯერ-ჯერობით მაინც, „გუჯარი“ არსადა გვხვდება.

თუ არ ვცდებით, სიგელის მნიშვნელობით გუჯარი აწ ცნობილ საბუთთა შორის პირველად გიორგი მეფის 1447—8 წ. მცხეთისადმი ნაბოძებ საბუთშია ნახმარი. მას აღნიშნული აქვს, რომ წინანდეკ მეფეებს სვეტიცხოვლისათვის მამულები შეწირული ჰქონდათ და „სიგლებითა დაემტკიცეს“, მაგრამ შემდეგში ეს სხვებმა მიითვისესო, ჩვენ ეს გამოვიძიეთ ზე მამის ჩვენის დამტკიცებული „ახლად გუჯრითა ამით დავამტკიცეთ და ვათარხნეთ და ვათავისუფლეთ“-ო (გვ. 4), „დაიწერა გუჯარი ესე ჩუენი“ ამაღამ წელიწად-

საო (თ. უორდანი. ქკბი II, 250—60 და ს. კაკაბაძე. მცხეთის საკათალიკოსო მამულების გუჯარი 1447—1448 წ. გიორგი IX-ის მიერ ბოძებული გვ. 4, 6 და 8). შემდეგ კონსტანტინე მეფის 1488 წ. დამტკიცების წიგნში გვხვდება. იქ ნათქვამია: „პაპათა და მამათა ჩუნთაგან გაჩენილისა დამტკიცება... ჯერვიჩინეთ და... ახლად გუჯართა ამით ჩუნცა დავამტკიცეთ... დაიწერა მტკიცე ესე გუჯარი“-ო (ს. კაკაბაძე. „სიგელი (sic) ქართლის მეფე კონსტანტინესი 1488 წ., ტფილ. 1913 წ., გვ. 5 და 7).

შემდეგ უკვე გუჯარი სიგელის მაგიერი მნიშვნელობით ხშირად იხმარება საბუთებში. კახთა მეფის 1511 წ. დამტკიცებისავე წიგნში სწერია: „ვითა სამართლად... პაპათა და მამათა ჩუნთაგან გაჩენილისა დამტკიცება, ეგრეთვე... ახლად გუჯართა ამით ჩუნცა დაუმტკიცეთ... დაიწერა მტკიცე ესე გუჯარი“-ო (ისტ. საბ. III, 45 და 46). ლუარსაბ მეფესაც ტფილ. სიონისადმი 1552 წ. ნაბოძებ საბუთში ნათქვამი აქვს: „მოვახმევიჩინეთ ძველნი თქუენნი გუჯარნი და... ჩვენ ახლად განუახლეთ... დაიწერა მტკიცე... სიგელი ესე“-ო. (ისტ. საბ. II, 41 და 42).

საბა ორბელიანის განმარტებით სიგელსა და გუჯარს შორის ის განსხვავება უნდა იყოს, რომ „მეფეთა მინიჭებულსა წერილსა —სიგელი“, ხოლო „ავარაკთა და სოფლებთა დამტკიცებისა წერილსა გუჯარი“ ეწოდებაო (ლექს. „წერილი“). მაგრამ ეს თვით საბუთებით არ მტკიცდება, რათგან არა ერთი მამულის წყალობისა და დამტკიცების წიგნია, რომელსაც სიგელი ეწოდება და ხშირია, როცა სიგელი და გუჯარი ერთი მეორის მაგიერ არის ხოლმე ნახმარი. ორივე ტერმინი ერთსა და იმავე ხანაში გვხვდება და ხან ერთი სკარბობს ხოლმე, ხან მეორე, მაგრამ საბოლოო ბატონობა განსაკუთრებით ვერც ერთმა ვერ მოიპოვა. 1579 წ. საბუთში ნათქვამია: „მცხეთის ძუელნი გუჯარნი და სიგელნი მოიხუნეს... რომელნიც პირველთ ძუელთ კელმწიფეთ... გაერიგებინეს, გაესაზღურნეს და შეეწირნეს“-ო (ისტ. საბ. II, 50).

სიგლისა და გუჯარის ერთნაირი მნიშვნელობა იმ გარემოებითაც ცხადად მტკიცდება, რომ მე-XVIII-ესის დამდეგს ეს ორი სიტყვა შეაერთეს და ერთ ტერმინად აქციეს: ერეკლე I-ის 1703 წ. ქვათახევის მონასტრისადმი ბოძებულს ერთიან საბუთს „სიგელგუჯარი“ ეწოდება. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „ესე შეწირულობისა და მკვიდრობისა წიგნი და ნიშანი სიგელგუჯარი განგიახლეთ და მოგახსენეთ“-ო

(გვ. 6), „მოვიდნენ წინაშე ჩვენსა... და ძველთა მეფეთა და ხელმწიფეთა სიგელგუჯარისა განახლებასა გვეაჯნეს... ვიხილეთ სიგელგუჯარი თქვენისა მონასტრისა აღმაშენებელთა“—ო (გვ. 7-8), „...ვისაც ჩვენ მიერ შეწირულთა ამათ სოფელთა ანუ აგარაკთა, ანუ სამძღვართა, ანუ გლეხთა სიგელი და ნიშანი ჰქონდეს, ჩვენ სიგლითა ამით განგვიცუდებია და მტკიცე ესეოდენ არს და თქვენცა ღვთისმსახურნო მეფენო... ესე სიგელგუჯარი დაამტკიცეთ... მტკიცე იქმნა ნებითა ღვთისათა სიგელგუჯარი ესე“ ამადაამ წელსაო (ქვათახევის მონასტრის გუჯარი“ (sic), მოამბე 1903 წ. № IX გვ. 35).

ამგვარად ირკვევა, რომ მე-X ს-ითგან მოყოლებული „სიგელი“, ხოლო მე-XV ს-ის დასასრულითგან მოყოლებული „გუჯარი“—ც მეფეთა ნაბოძები საბუთების საზოგადო სახელი იყო. კერძო პირთა საბუთებს „დაწერილი“ ჰრქმევია, როგორც ეტყობა. მანდატურთ-უხუცესი კიაბერი თავისი შიომღვიმის მონასტრისადმი მიძღვნილი შეწირულობის წიგნის შესახებ ამბობს: „ესე დაწერილი მე კიაბერსა მეფეთ-მეფისა თამარის მიწასა მანდატორთ-უხუცესსა... შემეწირავს იგი კაცი და დაწერილი დამიმტკიცებია“—ო (შიომღ. საბ. 23). თამარ მეფის-დროინდელი შიომღვიმის ძმობის ტოხაძისადმი მიცემული სიმტკიცის წიგნის სახელად „დაწერილი“—ა ნახმარი: „ესე დაწერილი და სიმტკიცე დაგიწერეთ და მოგახსენეთ... აწ სრული არს დაწერილი ესე ჩუენგან... და დამამტკიცებელნი ვართ ამას დაწერილსა“—ო (იქვე 24). შიომღვიმის ძმობისაგან გრიგოლ მსახურთ-უხუცესისათვის საუკუნო სალოცავის განწესების წიგნშიც ნათქვამია: შიომღვიმელთ „დაწერილი ესე დაუწერია“—ო (გვ. 6). „ესე დაწერილი ჩუენ მღვიმელთაგანვე მოკსენებული თქუენ გრიგოლ მსახურთუხუცესისათვის“—ო (ს. კაკ. „სიგელი“ (sic) მსახურთუხუცესის გრიგოლ სურამელისა 1250 წ. შიომღვიმისათვის დაწერილი“, ტფილ. 1912 წ. გვ. 6 და 7, თ. ქორდ. ქკბი II, 127—128 და შიომღ. საბ. გვ. 65). ასევეა სხვა შიომღ. მონასტრის კერძო პირთა XIII—XIV-ს. საბუთებშიც (იხ. შიომღ. საბ. გვ. 61, 62, 63, 66 და 71). კახა ჯავახიშვილსა და ბექა მანდატურთ-უხუცესს შორის 1285—1308 წ. დადებული კეთილმოყვრობის წიგნშიც ნათქვამია: თუ „ესე დაწერილი გაგიტეხო“, ესდაეს მომივიდესო (სქს სძვლნი II, 8).

თვით საქართველოს კათალიკოზების საბუთებსაც სიგელი კი არ ეწოდებოდა, არამედ „დაწერილი“. მელქისედეკ კათალიკოზს მაგ. თავის 1020 წ. შეწირულობის

წიგნში ნათქვამი აქვს: „ესე დაწერილი მოვაკსენე... კათო-
ლიკე სამოციქულო საყდარსა მცხეთისასა“ (გვ. 31)... „თქვენ წმინ-
დანო მღვდელ-მთავარნო, რომელთა ესე დაწერილი... ჰნახოთ
თქვენც სიმტკიცე დასწერეთ... ბაგრატ აფხაზთა მეფე... ესე და-
წერილი... კელითა თქვენითა დამიმტკიცეთ“-ო (ქქბი II, 31
და 35).

მიქაელ კათალიკოზის მსახურთუხუცესის ვაჩე გუარამასძესადმი
მიცემულ წყალობის წიგნშიც სწერია: „დაგიწერეთ და მოგეცით და-
წერილი ესე ჩუენ... კათალიკოზმან მიქაელ“-ო (ს. კაკ. მე-XIII
საუკ. პირველი ნახევრის საქართველოს კათალიკოზები. ტფილ. 1913
წ. გვ. 5).

არსენი კათალიკოზიც თავის შიომღვიმის მონასტრისადმი შე-
წირულობის წიგნში ამბობს: „ვინც ეს დაწერილი და გაგებუ-
ლი წასა უდაბნოსა მღუიშისასა შეუცვალოს“-ო (შიომღ. საბ. 51).

თუ „სიგელი“ მე-X ს—ითგან და „გუჯარი“ მე-XV ს—ის პირ-
ველი ნახევრის დამლევითგან მეფეთა მიერ ბოძებული საბუთების
აღსანიშნავად იხმარებოდა და ამავე დროს „დაწერილი“ დანარჩენ
პირთა და დაწესებულებათაგან შედგენილს საბუთს ერქვა, „წიგნი“
ყველასი და ყოველგვარი საბუთების საერთო სა-
ხელი იყო. ეს გარემოება თითქოს საბა ორბელიანსაც
უგრძენია და ნათქვამი აქვს: „წიგნი ეწოდების ერთსა წერილთაგანსა
მრთელსა ვისიცა იყოს“-ო (ლექს. „წერილი“). მაგრამ სხვა მხრივ
განმარტება ბუნდოვანია. როდესაც საუბარი სხვადასხვა გვარ საბუ-
თებზე გვექნება, იქ მოყვანილი მაგალითები ცხად-ჰყოფენ, რომ ყო-
ველნაირი და ვისგანაც არ უნდა იყოს მიცემული საბუთის საზოგა-
დო სახელად „წიგნი“ იყო, რომელსაც შინაარსის მიხედვით მხოლოდ
მისი თვისების აღმნიშვნელი სახელიც ემატებოდა.

მართლაც უძველეს ქართულ ძეგლებში „წიგნი“ საბუ-
თის აღსანიშნავად იხმარებოდა. დაბადების ქართულ თარ-
გმანში სწორედ ეს ტერმინია მიღებული. იერემიას მაგ. ნათქვამი აქვს
„მოვილე წიგნი მოგებისა და ბეჭდული... დამწერელთა
წიგნსა მოგებისასა“ (თ. 32₁₁₋₁₂), რაც უდრის ბერძნულ „ἐλαβον τὸ
βιβλίον τῆς χάρισεως τὸ ἐσφραγισμένον... ἔγραψον αὐτὸν ἐν τῷ βι-
βλίῳ τῆς χάρισεως“ და ლათინურის „sumpsi libellum pos-
sessionis obsignatum... scripserant in libello posses-
sionis“. მაშასადამე „ტო ბიბლიონ“-ის და libellum-ის გადმოსა-
ცემად ძველად „წიგნი“ ყოფილა მიღებული.

საბუთის ერთი გვარის მნიშვნელობით იხმარებოდა აგრეთვე ტერმინი „ხელითწერილი“. გიორგი მთაწმიდელს აღნიშნული აქვს, რომ იოანე ა და ეფთვემ ათონის ქართველთა მონასტერს „დაუსხნეს სიმტიცენი და კელითწერილნი და ოქრობეჭედნი ღმრთისმსახურთა მეფეთანი“-ო (ცაიე და ეფთსი 3). საუბარი აქ ბიზანტიის კეისრების საბუთებს ეხება უმთავრესად. „კელისწერილ“-ის სახით ეს სიტყვა ეფთვემ მთაწმიდელისაგან ქართულად ნათარგმნ მაქსიმე აღმსარებელის ცაშიც გვხვდება: „არა სიტყვთ ხოლო შევაჩუნენ, არამედ კელისწერილიცა დაწერე შეჩუნენებისაჲ“ (Keimena I, 73). ამ ორი მაგალითის მიხედვით შეიძლება აღამიანს ეფიქრა, რომ ეს ტერმინი განსაკუთრებით უცხოეთის, ბიზანტიის, საბუთის აღსანიშნავად იხმარებოდა, მაგრამ არსენი კათალიკოზის მე-XIII ს-ის დამდეგის შიომღვიმისათვის მიცემული საბუთი ამტკიცებს, რომ საქართველოშიაც ყოფილა საბუთები, რომელთაც „კელითწერილნი“ რქმევია. იქ მოხსენებულია „კელითწერილნი სანატრელთა... წისა მამათმთავრისა მელქიზედეკისი“ (შიომღ. საბ. 51).

საბუთის აღმნიშვნელ ტერმინად „ნიშანი“-ც იხმარებოდა. პირველად ეს სიტყვა ამ უამად ცნობილ საბუთებში დავით აღმაშენებლის შიომღვიმისადმი მიცემულ ანდერძში გვხვდება. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „ტფილისს საამიღოათ, ვითა სხვთაცა ნიშნითა თვთ კელითა ჩემითა დამიწერია, ასი დრაჰკანი მღდელთა და მგალობელთათვს, ნუენ დააკლებს მათ“-ო (თ. ყორდ. შიომღ. საბ. 17, ს. კაკ. 12). ცხადია ამით დიდებულ მეფეს ჰსურდა ეთქვა, სხვა ჩემივე ხელით დაწერილი სიგლით, საბუთით განსაზღვრული მაქვს, თუ რამდენი უნდა მიეცეს მღვდლებსა და მგალობლებს. მაგრამ თვით ეს საბუთი შენახული არ არის, ჩვენამდის მოღწეული საბუთთაგანი-კი მე-XIV ს-ზე უწინარეს ჯერჯერობით არც ერთი „ნიშან“-ად არ უწოდებს თავის თავს. ამიტომ ძნელი სათქმელია, დავით აღმაშენებლის ზემოხსენებული საბუთი თვითაც ნიშანად იწოდებოდა, თუ ჩვეულებისაებრ სიგელად და დავით აღმაშენებლის ზემომოყვანილი სიტყვა ამ ძეგლის საზოგადო, მხოლოდ ვითარცა საბუთის, სახელს წარმოადგენს.

მაინცდამაინც დამახასიათებელია, რომ მე-XIV ს-მდე არც ერთს შენახულ საბუთთაგანს ნიშანი არ ეწოდება. ჯერ-ჯერობით პირველ საბუთად, რომელიც თავის თავს ნიშანს უწოდებს, ჯავახიშვილი-გამრეკელისადმი 1345 წ. ნაბოძები წყალობის

წიგნი უნდა ჩაითვალოს, რომელშიაც ნათქვამია: „დაიწერა ქქნსა :ლგ: ოკლომბერსა :იბ: ბრძანება და ნიშანად (?) გიბოძებ... ვისა გინდა ჩემი ბრძანება და ნიშანი ჰქონდეს“... (სქს სძვლნი II, 10). შემდეგ ეს ტერმინი ნახმარია 1348 წ. ანდრონიკე ბაგრატიონიანის სიგელში, სადაც სწერია: „და თუ ვის რაი ამა ადგილთა სიგელი და ანუ ნიშანი ჰქონდეს, ყოველივე სიგლითა ამით გამიტეხია“ (იქვე II, 12). მაგრამ ამ ორსავე სიგელს ჯერ კიდევ კრიტიკული განხილვა ესაჭიროება.

მე-XV და შემდეგ საუკუნეებში „ნიშანი“ უკვე იშვიათი სიტყვა და ტერმინი აღარ არის, მაგ. 1460 წ. საბუთში სწერია: „ურდოელასშვილისაგან ნაშვილებობისა სიგელი და ნიშანი თქუნ გქონდა“ (ისტ. საბ. III, 35). 1505 წ. საბუთში ნათქვამია: „ვისაც ამა მამულისა გაცემულობისა ნიშანი ჰქონდა, სიგლითა ამით გავგიცუდებია“-ო (ისტ. საბ. III, 43).

„ნიშანი“ სპარსული სიტყვაა نشا და სპარსულშიაც როგორც გასარჩევად მიღებულ საგანს, თუ ხაზს ან მოხაზულობას, ისევე საბუთსაც ეწოდებოდა.

„პიტაკი“ ვითარცა საბუთის აღმნიშვნელი ერთი ტერმინთაგანი სტეფანე მტბეარისადმი მიმართულს დაჩის წერილში გვხვდება: „გამომითხოვე მსაჯულისაგან პიტაკი განთავისუფლებისაჲ, რათა განვერე ვეჭთა მათ საშინელთა“-ო (ქქბი I, 101), ნათქვამია ამ წერილში. ამ გვარად „პიტაკი განთავისუფლებისაჲ“ აქ პასუხისმგებლობისაგან განთავისუფლების საბუთს ნიშნავს.

ეს ტერმინი გიორგი ხუცესმონაზონსაც აქვს ნახმარი გიორგი მთაწმიდელის ცა-ში და იქ ნათქვამია, რომ როდესაც დიდებული ქართველი მოღვაწე ბიზანტიის კეისარს უნდა სათხოვართ წარსდგომოდა, მეფის მოსვლის მოლოდინში გიორგი მთაწმიდელმა და ვინმე პეტრემ „დაწერეს პიტაკი წინაშე მეფისა“, რომელშიაც მისი სათხოვარი ყოფილა აღნიშნული. კეისარი რომ მოახლოვდა, გიორგი მთაწმიდელმა „მისცა პიტაკი თვისთა კელითა“. მას ბოლოს უთქვამს მთხოვნელისათვის: „რაჲცა პიტაკსა ამას შინა სწერია“, აგისრულებო (გვ. 335). ზემომოყვანილითგან ცხადადა ჩანს, რომ აქ „პიტაკი“ თხზენის, ჰაჯას მნიშვნელობით არის ნახმარი და რათგან აქ და უფრო ხშირად მთხოვნელი ცხოვრების უფრო დაბალ საფეხურზე იდგა ვიდრე ის, ვისაცა სთხოვდენ, ამიტომ უნდა იყოს, რომ საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში ნათქვამი აქვს: „პიტაკი სავედრებელი მინაწერი“ არისო. მეორეგან

ამავე ტერმინის¹ შესახებ სწერია: „უდარესისაგან უაღრესისა მართ მინაწერსა პიტაკი“ ეწოდებაო (იხ. წერილის ქვეშე).

პიტაკი ბერძნული ტერმინია და წარმომდგარია πῖτακος-ისაგან, რაც საწერ თაბახს ნიშნავს. რამდენადაც დაჩი ბერძნული სკოლისა და განათლების კაცი არ ყოფილა, იმდენად შეიძლება და უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს სიტყვა მაშინ მართო მწიგნობრული ტერმინი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ ცხოვრებაში თუ არა, განათლებულ წრეებში, საუბარში შეიძლება მიღებული ყოფილიყო. მაგრამ ჯერ-ჯერობით არავითარი მტკიცე საფუძველი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ პიტაკი ქართული საბუთების აღმნიშვნელ ტერმინადაც იხმარებოდა მე-XI-XIV სს—ში. შენახულ საბუთთა შორის უძველესი, რომელიც თავის თავს პიტაკს უწოდებს, 1408 წ. არის დაწერილი. იგი თუმცა სეფემწიგნობრის ხელით არის შედგენილი, მაგრამ მაინც მეფის სიგელი-კი არაა, არამედ კერძო პირისა, მოხელის, საწოლის მწიგნობრის დავით ცნოდის ძის მიცემულია. „დაიწერა ჩემ მიერ გულმოდგინებით ნალუაწი მცირე ესე პიტაკი“, ნათქვამია იქ, ამა და ამ დროს სეფემწიგნობრის დემეტრე მარკოზაშვილის ხელითაო (ისტ. საბ. III, 7).

დაზახასიათებელია, რომ თვით იგივე დემეტრე მარკოზაშვილი ალექსანდრე მეფის საბუთებს არას დროს პიტაკს არ უწოდებს და მხოლოდ კარის მწიგნობარი იათორიძე გიორგი მეფის 1463 წ. ზაქარია, კახა და ზაზა ჯავახისშვილებისათვის ნაბოძებს წყალობის წიგნს პიტაკს ეძახის: „დაიწერა პიტაკი ესე... კელითა კარისა ჩუენისა მწიგნობრისა იათორისძისა ვარსიშესითა“—ო (სქს სძვლნი II, 19) მეორე საბუთი, რომელშიაც ეს ტერმინია ნახმარი, 1466 წ. ეკუთვნის და კოსტანტინე მეფის სახელით მდივან-მწიგნობრის ზაქარია თუმანიშვილის ხელით ამავე ჯავახიშვილებისათვის არის ნაბოძები: „დაიწერა მტკიცე პიტაკი ესე“—ო (იქვე II, 21).

ცხადია, რომ ამ ორსავე შემთხვევაში საბა ორბელიანის ზემომოყვანილი განმარტება არ გამოდგება და აქ პიტაკს საბუთის, სიგელის, მნიშვნელობა აქვს. საზოგადოდ-კი უნდა ითქვას, რომ პიტაკი ქართულ სამდივან-მწიგნობროვნასა და ტერმინოლოგიაში იშვიათი სტუმარია და გაშინაურება ზას მაინც და მაინც არ ეტყობა.

¹ ალბათ კორექტურული შეცთობა უნდა იყოს, რომ იქ „პიტაკი“ ა დაბეჭდილი.

ახალ ქართულ სამწერლობო ენაში ჩვეულებრივ და აუცილებელ ტერმინად ქცეული „საბუთი“ მე-XVIII ს—მდე, თუ არ ვცთებით, არ იხმარებოდა. საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში ეს სიტყვა არც-კი მოეპოვება. მაგრამ 1781 წ. ნათლისმცემლის მონასტრის სიგელში, რომელიც აღმ. საქ. სასამართლოს განაჩენს შეიცავს, ეს ტერმინი ნახმარია იმ მნიშვნელობით, როგორც ეხლა გვესმის. მსაჯულთ იქ ნათქვამი აქვთ, რომ მომჩივარნი „ვალაპარაყეთ და ამათი საბუთები გაეშინჯეთ“—ო (ისტ. საბ. V, 98). ამავე მონასტრის მამულის გამო ამტყდარი საჩივრის შესახებ 1782 წ. დაწერილს სასამართლოს გარდაწყვეტილების წიგნში სხვათა შორის აღნიშნულია, რომ „თუ გოგებედაშვილებს მონასტრის ნასყიდობის სიგელს უკან ჯავახიშვილებისაგან ჭვიროსში მამულები უყიდნიათ რამე და სარწმუნოს წიგნით და საბუთით დაამტკიცებენ, იმის პასუხი ჯავახიშვილებმა თავიანთის წილიდამ უნდა ვასცენ“—ო (ისტ. საბ. V, 103). ამავე მონასტრის 1790 წ. კიდევ ჰქონია საჩივარი და ამის შესახებ დადგენილებაშიც სწერია: „უძლიერესი საბუთი ეს უფროა, რომ ქალაქის დავთარი ვნახეთ და ასე ეწერა «ნათლისმცემლის მონასტრის ყმა სვიმონ მეხაშეო»,—ამან უფრო დაამტკიცა—ო (ისტ. საბ. V, 109).

საბუთი, როგორც მისი ქლ მწერლობაში ასე გვიან შემოსულობისა და უთვისტომობისა გამო საფიქრებელი იყო, ქართული სიტყვა არ არის, არამედ არაბული **سبوت** „საბტ“—ისაგან შეიძლება იყოს წარმომდგარი. არაბულად ეს სიტყვა წიგნში, დავთარში შეტანილს, ოქმის შედგენას, ოქმსა ჰნიშნავს.

ქართულად მიღებული იყო ტერმინად აგრეთვე „**ოქრობეჭედი**“, რომელიც ბიზანტიის კეისართა ოქროს ბეჭდიანი სიგელების სახელად იხმარებოდა. გიორგი მთაწმიდელის ცნის სიტყვით დიდებულმა ქართველმა მოღვაწემ „გადასწყვდა რათა მედიმოსენი პრასტინთა ჩუენთა ვერ შემოვიდნენ, არამედ რათა გარე-გარე, სეკრეტონსავე მიეცემოდის ოქისაგან ჩუენისა ლიტრა ერთი დიმოსად, ვითარცა თვთ განაწესა... მეფემან კოსტანტი მონამახმან და ამას ზედა ოქრობეჭედი შექმნა მტკიცე და უქცეველი..... ესე ლიტრა ერთი..... შემოსწირა და ოქრობეჭედსა შინა დაეწერა“—ო (საეკლ. მუხ. გამ. ათონის კრებ. 302—303). ქართული ტერმინი „**ოქრობეჭედი**“ უდრის და პირდაპირი თარგმანია ბერძნული ტერმინის **χρυσόβιβλος** „ხრზხოვეულოს“—ისა. არც ქართველ მეფეთა სიგელებშია ტერმინად ოქრობეჭედი ნახ-

მარი, არც სხვა წყაროებში მოიპოვება ცნობა, რომ ქართველ მეფეთა რომელიმე სიგელი ოქრობეჭედად ყოფილიყო წოდებული. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ტერმინი, თუ განსაკუთრებით არა, უმეტესად მაინც ბიზანტიის კეისრების ხრჯხოვეულობების აღსანიშნავად უნდა ყოფილიყო მიღებული.

მონღოლთა ბატონობის დროს ქართულ მწერლობაში სიტყვა „იარლაცი“ ანუ „იარლუცი“-ც შემოვიდა, მაგრამ, როგორც ეტყობა, განსაკუთრებით მონღოლთა ყაენების წყალობის წიგნების აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარებოდა და ქართული დიპლომატიკისათვის მნიშვნელობა არ ჰქონია. ეს ტერმინი უამთააღმწერელის თხზულებაში გვხვდება ორჯერ იქ, სადაც საუბარია იმაზე, თუ საქართველოს ეკლესიის საკეთმპყრობელმა როგორ მოახერხა სამშობლოს ეკლესია-მონასტრებისათვის უბირატესობის გამოთხოვა. ის ამბობს: ულო ყაენთან ნიკოლოზ კათალიკოსს „დაუწერეს იარლუცი, რომელ არს ბრძანება (ბაზა)“... „მისცეს (ი)არლაცი შეწყალებებისა“ (ყამთააღმწერელის *806,807, გვ. 648,749). სტეფანოს ორბელიანსაც აქვს ეს ტერმინი მოხსენებული და განმარტებული იმგვარადვე, როგორც ზემოდასახელებულ ქართველ ისტორიკოსსა აქვს ახსნილი. „*ჴრენ ხაიქს ირ ჴარამან, ვირ ძხვ აჩქლ კიჯანდ*“ (*Մահիանիս Որբելիან. Պատմ. 1911 წ. გვ. 411*) „უწერენ იარლახს, რომელ არს ბრძანება, რომელსა ჩვენ სიგელად სახელვსდებთ“-ო.

ორივე განმარტება ნიშანდობლივია. საბა ორბელიანს თუმცა ნათქვამი აქვს, რომ „მეფისაგან კელქუეშეთთა მიმართ მიწაწერსა იერლაცი“ ჰქვიანო (ლექსიკ. „წერილის“ ქვეშე), და თითქოს გვაფიქრებინებს, ვითომც ეს ჩვეულებრივი და ქართველ მეფეთა წყალობის წიგნი ყოფილიყოს, „იერლაცი მეფეთაგან შეწყნარების უსტარი“-აო (ლექსიკ.), მაგრამ იარლუცი, ან იარლაცი მონღოლური სიტყვა და ტერმინი ҫлҫ „იარლილ“-ია.

მე-XVII—XVIII ს. ს—ში შემოდის აგრეთვე „რაცამი“. იესე ტლაშაძეს „კათალიკოზ-ბაქარიანში“ აქვს: ხვანთქარმა „მამული სრულად მიბოძა, რაცამი მომცა ფიცისა, მაშინვე დააწერინა, დაბეჭდა, დაამტკიცისა“ (ე. თაყ. გამ. 48, § 309). თუ ამ შემთხვევაში რაცამი ოსმალეთის სულტანის წყალობისა, თუ ფიცის წიგნს და სიგელსა ჰქვიან, იესე ოსესეშვილის თავგადასავალი ცხად-ჰყოფს, რომ ეს ტერმინი თვით ქართულ საბუთებში-

სათვისაც უხმარიათ მე-XVIII ს.—ის მეორე ნახევარში მაინც. მას სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „მეფეს ერეკლეს... ბრძანება და რაყამი ასეა ბრძანებული“ (ს. კაკ. გამ. 58.). რაყმ, რაყამ არაბული სიტყვაა და წერილს, ნაწერს, დამწერლობას, ხაზსა და რიცხვის-ნიშანს აღნიშნავს.

შინაარსისდა მიხედვით, იმისდაგვარად, თუ რა იურიდიული თუ სხვაგვარი დანიშნულება ჰქონდა თვითეულ მათგანს, საბუთებს შესაფერისი სახელები ჰქონდათ ხოლმე. საბუთების ამ სპეციური ტერმინების განხილვა იმნაირად არის ქვემოთ დალაგებული, რომ ჯერ სახელმწიფო სამართლისა და სახელმწიფო დაწესებულების მოქმედებასთან დაკავშირებული საბუთების ტერმინები იქნება განმარტებული, შემდეგ სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის საბუთების აღმნიშვნელი სახელები და სულ ბოლოს ადამიანთა ურთიერთობაში მიღებული მიწერმოწერისათვის არსებული სახელებია მოყვანილ-ახსნილი.

§ 2. სახელმწიფო სამართლის სიგლები.

მეფის მიერ თუ მისი სახელით დაწერილ საბუთს, ან წერილს „წიგნი სამეფო“, ან „წიგნი მეფისა“ ერქვა. გიორგი მთაწმიდელს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ ბიზანტიის დედოფალმა და მისმა ხელისუფლებმა მოციქული „წიგნები თა სამეფოჲთა ლავრას წარმოავლინეს“-ო (ც^ა ი^ე და ე^ტთსი 9,¹⁸) ხოლო როდესაც დავით კურაპალატთანაც ვაგზაენეს კაცი, „კურაპალატმან... წიგნები მეფეთაჲ მიითულა“-ო (იქვე 11).

განკარგულების შემცველი საბუთის აღმნიშვნელ ტერმინად „ბრძანებაჲ“ იყო. გიორგი მეფის სიგელი მაგ. ასე იწყება: „სახელითა ღთისითა ესე ბრძანებაჲ ჩემი არს გიორგი ბაგრატიანიანისა“-ო (შიომღ. საბ; 13, ს. კაკ. შიომღ. 3 სიგ. 11). მეფის განკარგულებას „სამეფო ბრძანებაჲ“ (გ^ეი ხუცეს მონაზონი, ც^აგ^ი მთ^წისა 308) ეწოდებოდა მოხელეთა ბრძანებისაგან გასარჩევად.

შემდეგში მე-XVII-XVIII ს. ს. მეფის ბრძანების აღმნიშვნელ ტერმინად „ბატონის წიგნი“-ც იხმარებოდა. ვახტანგ VI-ის დასტურლამალში მაგ. ნათქვამია: „ბატონის წიგნით“ სტუმრისა და მღვმურის დაყენებაო“-ო (პ. უმიკ. 26).

ძველი მე-XI—XIII სს-ის მეფეთა სიგელები, ყველა წყალობის წიგნები, რომელნიც ცნობილნი არიან ერთსადაიმავე დროს სიგელადაც და ბრძანებადაც ითვლებოდენ და ყველგან ნათქვამია: „დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი“-ო. მაგრამ აქამ ტერმინს თავის საკუთარი მნიშვნელობა არა აქვს და დიპლომატიკაში ნამდვილ ბრძანებად, ბრძანების წიგნად და საბუთად შეიძლება მხოლოდ ხელქვეშეთი მოხელეებისა, ან დაწესებულებისადმი განკარგულების შემცველი წერილობითი ძეგლი ჩაითვალოს, რომელიც XVII—XVIII სს-ში ან ასე იწყებოდა ხოლმე: „ჩვენი ბრძანება არის, აბაშო“, ან სხვა სახელი იმ მოხელისა, ვისადმიც იგი მიმართული იყო (1695—1703 წ. ნაზარალიხანის ბრძანება, სქს სძვლნი II, 113), ან ასე: „ჩვენ მაგიერად შატბერაშვილს პაატას და შანაშვილს თინიას ასრე უამბეთ“-ო (1659-81 წ. მარიამ დედოფ. ბრძანება, სქს სძვლნი III, 53). თუ არ ვცდები, მე-XI—XVI სს-ის არც ერთი საკუთრივი ბრძანება ჯერ გამოცემული არ ყოფილა.

მოხელეთა თანამდებობაზე დანიშვნისა და განწესების დროს, ან წარვლენილობისა, თუ მოვლინების დროს მეფე არჩეულ პირს შესაფერის სიგელს აძლევდა ხოლმე. ასეთ სიგელს თუმცა შეწყალების, ან წყალობის წიგნის თვისებები ჰქონდა, მაგრამ ამგვარი საბუთებისაგან იმით განსხვავდებოდა, რომ შიგ მოხელის უფლება-მოვალეობა და სარგოს რაოდენობა იყო ხოლმე აღნიშნული, ან ნათქვამი იყო, რომ ეს თანამდებობა ამ პირს ჩვეულებრივი წესით ეძლეოდა. მე-XI—XV სს-ითგან ამგვარი საბუთები ჯერ აღმოჩენილი არ არის. შემდეგ-კი, რაც უფრო და უფრო ჩვენს დროს ვუახლოვდებით, ამნაირი ძეგლების რიცხვი მრავლდება. რათგან ამ სიგელებს მხოლოდ იმ პირისათვის ჰქონდა მნიშვნელობა, რომელსაც თანამდებობა ენიჭებოდა, და თანაც მარტო მის სიცოცხლის დროს, შთამომავლობა ასეთ საბუთებს სხვებსავით არ გაუფრთხილდებოდა. ამიტომ უეჭველია ძველი ხანითგან ამგვარი სიგელები მომავალშიაც ძნელი მოსალოდნელია ბლომად. ან საზოგადოდ თითო-ოროლის მეტი რომ აღმოჩენილნი იქნენ. ძველი საბუთების უქონლობის გამო, რა ეწოდებოდა ამნაირ სიგელებს XI—XV სს-ში, არა ჩანს, თუმცა შემდეგშიაც თვით ასეთ შინაარსის საბუთებშიც ხშირად მათი ნიშანდობლივი სახელი აღნიშნული არ არის, მაგრამ ვახტანგ VI-ის დასტურლამალითგან ამ საკითხის გამორკვევა შეიძლება. სახელოვან ქართველ კანონმდებელს ერთგან ნათქვამი აქვს: „გორიდან ამილა-

ხორის ჯარიმა საკომლო თავისგასამტეხლო ან სხუა რაც დებულება არის იმისი გარიგების წიგნში უწერია. გორიდან სამდივანბე-
გო და საიასაულო როგორც ერგების, მდივანბეგის გარიგე-
ბის წიგნში სწერია:—“ო (პ. უმიკ. 20). მაშასადამე იმ საბუთს,
რომელშიაც დანიშნული მოხელის უფლება-მოვალე-
ობა ყოფილა განსაზღვრული, „გარიგების წიგნი“ ჰქმე-
ვია ვახტანგ VI-ის დროს. საერთო დებულების გარეა თვითოეული
თანამდებობის პირისათვის გამწესების დროს ცალკე, მხოლოდ მის-
თვის განკუთვნილი, პირადი „გარიგების წიგნი“ იწერებოდა,
როგორც არის მაგ. „მდივანბეგის გარიგებისათვის“, რომელიც ორბე-
ლიშვილს ვახტანგის შვილს ერასტის ებოძა 1704 წ. მის მდივანბე-
გად დანიშვნის დროს, და სხვა (იხ. დასტურლამალი, პ. უმიკ.
56—58, იხ. აგრეთვე გვ. 16). ამის გამო არსებობდა ამირახორის
გარიგების წიგნი, მდივანბეგის გარიგების წიგნი და მრავალი სხვაც.

საფიქრებელია, რომ ეს ტერმინივე უნდა ყოფილიყო მიღებული
ამგვარი სიგელებისათვის მე-XI—XV სს—შიაც, მაგრამ იმდროინდე-
ლი სახითა და მართლწერით „განრიგების წიგნი“ ერქმეოდა
და ეხლაც სამეცნიერო მწერლობაში ასე უნდა ვუ-
წოდოთ.

როგორც სხვა დარგშიაც, აქაც მეXVII ს—ში ქართული
ტერმინი სპარსულით შეიცვალა. გარიგების წიგნის
მაგიერ „დასტურლამალი“, ან მოკლედ „დასტურლამა“ შე-
მოვიდა. ერასტი ორბელიშვილისათვის ნაბოძებს მდივანბეგობის
განრიგების წიგნშიც სხვათა შორის გვხვდება ეს უცხო ტერმინი და
იქ ნათქვამია: „ესე...მდივანბეგობის წესი და რიგი დასტურლამა
გიბოძეთ“—ო (პ. უმიკ. გვ. 56). დასტურლამალი სპარსუ-
ლი სიტყვაა *استوار عمل* და რეგლამენტს, განრიგებას,
სამდივნო წიგნსა ჰნიშნავს.

არსებული უფლებრივი დამოკიდებულებებით გან-
განთავისუფლების აღმნუსხველს საბუთს „გაკსნითი“
ერქვა. ეფრემ მცირეს მაგ. აღნიშნული აქვს, რომ როცა თეო-
ფილაკტე ანტიოქიის პატრიარქმა საქართველოს ეკლესიას დამოუკი-
დებლობისა და თვითმწყობის უფლება მიანიჭა, „მისცა ქარ-
თველთა პროტრეპტიკონი, რომელ არს გაკსნითი, რათა თვით
მათისა საზღურისა ებისკოპოსთაგან კელნი დაესხმოდინ ჟამადჟამადსა
კათალიკოზსა ქართლისასა“ (უწყებისათვის, ქკბი I, 76). დავით მეფის
1355 წ. სიგელში სწერია: „დაიწერა ბრძანებაი და გაკსნითი
ესე ჩუენი“—ო (ქკბი II, 185).

გაცხადის გარდა „აკსნიითი“-ც გვხვდება ტერმინად. მცხეთის 1399 წ. ერთს სიგელში მაგ. სწერია: „ესე აკსნიითი ქარტი ნიშნად მოგუიკსენებია“-ო (ქქბი II, 204).

თუმცა წყალობა და შეწყალება იმ თავითვე მრავალი საბუთების შინაარსი იყო ხოლმე, მაგრამ თვით სიგელი რომ თავის ამგვარ თვისებას სახელითაც ამჟღავნებდეს, ეს უძველეს ხანაში იშვიათი მოვლენა უნდა ყოფილიყო, მე-XV—XVI სს—ითვან-კი არა ერთხელ გვხვდება. მაგ. 1546 წ. საბუთში ნათქვამია: „ესე... წყალობისა წიგნი, ნიშანი და სიგელი ვიბოძეთ“-ო (ისტ. საბ. III, 61; იხ. აგრეთვე 1634-წლ. საბ.: ისტ. საბ. IV, 20—21).

საბუთს, რომელშიაც ერთი პირი მეორეს რამეს აძლევდა, „მიცემულობის წიგნი“ ჰრქმევია (1442 წ. სიგ., ისტ. საბ. III, 25). ამის გარდა „გაცემულობისა წიგნი“, ან ნიშანიც გვხვდება (1505 წ., ისტ. საბ. III, 43).

სტ. ორბელიანის სიტყვებითა მტკიცდება, რომ უკვე მე-XIII ს—ში, თუ ამაზე ადრე არა, შემოსავლის აღწერის წიგნებს საქართველოში „დავთარი“ ჰრქმევია. მას აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც სუმბატ ორბელიანმა სომეხთა ეკლესიის გადასახადებისაგან განთავისუფლება იკისრა, ამისათვის მან ამოაშლევინა ეს დაწესებულება საქართველოს ყველა დავთრებითგან („*კამნაჟა ჯაქჰარაყ ჰქჷრყჷ*“, *ჟიანი*. 411). მაგრამ ამდროინდელი დავთრები შენახული ან ნაბოვნი არ არის. ჯერ-ჯერობით უძველესი ძეგლი, რომელიც თავის თავს ამ სახელს უწოდებს, 1578 წ. არის შედგენილი და ასეთი სათაური აქვს: „დავთარი ქუთისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა“ (იხ. ე. თაყაიშვილის გამ., ძვ. საქართველო და ცალკე წიგნად 1915 წ.).

ვახტანგ მეფის დასტურლამალითგან ვიცით, რომ მარტო შემოსავლისა-კი არა, არამედ ხალხის აღწერის წიგნსაც დავთარი ეწოდებოდა. ხალხის აღწერის წესრიგის დებულებაში ნათქვამია: „როდესაც ქართლი... აღიწერების... სარდარი წავა, ერთი მდივანი წავა, აღსწერს და დავთარს დაიქურს“-ო (დასტურ. 13). მართლაც მეწინავე დროის 1721 წ. ხალხის აღწერის წიგნის შესავალში ნათქვამია: ვახტანგ მეფემ „ბრძანა აღწერა თვთოეულად.. ხოლო აღწერა მეწინავე დროის საბარათაშვილოისა და სომხითისა უბრძანა ძესა თვსსა ბატონიშვილსა სარდალს ვახუშტის და თანხლება ჩვენ... მდივან-მწიგნობრის თუმანიშვილის გივისა...და...აღვწერეთ ამ დავთართა შინა, რომელთა ძალებდა აბჯართა და ცხენთა კმარებანი, გინა სამეფოთა ხარკთა და ბეგართა გამოღებანი“ (ე. თაყ. გამ. მასალანი საქ. სტატისტიკურის აღწერილობისა, 1907 წ., გვ. 3).

სამხედრო ბეგრის მოხდისა და მორიგე ლაშქრის შემადგენლობის აღწერის ხელს წიგნს თუ სიასაც „დავთარი“ ეწოდებოდა. (იხ.

ერეკლე მეფის 1774 წ. მორიგე ლაშქრის გარიგება: სქს სძვ. I, 188).

ცალკე და სათითაო, პატარა დავთრებს გარდა შეიძლება „დიდი საერთო დავთარი“-ც ყოფილიყო. იმავე ზემოდასახელებულ წყაროში ნათქვამია: „ყოველი კაცი თორმეტს თვეზედ გავვიყვია და როგორადაც გავვიყვია ერთი დიდი საერთო დავთარი ჩვენის მოკვლევებისათვის მიგვიბარებია და თვითო დავთარი უზბაშებისათვის მიგვიცია და სხვა სოფელ-სოფელ მებატონეებისათვის და მოკვლევისათვის მიგვიცია“-ო (სქს სძვ. ლნი I, 188 § 1).

„დავთარი“ ამას გარდა ყოველგვარი ანგარიშის წიგნსაც ერქვა. ამ მნიშვნელობით იწმარება ის მაგ. იესე ტლაშაძის „კათალიკოზ-ბაქარიან“-ში (ე. თაყ. გამ. 9, § 38).

„დავთარი“ ქართულში მონღოლთა ბატონობის დროს შემოდის და თუმცა იგი ჩამომავლობით შესაძლებელია არც მონღოლური და არც სპარსული არ იყვეს და ტყუავის, ეტრატის აღმნიშვნელი ბერძნული ტერმინი „დიფთერას“-გან იყოს წარმომდგარი, მაგრამ „داف“ „დაფთარ“ იმ მნიშვნელობით, როგორც ქართულში შემოვიდა, სწორეთ მონღოლთა სახელმწიფოში იხმარებოდა და იქითგანვე უნდა იყვეს შემოხიზნული.

მე-XIII ს. მეორე ნახევრითგან გვხვდება ტერმინი „ბარათი“-ც. პირველად ეს ტერმინი ბეგა სურამელის შვილის მიქელის ცოლისაგან 1299 წ. ახ. ხ. შედგენილ შეწირულების წიგნში გვხვდება (იხ. ქვები II 170: ბარათი, თეთრის ბარ, ულუფის ბარ. ამ ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ ბარათი იმ პატარა მიწერილობას ჰრქმევია, რომელშიაც ხელისუფალი მოხელე, თუ მებატონე მისი კუთვნილი გადასახადის გამოგზავნილ კაცისათვის ჩაბარებას სთხოვდა ხოლმე.

ბარათი ც ქართული არ არის, არამედ თურქულია ან მე-XIII—XIV ს. სპარსულ მწერლობაში ფულისა და გადასახადის აღების უფლების მიცემის შესახებ საბუთს, ერთგვარს ასიგნობას, ასიგნობის საბუთს ეწოდებოდა (პროფ. ბარტოლოდის Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче, 26, შენ. 1).

„ბარათი“ საბა ორბელიანის განმარტებითაც „სხუათა ენაა, მცირე ნაწერს ქვიან, ქართულად ავთრათი ეწოდების“-ო (ლექსიკ.) ავთრათი არამც თუ ბარათის მაგიერ და მნიშვნელობით, ისედაც ჯერ არსად შემხვედრია. არც ვიცი საითგან აქვს საბას ეს ცნობა ამოღებული, მხოლოდ ცხადია ძველად ბარათის მაგიერ სხვა ტერმინი უნდა ყოფილიყო.

ბარათი ქართულში შემდეგში მაინც საზოგადოდ ფულის, თუ სხვა რაიმე საფასის მიღებისა თუ გაცემის აღმუხსველ-დამამტკიცებელ საბუთსა ჰნიშნავდა, ერთგვარს როგორც ორდერს ხარჯის გაცემის შესახებ, ისევე მიმღების ხელწერილსაც მოწერილობაში მოხ-

სენებული საფასისა ან დაკისრებული გადასახადისა თუ ვალდებულების მიღების შესახებაც. ამგვარი მნიშვნელობით არის ბარათი მაგ. ანტონი კათალიკოზის ბრძანებაში (იხ. მღ. პ. კარბელაშვილის ძველი ანჩისხატის ტაძარი, გვ. 52).

იმ ჩვეულებრივი მნიშვნელობის გარდა რომელიც ტერმინს „ნუხხა“-ს ჰქონდა, ზოგჯერ განსაკუთრებული მნიშვნელობაც ჰქონდა მე-XVI ს—ით გან მაინც და საანგარიშო სიის, შემოსავლისა თუ ქონების აღმწერის ძველი სიის აღსანიშნავადაც ყოფილა ნახმარი. (იხ. მაგ. სვიმონ მეფის 1590 წ. დაწერილი მეკობრეთა-მძებნელის განწესება: სქს სძვლნი II, 24).

როგორც მე-XI XV სს—ის მეფეთა წყალობის წიგნებით განჩანს, მეფის წყალობა ხშირად მირთმეული თხოვნის შედეგი ყოფილა. არც ერთი ამგვარი იმ დროინდელი თხოვნათაგან ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ წყალობის წიგნებით განჩანს, რომ ამ საბუთებს მაშინ „ჰაჯა და მოკუნებაი“ რქმევიათ, ანუ ჰაჯისა და მოხსენების წიგნი. ჰაჯა არაბული ტერმინია. ჰააჯატ, ჰააჯა არაბულად გასაქირს, გაქირვებას, მოთხოვნილებას ეწოდება.

შემდეგში, მე-XVIII ს—ში ამგვარს საბუთს „არზა“ ეწოდა. იესე ოსეს შვილს მაგ. ნათქვამია აქვს თავის თავგადასავალში: „მივედით დუშეთს, რუსეთის კელმწიფეს არზასა სწერენ (ერეკლე და თეიმურაზი) და სრულიად რუსეთის დიდროანს კაცებს წიგნსა“-ო (ს. კაკ. 41; იგივე ტერმინია ნახმარი საქს სძვლნი III, 502 და 523). ეს სიტყვაც არაბულად „ვარზაჰ“ წარდგენას, წარდგენილობას, მიმოხილვასა ჰნიშნავს და ქართულში სპარსეთის გზით და საშუალებით არის შემოსული.

თავისთვის, თუ მეფის, ან სხვა მაღალი ხელისუფლისა თუ დაწესებულების ყურადღების მისაქცევად და გახსენებისათვის დაწერილს საბუთს, თუ პატრა წერილს, „მოსაკსენებელი“ ერქვა. ეფრემ მცირეს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ როდესაც ანტიოქიის პატრიარქმა ქართულ ეკლესიას თვითმწყობის უფლება მიანიჭა, მაშინ პატრიარქმა „შეუქმნა მათ აღწერით მოსაკსენებელი თავისა თვისისათვის და მუნ შემოკრებულისა კრებისათვის“-ო (უწყებისათვის კქპი I, 76). იმავე ქლ მეცნიერს დასახელებული აქვს „ქსიფილინოსისა მოსაკსენებელი... მეფისა აღექსის მიმართ“ (ქსიფილ. 341). ეს ტერმინი ბერძნულ „*ἀνακαταστασις*“-ს (იქვე 334 შენ. 1) უდრის.

ამგვარად მოსახსენებელს ეხლანდელი შემორანდუმის მნიშვნელობა ჰქონდა.

§ 3. სამოქალაქო და სიხლის სამართლის საბუთები.

ყოფილა განსაკუთრებული სახე საბუთებისა, რომელთაც თურმე „სიგელნი მკვდრობისანი“ რქმევიათ. ისტორიკოსს ჯუანშერს აღნიშნული აქვს, რომ ქართველმა მბრძანებელმა „ერისთავნი ქართლისანი ვერ ცვალნა საერისთავოთაგან მათთა, რამეთუ სპარსთა მეფისაგან და ბერძენთა მეფისაგან ჰქონდეს სიგელნი მკვდრობისანი“—ო (ცავეხტანგ გრგლსი *410, გვ. 192). საფიქრებელია, რომ აქ სიგელი მკვდრობისაჲ ისეთს საბუთს უნდანი შნავდეს, რომელიც მის პატრონს ხელისუფლებას „მკვდრობით“ ანუ შთამომავლობით, მემკვიდრეობით ანიჭებდა, რათგან სპარსთა და ბიზანტიის მეფეთაგან ასეთი უფლება ჰქონიათ მოპოვებული, მათი მორიდებითა და კრძალულებით ერისთავნი ვერ გამოუცვლიაო.

საბუთების ერთ ჯგუფს „სიმტკიცის წიგნი“, ანუ „სიმტკიცე“ ჰქვიათ. ათონის ქართველთა მონასტრის ერთს მე-XII ს. აღაპში მაგ. სწერია: „აილო წიგნი სიმტკიცისაჲ, რომელსა ჰქვიათ დიანოსი აღმწერელისაჲ“ (ათონის კრებ. 270; იხ. აგრეთვე ცა იე და ეფთსი 3 და XII ს. სიგ., შიომღ. საბ. 24).

წასვლის ნებართვის მიმცემ მოწმობას „განსატევებელ წიგნი“ ჰრქმევია. მე-VI მსოფლიო კრების სჯულის კანონის ეფთჳმე მთაწმიდელის ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „არა-ვის კელეწიფების ხუცესსა ანუ დიაკონსა ანუ კერძო—დიაკონსა თვინიერ წიგნისა განსატევებელისა თვისისა ეპისკოპოსისა სხუასა სამრევლოსა მისვლად (ა. ხახ. 97). ამ გვარად „განსატევებილი წიგნი“ თანამედროვე ცხოვრებაში შეცდომით შემოღებულ ტერმინს, შვებულების მოწმობას უდრის.

„სიგელი შეუვალობისაჲ“ ისეთ საბუთს ერქვა, რომლითაც შეწყალებული გადასახადებისა, ან ჩვეულებრივი სასამართლოსგან განთავისუფლებული იყო ხოლმე (იხ. დავით აღმაშენებლის ანდერძში: თ. ჟორდ., შიომღ. საბ. 17, ს. კაკ. 10 და სხვა საბუთებშიაც ბევრგან).

მონღოლთა ბატონობის დროითგან და შემდგომაც ქართული „შეუვალობის“ მაგიერ—მონღოლური ტერმინისაგან ნაწარმოები „თარხნობის სიგელი“ შემოვიდა (ტფ. სიონის 1540 წ. სიგელი: АКАГК I, ქკბი II, 384). ძველი ქართ. ტერმინის მაგიერ მონღოლთა გავლენით შეუვალობის წიგნის ნაცვლად „თარხნობის წიგნი“—ც იხმარებოდა (მეფე სვიმონის 1582 წ. სიგელი: სქს სიძვლნი II, 46). თარხნობის წიგნის მაგიერ ტერმინად „სითარხნის წიგნი“—ც იხმარებოდა (მაგ. იესე ჯავახიშვილის 1614 წ. საბუთი: სქს სიძვლნი II, 28, ან კიდევ როინ ჯავახიშვილის 1642 წ. საბუთში: სქს სიძვლნი II, 66. იხ. აგრეთვე 1760 სიგ. ისტ. საბ. V, 76).

ამგვარი საბუთის აღმნიშვნელ ტერმინად „**სახატობის წიგნი**“-ც იხმარებოდა. ერეკლე მეფის 1756 წ. სიგელში სწერია: „ესე... სახატობის წიგნი და ნიშანი გიბოძეთ“... ვაგვითარხნებინარ“-ო (სქს სძვლნი I, 182-183). ბატუაშვილს პაპუასაც თავის 1773 წ. საბუთში ნათქვამი აქვს: „მე ბატონის ჩემის სოლალაშვილის სახასაგან თავი დავიხსენ და სახატობის წიგნი მომცა, ვისაც გინდა ეყმე“-ო (ისტ. საბ. V, 83). როგორც ამ ამონაწერითგანა ჩანს, სახატობის წიგნი ამ შემთხვევაში გადასახადისაგან კი არა, ყმობისაგან განთავისუფლების დამამტკიცებელი საბუთის მნიშვნელობით არის ნახმარი.

განთავისუფლების მიმნიჭებელ საბუთს ერქვა „**სიგელი გაშვებულობისა**“. თითქოს ამ ტერმინს შეუვალლობის სიგელის მსგავსი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, მაგრამ მაინც რაღაც თავისი განსაკუთრებული ელფერი ედვა და ვგონებ გაშვებას ჰქონდა უმთავრესი ყურადღება მიპყრობილი. ეს ტერმინი ტფილისის სიონის 1540 წ. საბუთშია ნახმარი და იქ ნათქვამია: მთავარეპისკოპოზმა დომენტიმ „პირველ გაშვებულობისა და თარხნობისა სიგელნი მოგუართენა და აწ ჩუენ კუალად განვაახლეთ“-ო (AKATK. I, ქცბი II, 384).

სასამართლოს განაჩენის შემცველ საბუთს „**გარდაწყვეტილობის წიგნი**“ ჰრქმევია. ქრისტეფორე კათალიკოზის მიერ 1651 წ. დაწერილ საბუთში, რომელშიაც ნინოწმინდელისა და თვალელთა შორის ატეხილი დავაა გარჩეული, ნათქვამია: „ესე უკუნისამდე ჟამთა გასათავებელი გარდაწყვეტილობისა წიგნი და პირი დავდევით“-ო (ისტ. საბ. IV, 33), ან კიდევ „გარდაწყვეტილებების წიგნი“, ან **სიგელი**, ან **ფარვანაც** ჰრქმევია: „მოგუადევით კარსა... გარდაწყვეტილების წიგნს გუეაჯენით... მამულზედ თქუენ და რამაზ ისარჩლებოდით. საბრჭოთ და სასამართლოთ დავსხედით... ესე საბოლოოთ გასათავებელი გარდაწყვეტილობის წიგნი და სიგელი უბოძეთ... თქვენცა ასრე დაუმტკიცეთ... რასაც (sic) ამა ჩუენგან ნაწყალობევს **გარდაწყვეტილობის ფარვანში** ეწეროს“-ო (როსტომ მეფისა და სასამართლოს განაჩენი 1634 წ., სქს სძვლნი II, 231—232).

1782 წ. სასამართლოს განჩინებაში ნათქვამია: „ციციშვილო იოვანე, რომ გაუყო მამულები და მიჯნები ჩაუსხა, ერთი პირი გარდაწყვეტილობის წიგნი გოგობედაშვილებს უნდა მისცე და ერთი პირიც... აქ უნდა მოიტანო“-ო (ისტ. საბ. V, 103.).

„გარდაწყვეტილობისა ფარვანა“ ტერმინად უკვე მე-XV ს. საბუთშია ნახმარი და იქ წერია: „ქ. მეფეთ-მეფეთა (sic) სუიმონ ვიბოძეთ ესე გარდაწყვეტილობისა ფარვანა ვიბოძეთ ჩუენ ღთსა (sic) გურიგუინოსანმან მეფეთ-მეფემან პატრონმან სუიმონ... ამა ჩუენგანით ნაბოძურმან (sic) ფარვანამან გაატუდოსა“ (sic) (1596 წ., სქს სძვლნი II, 227), მაგრამ საბუთი საეჭვოა.

სასამართლოს გადაწყვეტილებას **„განაჩენი“** ეწოდებოდა: „დავსხედით ბრჭეთ და მოსამართლენი... ბატონის მოურავისა და ჯავახიშვილის ქაიხოსროს გადასაწყვეტლათ... სარჩელი და საჩივარი ორთავესი გავიგონეთ... დაიწერა **განაჩენი ესე“-ო** (1620 წ., სქს სძვლნი II, 51—52 და სხ.). როსტომ მეფის ბრძანებით „დავსხედით... სასამართლოდ... სარჩელი ორთავესი გავიგონეთ და გავსინჯეთ... ჩუენ მეფეთ-მეფეს პატრონს იესეს ეს... მეფის ბრძანებით განაჩენი ასრე დაგვიმტკიცებია, როგორც ამ განაჩენში სწერია“-ო (1646 წ. საბ., სქს სძვლნი II, 414).

როდესაც სასამართლო ან თითონ. ან საგანგებოდ წარვლენილი მოხელის საშუალებით საზღვრების გასწორებას შეუდგებოდა და განახორციელებდა, საამისო საბუთსაც ადგენდენ ხოლმე, და ასეთ საბუთს **„მიჯნების გასწორების წიგნი“** ჰრქმევია. 1782 წ. სასამართლოს თავის განაჩენსა და განკარგულებაში ნათქვამი აქვს: „ციციისშვილო იოვანე რომ გაუყო მამულები და მიჯნები ჩაუსხა, ერთი პირი... მიჯნების გასწორებისა - წიგნი აქ უნდა წამოიღო და მონასტერში უნდა მისცე“-ო (ისტ. საბ. V, 103).

„შენდობის წიგნი“ თუმცა საბუთებში შედარებით იშვიათი ტერმინია, მაგრამ ალბათ ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს, რათა გან ამგვარი საბუთი თავისდა-თავად იშვიათი არ უნდა ყოფილიყო საქართველოში. მე-XVII ს. პირველი ნახევრის ყიფიანისაგან გენათელისათვის მირთმეულ შეწირულობის წიგნში ნათქვამია: ჩვენ მიერ ჩადენილი ცოდვისათვის „დიდხანს გვიწყრებოდი“ და „საუბატიო არ დავადებინე“ და „სადამდის ეს ადგილი არ შეგვაწირვინეთ, მანამდის არც ერთს ცოლ-ქმარს შენდობის წიგნი არ მოგვეცით“-ო (დას. სქს საბ. I, 57). აქეთგანა ჩანს, რომ შენდობის წიგნი ისეთ საბუთს ეწოდებოდა, რომელშიაც ეპისკოპოსისაგან ბრალდებულისადმი ცოდვის შენდობა და მიტევება იყო ხოლმე აღნიშნული და მინიჭებული.

როდესაც ჩამოვარდნილი უთანხმოების, ან უფროსის გულისწყრომის და მრისხანების დამამშვიდებლად, დამაზავებლად და შუამდგომლად გამოდიოდა ვინმე, თუ ამ საქმეს ის პირი წერილობით აწარმოებდა, ასეთ წერილს, რომელშიაც შუამდგომელი უფროსს და განრისხებულ მხარეს შესათანხმებლად მიჰმართავს, „საშუამავლო წიგნი“ ეწოდებოდა. სეხნია ჩხეიძეს მოთხრობილი აქვს: „გამოეზაუნა მეფეს გიორგისათვის ყაენს ხალათი და მირვესის საშუამავლო წიგნი «შეირიგეთო და მიიჩნიე მის მართებულად»-ო. (ცა მწთა, ქიჟ. 24, ჩუბ. 323).

როცა საშუამავლო მოლაპარაკების დროს მომდურავი შუამდგომელს შემცოდეს მაგიერ თავდებობას მოსთხოვდა ხოლმე პირობის დარღვევისაგან უზრუნველყოფისათვის, ან ვალის აღების დროს მსესხებელიც შუამდგომელს პასუხისმგებლობას მოსთხოვდა, იმ წერილობით საბუთს, რომელშიაც შუამავალი, ან შუამდგომელი სხვის მაგიერ, ან თითონვე საბუთის მიმცემი პასუხისმგებლობას კისრულობდა, „სათავდებო წიგნი“ ერქვა.

მაგ. 1527 წ. ახ. ხ. მცხეთის № 10 სიგელში სწერია: „ესე სათავდებო წიგნი მოგაკსენეთ ჩნ ბეგამან, სარგის, ნოდარ და ამილღაბარ თქნ... ქკზს ბასილის“-ო (ქკბი II, 371). ხოლო 1682 წ. ერთს ამგვარს საბუთში ნათქვამია: „ესე სათავდებო წიგნი მოგართვი“-ო (ისტ. საბ. IV, 64).

წერილობითი პირობა, რომელშიაც ფიცი და აღთქმა იყო დადებული, გარკვეული წესით შედგენილი, „საფიცრის წიგნი“-ს სახელით იყო ცნობილი. საფიცრის წიგნის მიმცემი ხშირად მეფე და დიდებულიც იყო ხოლმე და ამით ის გამდგარ ყმას უწინებლობასა და ბრალუხსენებლობას ჰპირდებოდა. მაგ. თეიმურაზ I ავალიშვილს შემდეგი საბუთი მისცა: „ესე მტკიცე და შეუცვალებელი საფიცრისა წიგნი გიბოძეთ ჩუენ კელმწიფემან თეიმურაზ... თქუენ ჩუენსა... ნამსახურსა ყმათა ავალიშვილსა... ასრე და ამა პირსა ზედა“ (1630—33 წ., სქს სძვლნი III, 541). „ესე საფიცრისა წიგნი და პირი მოგართვით ჩუენ გერმანოზისშვილთა... თქვენ გოსტაშაბისშვილს პაუნანსა ასრე და ამა პირსა ზედა“ (1636—1703 წ., სქს სძვლნი I, 128).

ამგვარ საბუთს „ფიცი და პირობა“-ც ეწოდება: „ესე ფიცი და პირობა მოგეც მე... თქვენ... ასე და ამა პირსა ზედან“-ო (1675—85 წ., სქს სძვლნი II, 208). „ესე ფიცი და პი-

რი გიბოდეთ ჩუენ... მეფეთ-მეფემან პატრონმა სვიმონ თქუენ ბაო-
თაშვილს გოშტასაბს“-ო (1619—29 წ. სქს სძვლნი I, 117).

რაინე დადებული პირობის აღმნუსხველ სა-
ბუთს „პირობის წიგნი“ ჰრქმევია: „ესე ...პირობისა... წიგ-
ნი მოვეცი მე მდივანმა ოთარ შენ ჩემს ბიძაშვილს მდივანს გი-
ვის“-ო (1786 წ., სქს სძვლნი III, 567).

ამგვარსავე საბუთს, თუ იგი ფიცს-კი არა, არა-
მედ მხოლოდ აღთქმას შეიცავდა, „აღთქმის წიგნი“ ერქვა. მე-XVI ს.
დამდეგს კოსტანტინე მეფეს ერთს თავის სიგელში, რომელ-
შიაც მცხეთის საკათალიკოზო საყდარს მის მოტაცებულ მამულებს
უბრუნებს, ნათქვამი აქვს: „ჩუენ ღვთივ გვრგვინოსანმან მეფეთ-
მეფემან კოსტანტინე და ძეთა ჩუენთა დავით, გიორგი და ბაგრატ
ესე აღთქმისა წიგნი გკადრეთ და მოგახსენეთ“-ო (ქკბი II, 320).

საპატრონუყო დამოკიდებულების პირობის წე-
რილს ან „საპატრონუყო წიგნი“ ეწოდებოდა, ან უფრო ხში-
რად „ყმობის წიგნი“, მაგ.: „ესე საპატრონუყო წიგნი მო-
გართვით ჩუენ აღიხანაშვილებმა... თქვენ ბატონს ჩუენს ბატონს
მდივან ზურაბს“ (1679 წ. სქს სძვლნი III, 564). „ესე წიგნი
ყმობისა მოგართვი მე მუშელმან ...თქვენ თბილელ მთავარეპის-
კოპოზსა“-ო (1619 წ. ტფ. სიონის სიგ., ისტ. საბ. IV, 11).

იმ საბუთს-კი, რომელშიაც ყმისაგან თავის დახ-
სნის გარემოება და საყმოდამოკიდებულებისაგან
განთავისუფლება იყო აღნუსხულ-დადასტურებული,
„თავდახსნილობის სიგელი“ ერქვა. პაპა პაპუნაშვილს თავის
1737 წ. საბუთში მაგ. ნათქვამი აქვს: მე „თვალმამაცისშვილის ყმა ვი-
ყავ. ჩვენ ბატონყმობა აღარ მოგვივდა, ავდეგ და თავი დავიხსენ. რითაც
გული შევიჯერე, უკლებლივ მივეცი. ახლა ავიღე ჩემი თავი და სიონთა
მღთისმშობელს შემოვწირე და თავდახსნილობის სიგელიც
თქვენ მოგართვი“-ო (ისტ. საბ. V, 51) იმის დასამტკიცებლად, რომ
მართლა თავდახსნილი ყმოდ, ბლიაძე დათუნაშვილს თევდო-
რესაც ტფილისის სიონის 1772 წ. სიგელში აღნიშნული აქვს: „ბა-
ტონმა ჩემმა შიომ მე ობოლი და პატარა გამზარდა და თავის სი-
კვდილის დღეს თავისის სულის გამოსაქსნელად აზატი მყო და გან-
მათავისუფლა და მამისაგან მიცემული ნასყიდობის სიგელი მევე მომ-
ცა და მითხრა განმითავისუფლებიხარ, მოდავე არავინა გყავსო... ასე
განთავისუფლებული რომ შევიქმენ... მოველ ჩემის ნება-წადილით და
ჩემის მონდომებით ჩემი თავი შენს წმიდასა და დიდებულს ეკლესიას

შემოვსწირე და ჩემი თავდაკსნილობის წიგნიც მოვაწიე თვი“-ო (ისტ. საბ. V, 82).

საბუთს, რომელშიაც პირობის წერილის სახით გადასახადის რაოდენობა იყო ხოლმე დადებული, „დაკუეთილობის წიგნი“ ეწოდებოდა. მაგ. 1454 წ. სიგელში ნათქვამია: „ესე...სამკუიდრო რსამამულე წიგნი რ სიგელი კუ-ლუხი [ს] დაკუეთილობისა დაგიწერეთ“-ო (ისტ. საბ. III, 33).

ქალიშვილს რომ გათხოვებისთანავე მზითვად ქონებას გაატანდენ, ამ ქონების აღმნუსხველსა და პირობის შემცველ საბუთს „მზითვის წიგნი“ ეწოდებოდა. მაგ. ჯავახიშვილ-გამრეკელს თავის ქალისათვის 1597 წ. მიცემული მზითვის შესახებ საბუთში ნათქვამი აქვს: „ესე ზითვისა წიგნი და ნიშანი დაგიწერეთ“-ო (სქს სძვლნი II, 49).

საბუთს, რომელშიაც ვისიმე შვილად აყვანის გარემოება და პირობები იყო ხოლმე აღნუსხული, „ნაშვილებობის წიგნი“ ანუ სიგელი ეწოდებოდა. ერთს 1460 წ. საბუთში მაგ. ნათქვამია: „ურდოელასვილისა ნაშვილებიცა იყვენით და ნაშვილებობისა (sic) ნიშანიცა გქონდა... ურდოელას-შვილისაგან ნაშვილებობისა სიგელი და ნიშანი თქუენ გქონდა“-ო (ისტ. საბ. III, 35).

ადამიანის ნებისყოფის გამოხატულებას, რომელიც მისი სიკვდილის შემდგომ უნდა განხორციელდებულ იყო, „ანდერძი“ ერქვა, ხოლო თვით ამ ნებისყოფის შემცველ საბუთს ან „ანდერძის წიგნი“, ან მარტივად „ანდერძი“ ეწოდებოდა. ჯერჯერობით უძველესი ანდერძია დავით აღმაშენებლის 1123 წ. შიომღვიმის მონასტრისადმი ბოძებული, რომელშიაც ეს ტერმინი ნახმარია კიდევ: თუ „აწ შემდგომად ამისსა... ანდერძი ესე ჩემი შეცვალებად იურვოს“, შერისხოს ღმერთმაო (თ. ქორ. შიომღ. საბ. 19, ს. კაკ. ანდერძი დ. თ. აღმ. 15). მეორე ანდერძი ამავე მეფისაა, მაგრამ გელათის მონასტრისადმი ნაწყალობეგია და ისედაც საყურადღებოა. ჩვეულებრივ ანდერძი მოსალოდნელი სიკვდილის წინ, ან ავადმყოფობისა და ან ომში გამგზავრებისას იწერებოდა ხოლმე. მაგ. შიომღ. მონასტრისადმი მიცემულ ანდერძში დავით აღმაშენებელს ნათქვამი აქვს: „მე დავითს მიწყიეს ჟამსა ჩემისა შარვანსა ზედა განმართვისასა“ და ჩემი აშენებული ეკლესიის სანახავად და მოსალოცავად მისულს შიომღვიმეში „განმანათლებელმან ჩემმან ბერმან არსენი მიბრძანა ამის ანდერძისა დაწერა“-ო (თ. ქორდ. 15, ს. კაკ. 5).

მძიმე ავადმყოფობის დროს, როდესაც ანდერძის დაბედს თითონ წერა აღარ ძალუძდა, შეეძლო თავისი სხვათა თანდასწრებით ნათქვამი მოძღვრის პირით გადაეცა ანდერძად. ასეა მაგ. დავით აღმაშენებლის უკანასკნელი გელათის მონასტრის შესახები ანდერძი წარმომდგარი, სადაც, თავშივე ნათქვამია: „გიბრძანებს და მოგაკსენებს მეფეთაჲჲ დავით დღეთა შინა სიკუდილისა ღ სოფლით განსვლისა მისისათა ჩემ მიერ უნდრახსა და უღირსისა მლოცუელისა მათისა ბერისა პირითა“-ო (ქეზი II, 51).

„ანდერძის“ გარდა, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ტერმინად „ანდერძის წიგნი“-ც იხმარებოდა. დავით ჯავახიშვილს თავის 1769 წ. სიგელში ნათქვამი აქვს მაგ.: „მე ცოდვილი დავით მდივანი ჯავახიშვილი ჭეშმარიტებით ვსწერ ამ ანდერძის წიგნს“-აო (ისტ. საბ. V, 80).

გიორგი ლალიძის 1792 წ. ანდერძის ბოლოშიც სწერია: „მე მათ სახლში აღზრდილმან... გიორგი მღვდელმან ეს ანდერძის წიგნი ასლიდამ უმეტნაკლებოდ და თანასწორად გადმოვსწერე აგვისტოსა თ(?) ქქს უპგ (სქს სძენი I, 296).

როდესაც ადამიანი ავადმყოფობას, ან ომს გადაურჩებოდა და ლაშქრობითგან შინ ჯანმრთელი დაბრუნდებოდა, მერმე, ზოგჯერ კარგახნის შემდგომაც, მას წინანდელის მაგიერ შეეძლო ახალი ანდერძი დაეწერა, რომელიც პირველს რასაკვირველია ვაცუდებულად ჰხდოდა. ამის გამო ერთისა ღ იმავე პირისა ერთისა ღ იმავე საგნის შესახებ შეიძლება „უახლესი ანდერძი“-ც ყოფილიყო, რომელიც „უმჯობესად“ იყო მიჩნეული ღ უკვე მნიშვნელობას მოკლებული უძველესიც ყოფილიყო. დავით აღმაშენებელს მაგ. შიომღვიმის ანდერძშივე ნათქვამი აქვს: ჩემ მიერ ეს დაწერილი ანდერძი სრული არ არის და „დაკლებული სისწრაფისაჲ არს“-ო. ხოლო „თუ ინებოს ღწ ჩემი შემოქცევაჲ“ შარვანის ლაშქრობითგან, ეს ანდერძი „უმჯობესად შეიცვალოს“-ო (ს. კაკ. 5). ეს აზრივე მეფეს ბოლოშიაც გამეორებული აქვს: „უკუეთუ უამი მომცეს“, მაშინ „სხუაჲ უახლესი ანდერძი დაეწერო“-ო (გვ. 16).

როდესაც ვინმე თითონვე შესწირავდა თავის თავს ეკლესიას, ან მონასტერს, მაშინ ამის აღმნუსხველ დამადასტურებელ საბუთს „თავის შემოწირულობის წიგნი და სიგელი“ „თავშემოწირულობის წიგნი“, „თავშემოწირულობის წიგნი და სიგელი“ ჰრქმევია. თეოდორე ბლიაძეს 1772 წ. ტფილ. სიონის სიგელში მაგ. უწერია: „ესე... თავის შე-

მოწირულობის წიგნი და სიგელი მოგართვი შენ... სიონთა ღთისა მშობელსა... მე ბლიაძის დათუნაშვილმა თევდორემ ასრე რომე... მოველ ჩემის ნება-წადილითა და... ჩემი თავი შენს წმიდასა და დიდებულს ეკლესიას შემოვსწირე“-ო (ისტ. საბ. V, 82, იხ. აგრეთვე V, 91). ამგვარადვე ათანელ ჩილინდრიშვილი ნათლისმცემლის მონასტრის 1778 წ. სიგელში ამბობს: „ესე თავშემოწირულობის წიგნი მოგართვი მე ჩილინდრიშვილმა ათანელმა თქვენ ნათლისმცემლის არხიმანდრიტს უფალს ეფთვიმის ასე რომე... მოველ ჩემის ნებით წყალობის ყმათ და წმიდის ნათლისმცემლის მონასტერს თავი შემოვსწირე“-ო (იქვე V, 91—92). გოგია შაბათაშვილსაც იმავე მონასტრის 1776 წ. სიგელში ნათქვამი აქვს: „ესე... თავშეწირულობის წიგნი და სიგელი მოგართვი... ასე რომე... შევწირე თავი ჩემი... წმიდასა ნათლისმცემლისა მონასტერსა“-ო (იქვე V, 89).

ძმობა-ერთობის პირობათა აღმნუსხველ საბუთს „ძმობის წიგნი“, ან „საძმო და ერთობის წიგნი“, ან კიდევ „შეყრილობის წიგნი“ ერქვა. მაგ. „ესე ძმობის წიგნი მოგართვით თქვენმა ძმისწულებმა... თქვენ ბიძა ჩვენს... ასრე და ამა პირსა ზედა: გაყრილნი ვიყავით და... ისევ ძმათ შევიყარებით“-ო (1717 წ. საბ., სქს სძვლნი I, 445). „ესე საძმო და ერთობის წიგნი მოვე მე გოსტაშაბიშვილმა ...ერასტიმ... შენ ჩემს ბიძაშვილს ზურაბს... პაპა ჩემი და მამა შენი... გაყრილიყვნენ და ახლა ჩვენ ერთმანერთის სიყვარულით მოვინდომეთ ძმათ შეყრა და ერთათ ყოფნა“-ო (სქს სძვლნი I, 102—103).

ამ უკანასკნელ საბუთითგანვე ჩანს, რომ ასეთი საბუთებისათვის მოყვანილ სახელებს გარდა სხვა უფრო შესაფერისი ტერმინიც არსებობდა. იგივე გოსტაშაბიშვილი ამბობს: „პაპა ჩემი და მამა შენი... გაყრილიყვნენ და მას უკან ძმობისა და სახლისკაცობის სიყვარულით ძმათ შეყრილიყვნენ... მაშინდელი იმათი შეყრილობის წიგნი დღესაც არის“-ო (სქს სძვლნი I, 102-103).

მაშასადამე ამგვარ საბუთს უფრო ნიშანდობლივი სახელიც ჰქონდა და „შეყრილობის წიგნი“-ც ეწოდებოდა. 1779 წ. საბუთის ბოლოს გოგია ბეჟანისძე თუმანიშვილიც ამბობს: „მე თუმანიშვილს ბეჟანისშვილს გოგიას ამ კურთხეულის პაპის ჩემისაგან მოცემულის შეყრილობის წიგნის ყაბული მაქვს“-ო (სქს სძვლნი III, 506).

ურთიერთი დახმარების შესახები პირობის წერილს „ამხანაგობის წიგნი“ ეწოდებოდა: მაგ. „ესე... სამღივნოს

საქმეზედ პირობისა და ამხანაგობის წიგნი მოგეცი მე მღი-
ვანმა ოთარ შენ ჩემს ბიძაშვილს მღივანს გივის“-ო (1786 წ., სქს
სძვლნი III, 567).

საფასით შეძენილობის საბუთს „ნასყიდობის წიგნი“,
ან სიგელი ერქვა. მაგ. 1589 წ. სიგელში სწერია: „ესე ნას-
ყიდობის წიგნი მოგაკენეთ... დაიწერა სიგელი ესე“-ო
(ისტ. საბ. III, 83,84). „ესე... ნასყიდობის წიგნი და სიგე-
ლი მოგართვით“, „ესე ნასყიდობის წიგნი მოგართვით“-ო
(ისტ. საბ. IV, 37—1662 წ. საბ., გვ. 45—1667 წ. საბ. და გვ.
44—1669 წ. საბ.). „ოთარ გერმანოზიშვილს თავის წილი მამული
მარაბდას პაატა გერმანოზიშვილისათვის... მიეყიდნა... ნასყიდო-
ბის სიგელიც... პაატას ქონდა“ (თეიმურაზ II-ის 1752 წ. განჩინე-
ბა, სქს სძვლნი I, 394).

როდესაც ქონება შეძენილი იყო ხოლმე სამა-
გიერო ქონების მიცემითვე, ამგვარი ნაქმარის აღ-
მნუსხველ საბუთს „გაცულილობის წიგნი“ ეწოდებოდა.
მაგ. არეშიშვილი 1638 წ. სიგელში ამბობს: „ესე გარდაწყვე-
ტილობისა და გაცულილობისა წიგნი მოგართუი მე არეში-
შვილმა აღიხან... თქუენ ბარათაშვილს ბატონს გერმანოზს... (მიწები)
და ამრიგად გავსცვალეთ“-ო (სქს სძვლნი I, 482—483). მანგლე-
ლი ეპისკოპოზი ივანეც 1718 წ. საბუთში სწერს: „ესე... უცვა-
ლებელი ვენაკის გაცულილობის სიგელი მოგეცით ჩვენ
მანგლელ ეპისკოპოზმან იოსებ ყოფილმან იოვანემ თქუენ ჯავახი-
შვილს ბატონს ფარემუზს“-ო (სქს სძვლნი II, 306).

როცა რომელიმე პირი ეკლესია-მონასტერს, ან
სხვა დაწესებულებას მამულს, უძრავს, ან მოძრავ ქო-
ნებას მისცემდა, ამის შესახებ ცნობისა რწმენისყო-
ფის შემცველ საბუთს „შეწირულობის წიგნი“, ან ზოგჯერ
„შემოწირულობის წიგნი“ ეწოდებოდა. მაგ. „დაიწერა ესე შე-
წირულობისა წიგნი და სიგელი“-ო (1504 წ., ისტ. საბ.
II, 25, იხ. აგრეთვე 1609 და 1635 წ.წ. სიგელები, ისტ. საბ. IV,
6 და 21), ან კიდევ: „დაიწერა... ნოჯიკეთა შემოწირულობისა
წიგნი და სიგელი“-ო (1465 წ. ისტ. საბ. II, 18. იხილეთ აგრეთვე
იქვე 1508 წ. სიგ. ისტ. საბ. II, 26 და რუსის 1609 წ., 1618 და
1649 წ. სიგ., ისტ. საბ. IV, 5, 10 და 31).

„საალაპო წიგნი“ ეწოდებოდა ისეთ საბუთს, რომელ-
შიაც, რომელიმე შემწირველისა, თუ მონასტრის
ქველმომქმედისათვის აღაპი იყო ხოლმე დაწესებუ-

ლი. „ესე უკუნისამდე უამთავასათავებელი საალაპო წიგნი გკადრეთ და მოგახსენეთ ჩუენ ქულივისძეთა მათე და ჩემმან განაყოფმან ბადრიმან... თქუენ პატრონსა შაჰყუბათს... ავიღეთ საალაპე თქუენგან.. და შეგიკუეთეთ ქვათავეს ვლაქერნისა ღმთის მშობლისა წინა მისითა პანაშუიდითა კარგადებულსა ალაპსა გარდავიკდიდეთ“-ო (1492 წ. ქვათავეის სიგ. ისტ. საბ. II, 24). ეს ძეგლი ნამდვილი და წესიერად შედგენილი საალაპო წიგნი არ არის. ნამდვილი საალაპო წიგნის პირი შეტანილია ათონის ალაპების კრებულში.

ტერმინად იხმარებოდა „ოქმი“-ც. იესე ოსეს შვილს თავის თავვადასავალში სხვათა შორის აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც უადგილოდ ყოფილა და სამსახური არ ჰქონია, კერძო მუშაობით „თითო-ოროლს შაურს ვიშოვიდი: ან სიგელს დაუწერდი ვისმე, ან ოქმსა“-ო (გვ. 46). აქ მაშასადამე „ოქმი“ კერძო პირთა თვის დაწერილ საბუთს ეწოდება. ამავე ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ ოქმი სხვა იყო და სიგელი, თუნდაც კერძო პირთათვის შედგენილი, კიდევ სულ სხვა საბუთი ყოფილა.

მაგრამ ოქმი მარტო კერძო პირისა და პირთათვის შედგენილ საბუთს არ ეწოდებოდა, არამედ მთავრობისასაც. დასტურლამალში მაგ. დაწესებულია მდივნებისათვის სარგო „იჯარაზედ საწიგნო ოქმისა“ და აგრეთვე „გილანისა, ფუშთუქუნისა, სუნისა, ზარათობისა, ელიალასის“ ვაცემის საბუთზე, „ამათს ოქმზედ საწიგნე“-ო (დასტურ. 50). მურდრისათვის დაწესებულ სარგოთა შორის იხსენიება „ქალაქის ბაჟის ოქმზედ თორმეტი მინალთუნი“ (იქვე 51). ამ შემთხვევებში ოქმი ჰნიშნავს მეფის იმ ბრძანებას, რომელიც საჯაროდ გამოიცა, და რომლითაც ან ქალაქის ბაჟის წესრიგი განისაზღვრა და ჩაჰბარდა მოხელეს, ანა და თანამდებობა ეწყალობა. ეს სიტყვა არაბ. **كخ**-ია.

ვალის აღებისა და პირობების აღმნუსხველ საბუთს „თამასუქი“ ეწოდებოდა, სულერთია ვადიანი იყო, თუ უვადო, გირაოთი, თუ უგირაოდ. მაგ. თეიმურაზ II 1752 წ. განჩინებაში ნათქვამია: „ოთარ გერმანოზიშვილს თავის წილი მამული მარაბდას პაატა გერმანოზიშვილისათვის... მიეყიდნა, მერმე ოსმალობას მამული წაერთმიათ და პაატა მისულიყო ოთარისათვის ისევ თავის თეთრის თხოვნა დაეწყო, ოთარს იმ ხელათ თეთრი ვერ უშოვნია და თამასუქი მიეცა პაატასთვის“ (სქს სძვლნი I, 394),

„ამ თამასუქის თეთრი თავნი და სარგებელი სრულად მივეც“ (1782 წ., იქვე I, 158).

„ავილე მე ხითარაანთ ისაიას დედამა შენ მეფურნე არუთინასაგან თორმეტი მინალთუნი ახალი თეთრი, მოგეცი ამის გირაოთ ჩემი გარეთი ერთი ოთახი, სანამდის შენი თეთრი ჩემს კელთ იყოს, არც მე ოთახის ქირა ვითხოვო და არც შენ თეთრის სარგებელი ითხოვო“-ო. შემდეგ ბოლოში სწერია: „ამ თამასუქის თანხა მე მდივანმა გორჯასპიმ მივე“-ო (1745 წ. საბ., სქს სძვლნი III, 422). „თქვენი თეთრი მემართა, რაც ძველის თამასუქის მამათქუნს და თქუნ მოგცემოდა... გაცუდებულია“-ო—(1688 წ. საბ., სქს სძვლნი III, 568).

„ავილე ვით თქვენ აბაზადის ბეჟან მდივნისაგან... ოთხითუმანი თეთრი, რაც ხანს კელთ დაყოს, თვეში თუმნის თავს აბაზი სარგებელია, ამის გირაოდ დაგიდე ვით (ეს და ესა)... ამის სარგებელში ეს გირაოები უნდა გეჭიროს და მოიკმარო“-ო. „დაიწერა თამასუქი ესე“-ო (1727 წ. საბ., სქს სძვლნი III, 339).

იესე ოსეს შვილიც თავის თავგადასავალში მოგვითხრობს: მოვალე „სარგებელს ყოველს თვეს გვართმევდა და ან თამასუქზედ თავნად გვაწერდა“-ო (გვ. 9).

თამასუქი მე-XVIII ს. შემოსული უცხო ტერმინია, არაბ. **تسك** ძველად ქართულში ამგვარი საბუთის აღსანიშნავად „ვალის წიგნი“ იხმარებოდა.

„ვალის გარდაწყვეტილობის წიგნი“ ისეთ საბუთს ეწოდებოდა, რომელშიაც ვალის გადახდილობის გარემოება იყო აღნუსხვილი. მაგ.: „ესე გარდაწყვეტილობის წიგნი მოგეც მე ეშიკალასბაშიშვილმან სოლომონ შენ ჯავახიშვილს სვიმონს ასე, რომე ჩემი ვალი გემართა... გამოგართვი, გადაგიწყვეტია, შენთან საქმე აღარ მაქვს. თუ რამ სხვა თამასუქი გამოჩნდეს, ამან გაამტყუნოს“-ო (1712 წ., სქს სძვლნი III, 245).

§ 3. კერძო ხასიათის საბუთ-წერილები.

თხოვნის შემცველ წერილს „წიგნი ვედრებისაჲ“ ეწოდებოდა. გიორგი მთაწმიდელის სიტყვით, როდესაც ბიზანტიის დედოფალს ვარდა სკლიაროსი განუდგა და დავით კურაპალატისაგან დახმარების გარდა სხვის არაფრის იმედი აღარ

ჰკონდათ, ჯარის მოშველების სათხოვნელად „წიგნები ვედრებისაჲ დაწერეს კურაპალატსა თანა“-ო (ც^ა ი^ე და ე^ფთმსი 11).

ხოლო ვისიმე ამბავის შესატყობად და შესატყობინებლად დაწერილს „მოკითხვის წიგნი“ ერქვა. იესე ოსესშვილს თავის თავგადასავალში ნათქვამი აქვს: ჩემი მდივნობის დროს „ყოველი წიგნი ჩემგან იწერებოდა მოკითხვისა, თუ სიგელი“-ო (გვ. 21).

სიყვარულის გამომჟღავნებელ წერილს „მიჯნურობის წიგნი“ ერქვა. შოთა რუსთველს მაგ. ნათქვამი აქვს: „დაწერა წიგნი საბრალო მის ყმისა მისართმეველი მისისა მიჯნურობისა... უსტარი შესანახავი, არ ცუდად დასახეველი“ (ვეფხისტყ. ს. კაკ. 145 § 1038).

ვისიმე სტუმრად დაპატიჟების შემცველ წერილს „საწუეველი წიგნი“, ან „წვეულობის წიგნი“ ეწოდებოდა. შოთა ამბობს: „მას ღამესა საწუეველი რამიართვეს წიგნი ყმასა“ (ვეფხისტყ. კაკ. 146 § 1051).

რაიმე შემთხვეული უბედურების გამო თანაგრძნობის გამომაცხადებელ წერილს ან „გლოვის წიგნი“ ეწოდებოდა, ან „სამძიმრის წიგნი“. პირველი ტერმინი უფრო უძველეს ხანაში გვხვდება, მეორე მერმინდელში. წანინოს შატბერდისეულ ცაში ნათქვამია: „ოდეს იგი მეფობდა ჰეროდე და მოგუესმა აქა ვითარმედ სპარსთა იერუსალსში დაიპყრესო, გლოვისა წიგნი მოეწერა ყოველთა ურიათა მომართ ქართლისათა“ (Опис. II, 761). იესე ოსესშვილი კიდევ მოგვითხრობს, გაქირვების დროს თავს იმით ვირჩენდი, რომ „ზოგს სამძიმრის წიგნი დაუწერე, იმითი ვაამე“ და ფულს ვიღებდიო (თავგ. 41).

აქა-იქ ჩვენ ქართული ტერმინების მაგიერ გამოწაკლისის სახით უცხო ენებითგან შემოიხზნული ტერმინებიც გვხვდება. სათითაოდ ასეთი მაგალითების მოყვანა ამ გამოკვლევაში, რომელიც მხოლოდ სრულიადი საქართველოს მეფეთა სიგელთმცოდნეობას ეხება, შეუძლებელია, სანიშნუროდ-კი შემდეგი მაგალითიც გამოდგება. ჩვეულებრივი ტერმინის „პირობის წიგნის“ მაგიერ დარეჯან დედოფლისაგან 1796 წ. სამღებროს მოიჯარადრე იასე იასეშვილისათვის მიცემულ ერთ საბუთში ნათქვამია: „ესე შართლამის წიგნი გიბოძეთ“-ო (ს^ქს ს^ქვლნი III, 246).

თუ აქ კორექტურული, ან დამწერელის შეცდომა არ არის და
დედანი „შარტნამის წიგნი“ არ ეწერა, ზეპირი გამოთქმით
დამახინჯებულ სპარსულ **شرطنامه** „შარტნამაჰ“-თან გვაქვს
საქმე, რაც სპარსულად მართლაც პირობის წიგნსა
ნიშნავს.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე .

სიგლების შედგენა-დაწერისა და დაცულობის
ტექნიკა.

§ 1. საბუთის მონაწილენი.

საბუთები ნივთიერად ორ მთავარ მხარეს შეიცავენ: ერთი თვით ის მასალაა (ეტრატი, ან ქალღი), რომელზედაც სიგელი იწერებოდა, და მელანი, რომლითაც მიმცემის ნებისყოფა აღბეჭდილი იყო ხოლმე, მეორე—თვით ამ მასალაზე და მასალით დაწერილი ტექსტი, რომელსაც „ნაწერი“ ეწოდებოდა. იგი სიგელის მბოძებელის, თუ მიმცემის „აღმოსთქმული“, ან „ნაბრძანები“ სურვილი და გადაწყვეტილება იყო. დავით მეფის ლეთაების 1722 წ. გუჯარში მაგ. ნათქვამი აქვს: „ამით... ნაწერითა და გულისაგან ჩვენისა აღმოსთქმულითა გუჯრითა... დავიარსებია და განგვიწესებია“-ო (ისტ. საბ. I, 23). მისი დაც ამბობს: „აქამდის ნაწერი მეფის დავითის კელით“ არის, ხოლო „აქა მე დად მათდა წოდებად არა-ლირსი მარიაშ ვწერ ნაბრძანებსა მათსა კელითა ჩემითა“-ო (იქვე I, 21 შენ.).

ყოველ საბუთს, ვითარცა იურიდიულ ძეგლს, ჰყავს საბუთის მიმცემი, ან მბოძებელი (der Aussteller გერმანულად), რომელსაც საშუალო საუკუნეებში auctor-ს ეძახდნენ, და მიმღები (der Empfänger გერმ., პროფ. ბრუნერის ტერმინოლოგიით Destinatär). ამასთანავე თითქმის ყოველთვის საბუთს განსაკუთრებული დამწერელიც ჰყავდა (გერმ. der Schreiber). იშვიათი შემთხვევაა, რომ საბუთის მიმცემს, ან მბოძებელს სიგელი თავისივე საკუთარი ხელით ჰქონდეს დაწერილი, მაგრამ მაინც ამგვარი საბუთებიც მოიპოვება. მაგ. ლეთაების 1722 წ. გუჯარი დავით კახთა მეფის საკუთარი ხელით არის დაწერილი. ეს გარემოება თვით მასაცა და მის დას მარიამსაც აქვთ აღნიშნული: „ამით კელისაგან ჩვენისა ნაწერითა... გუჯრითა“ განგვიწესებიაო (ისტ. საბ. I, 23).

§ 2. საბუთების გარეგანი მხრით განხილვა.

საბუთები ერთიმეორისაგან განსხვავდებოდნენ გარეგნული თვისებებით, სიგრძე-სიღიღითაც და იურიდიული შინაარსითა და დანიშნულებითაც. **სიგელ-გუჯრები** იყვნენ „დიდნი და წვრილნი“. დავით მეფეს ღვთაების 1722 წ. სიგელში აღნიშნული აქვს მაგ., რომ სანამ თავის საბუთის წერას შეუდგებოდა, მას უნახავს, თუ როგორ „გუჯარნიცა დიდნი ჟამთა სიგრძესა განერყვნა... და... ზოგნი რომელნიმე წვრილნი, მეფეთა შენაწირნი, წიგნნიცა... მოიხვნეს“-ო (ისტ. საბ. I, 24). იესე ოსეს შვილსაც თავის თავგადასავალში მოხსენებული აქვს, რომ მდივნობის დროს „ყოველი წიგნი ჩემგან იწერებოდა,—მოკითხვისა თუ მაგვარი დიდი სიგელი“-ო (ს. კაკ. გამ. 21).

განსაკუთრებით საყურადღებოა „ერთიანი სიგელი“, ან „წიგნი“, რომელიც ერთი პირისა თუ დაწესებულებისათვის მიცემული თუ ნაბოძები საბუთების შინაარსს შეიცავდა და საერთო სიმტკიცის წიგნს წარმოადგენდა. იესე ოსეს შვილს სხვადასხვა დროს ერთი მემამულისაგან თვითებული ნასყიდობისათვის რასაკვირველია ცალცალკე ნასყიდობის წიგნი ექმნებოდა, მაგრამ მაინც, როდესაც გარკვეული რაოდენობა იმ პირისაგან მთლად შეუძენია, ყველა ამ ნასყიდობათა საერთო საბუთი „ერთიანი სიგელი“-ს დაწერაც უთხოვნია და მიუღია კიდევ. აი რას ამბობს თვით იესე ოსეს შვილი „მეუთხარ: «რაც შენგან მიყიდა, ერთიანი წიგნი მომეც». დაჯდა, დაუწყო წერა... რაც თითონ მოყიდა, თავისი წილი ერთიანს სიგელზე დაეწერა“-ო (თავგადასავალი 57).

ამგვარივე ერთიანი სიგელის თვისებები აქვს ძველი სიგლების საერთო განახლებისა და დამტკიცების წიგნებს, რომელშიაც ყველა მის უწინარესი საბუთების შინაარსის არსებითი ნაწილი აღნუსხული არის ხოლმე. ამ მხრივ ფრიად დამახასიათებელი და საყურადღებოა გიორგი მეფის 1170 წ. შიომღვიმის მონასტრისადმი ნაბოძები სიგელი. იქაც ნათქვამია: „მოვიდეს ჩუენ წინაშე წმიდანი მამანი უდაბნოისა დიდისა მლუიმიანი... და მოიხვნეს სიგელნი დიდისა მეფეთა მეფისა, პაპისა ჩუენისა, დავითისი და მამისა ჩუენისა დემეტრე მეფისანი და სხუანი ძუელნი მრავალნი პაპათა და მამათა ჩუენთანი და გუეჰაჯეს და მოგუაკსენეს, რათამცა ვითამათ სიგლითა მათითა გაუჩენია და გაუგია... და მერმე ყოველნი სოფელნი მათნი გაუთავისუფლებიან... ეგრეთვე ჩუენ გაუახლენით ძუელნი სიგელნი სიგლითა

ჩუენითა და დავამტკიცეთ ბრძანებაი და სიგელი პაპათა და მამათა ჩუენთაი:—ჩუენ ვისმინეთ ჰაჯაი მათი და მოკსენებაი—ო (ს^ქს სძვ^ლნი IV, 2) და მერმე სიგელში შიომღვიმის მთელი ქონებისა და უპირატესობათა შესახები წინანდელი საბუთების მოკლე, მაგრამ არსებითი და ნიშანდობლივი შინაარსი მოყვანილი და დამტკიცებულია.

დასავლეთი ევროპის დიპლომატიკაში მიღებული იყო რომელიმე სიგელის ან შინაარსის, ან ზოგჯერ სიტყვა-სიტყვით და მთლიანად სხვა საბუთში შეტანა იმ მიზნითვე, რომ იგი ვითარცა წინანდელი, მერმინდელი მებატრონისაგან დამტკიცებულიყო. როდესაც სიგელი მთლიანად იყო ჩართული, ასეთს საბუთს vidimus-ს (გერმ. das Vidimus) უწოდებენ, ხოლო როცა მარტო შინაარსი იყო შეტანილი, მაშინ Trahssumpt (გერმ. das Transsumpt) ერქვა ხოლმე (თ ო მ მ ე ნ 19). მაშასადამე მნიშვნელობით დასავლეთი ევროპის „ტრანსსუმპტი“ ცოტა არ იყოს ქართული „ერთიან სიგელს“ მიაგავს.

ამგვარი ერთიანი სიგელი ქართული მწერლობის ძეგლთა შორის ხშირი მოვლენა უნდა ყოფილიყო და რამდენიმე საბუთი ჩვენ დრომდისაც არის შენახული. ამათგან განსაკუთრებით ქართლისა და კახეთის მეფის ერეკლე I-ის მიერ 1703 წ. ქვათახევის მონასტრისადმი ნაბოძები „სიგელ-გუჯარი“—ა საყურადღებო, რათგან იგი ამ მონასტრის მრავალ-საუკუნოვანი ქონების შესახები საბუთების მოკლე შინაარსს შეიცავს. იქ სხვათა შორის ამის თაობაზე ნათქვამია: „ესე შეწირულობისა და მკვიდრობისა წიგნი და ნიშანი, სიგელ-გუჯარი განგიახლეთ და მოგახსენეთ შენ“ ქვათახევის მონასტერს „ჩვენ... ქართველთა და კახთა ხელმწიფემან მეფეთ-მეფემან პატრონმან ერეკლე... ესრეთ და ამა პირსა ზედა, რომე მოვიდენ წინაშე ჩვენსა დიდისა მონასტრისა თქვენისა წინამძღვარი ეფთვიმი და კრებულნი და ყმანი მონასტრისა თქვენისანი და ძველთა მეფეთა და ხელმწიფეთა სიგელ-გუჯარისა განახლებასა გვეაჯნეს და ჩვენ ვისმინეთ აჯაჲ და მოხსენებაჲ მათი... და ვიხილეთ სიგელ-გუჯარნი თქვენისა მონასტრისა აღმაშენებელთა... მეფეთა... შემდგომითი შემდგომად ვიდრე ჩვენადმდე ყოველთა მეფეთა და დედოფალთაგან დამტკიცებულ-განახლებულნი და წამება-წარწერილნი, ჩვენც დაგიმტკიცეთ და განგიახლეთ სიგელი ესე ამა სახითა, რომე ძველთა და პირველთა გუჯართა თქვენთა შინა მრავალნი სოფელნი და აგარაკნი და შემოსავალნი და ალაპნი და ბეგარანი გიწერიან და რომელნიმე მათგანი ჟამთა ვითარებისაგან მოშლილ-არიან, ხოლო რომელნი დღეს მოუშლილად გქონან და

ხელთა შინა თქვენთა არიან და რა რომე შემოგწირვიან... ესენი განგვიახლებიან და დაგვიმტკიცებიან“-ო (მოამბე 1903 წ. № IX, 6—8) და შემდეგ მოყვანილია მრავალი სხვადასხვა მეფე-მთავართა და კერძო პირთა შეწირულობის შესახები ცნობები (გვ. 8—29).

ამა-თუ-იმ დაწესებულებისა, თუ სამფლობელოს ქონების შესახებ ყველა უფლებრივი საბუთების ერთად შემცველს ძეგლს მე-XVI ს., როგორც ეტყობა, „დიდი გუჯარი“-ც ჰრქმევია. 1552 წ. ახ. ხ. მცხეთის № 354 სიგელში, რომელიც სასამართლოს განაჩენს წარმოადგენს კათალიკოზსა და წილქნელს შუა მუხრანული საზღვრის შესახებ ატეხილი დავის გამო, სხვათა შორის ნათქვამია: „დავსხედით ბქენი... ბატონი კათალიკოზი და ბატონი წილქნელი მუხრანულსა სამზღვარზედ ირჩოდეს. მივიტანეთ მცხეთის დიდი გუჯარი“ (ქეზი II, 395), რომელშიაც ალბათ საკათალიკოზოს ყველა მამულების საზღვრებისა და სხვა ყველაფრის შესახები ცნობები იყო თავმოყრილი.

§ 3. სიგელ-საბუთების შემზადების ტექნიკა.

რათგან ყოველი საბუთი რაიმე ნივთიერებაზე, საქართველოში უმეტესად ეტრატსა და ქალალზე, იწერებოდა და ამ ნივთიერებას ან გრაგნილის სახით აკეთებდენ, ან წვრილად და ბრტყლად ჰკეცდენ ხოლმე, სიგლის ტექსტი-კი ან ერთს მხარეზე, ან ორთავეზე იყო ხოლმე მოთავსებული, ამიტომ თანამედროვე დიპლომატიკაშიაც და ძველადაც არჩევდენ საბუთისათვის გამოყენებული ნივთიერების, გრაგნილი ეტრატის, ან ქალალდის „შინაგანსა და გარეგანს მხარეს“. ზოგი, მეტადრე დიდი, საბუთი იყო „წიგნი დაწერილი შინაგან და გარეგან“ (გამოცხადება იქსი 5₁), პატარა სიგელი-კი გრაგნილის, ან ნაჭრის შინაგან მხარეზე იწერებოდა.

გრაგნილის, თუ ეტრატ-ქალალდის გარეგან მხარეს „ზურგი“ ეწოდებოდა ხოლმე. ერეკლე მეფე მაგ. თავის 1792 წ. ბრძანებაში მოხელეს არიგებს: „შენ უნდა მიხვიდე... ნასყიდობის წიგნი... უნდა გასინჯო კარგათ, გარჩევით, შეიტყო ადგილობაცა, მიჯნაცა“ და ადგილობრივი გამოძიების შედეგი „გარჩევით ამ არზის ზურგზედ მიაწერო“-ო (ისტ. საბ. V, 113). შინაგან მხარეს უქვევლია „პირი“ ერქმეოდა.

ტექსტი იწყებოდა ხოლმე შინაგან მხარეზე და თუ იქ არ ეტეოდა, მაშინ მწიგნობარი მეორე, ანუ გარეგან მხარეზეც, „ზურგზე“ გადადი-

ოდა. თუ საბუთი ერთ ნაჭერზე იყო დაწერილი, გარეგან მხარეზე ტექსტის დასაწერად ქართველი მწიგნობრები ნაჭერ ეტრატს ან ქალაღდს ჩვენებრ მარჯვენა კიდითგან ხელმოკიდებით მარცხნისაკენ-კი არ გადააბრუნებდა, არამედ ნაჭრის ქვედა კიდე სკიდებდა ხელს, უკუღმა აბრუნებდა და ისე იწყებდა წერას, რომ შინაგანი მხარის უკანასკნელი სტრიქონი მდებარეობით გარეგან მხარეზე მოთავსებული გავრძელების პირველ სტრიქონს უდრიდა ხოლმე.

როცა საბუთისათვის ერთი ნაჭერი არა კმაროდა, მაშინ ნაწერის გასავრძელებლად სხვა ნაჭრებსაც მიუმატებდნენ ხოლმე. თუ საბუთი ეტრატზე იწერებოდა, ნაჭრები ერთიმეორეზე თეთრი ან ფერადი აბრეშუმის ძაფით იყო გადაკერებული, ხოლო თუ ქალაღდზე, ერთმანერთზე დააწებებდნენ ხოლმე. ეს სხვათა შორის „ვეფხისტყაოსნითგანაც“ ჩანს. იქ ნესტანდარეჯანი სწერს:

„ვე ჩემო, ესე უსტარი არს ჩემგან მონაღუაწები
ტანი კალმად მაქვს, კალამი ნაღველსა ამონაწები.

მე გული შენი ქალაღდად გულსავე ჩემსა ვაწები“ (ს. კაკ. 169 § 1245, ი. აბულ. 1222).

შინაგანი და გარეგანი მხარეცა და თვით საბუთის ტექსტიც იყოფებოდა „ქვემორე“ და „ზემორე“ ნაწილებად. დავით კახთა მეფეს მაგ. ლეთაების 1722 წ. გუჯარში ნათქვამი აქვს: „მეფეთა ქებასა ქვემოთ ყოველივე დასა ჩვენსა აღვაწერინე“-ო (ისტ. საბ. I, 41).

ჩვეულებრივ როგორც ეტყობა გრაგნილის ნაწილების შემდეგში განზრახ შეცვლის შიში არ ჰქონიათ და არც უზრუნვით იმისთვის, რომ საბუთისა და გრაგნილის პირვანდელი შედგენილობა ხელუხლებლად ყოფილიყო დაცული, ან რომ ადამიანს სრული საშუალება ჰქონოდა დარწმუნებულიყო, რომ გრაგნილის პირვანდელი ნაწილები შემდეგში გამოცვლილი არ იყო და მასასადამე საბუთის ტექსტიც უცვლელად იყო დაცული.

მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში მაინც ამ გარემოებისათვისაც ყურადღება მიუქცევიათ და საგანგებო ნიშნით საბუთის პირვანდელი შედგენილობის დაცულობა უზრუნველუყვიათ. პირველი ამისი მაგალითი შენახულ საბუთთა შორის ვაჰანის მონასტრის განგების ძეგლის გრაგნილში გვაქვს. იქ ყოველგან, სადაც ეტრატის ნაჭერი ნაჭერზე, კეფი კეფზეა (ამ ტერმინის შესახებ იხ. ჩემი ქალი პალეოგრაფია 36). გადაკერებული, თვით მონასტრის დამაარსებელის საკუთარი ხელით წარწერილი აქვს: „მე მკარგრძელსა დამინიშნავს“ ან „მე სარგის დამინიშნავს“-ო (იხ. შიომღ. ისტ. საბ. გვ. 33,34,37,38,40,41,42).

შემდეგში ზოგჯერ უკვე გრაგნილის შემადგენელ ნაჭრების, კეფების რიცხვებრივი აღნუსხვა შემოულიათ (ა, ბ, გ, დ და სხვა) და თანაც გადაწებებულ ადგილას ბეჭედიც დაუკრავთ. ასეა მაგ. ტ. ს. უ. სიძველეთა მუზეუმის გრაგნილ № 593, სადაც ქალაქის ნაჭრებს სავალაგები უზის და გადაწებებულთან ბეჭედი ზის შემდეგი ასომთავრული წარწერით: „პირი ესე მტკიცე არს“. ცხადია ამით საბუთის დაცულობისა და უეჭველობის უზრუნველყოფა ჰსურდათ.

ჩვეულებრივ სიგლებიცა და გუჯრებიც გრაგნილის სახით იყენენ ხოლმე ვაკეთებულნი. თუმცა იშვიათად, მაგრამ ზოგჯერ მინც, წიგნად შეკრულიც კეთდებოდა, რასაკვირველია, როდესაც საბუთი დიდი ტანისა იყო და მეტისმეტი სიგრძისა გამო მისი გრაგნილად შემზადება და ხმარება უხერხულობას უქადადა ადამიანს. წიგნის სახით შეკრულია მაგ. დავით მეფისაგან 1722 წ. ნაბოძები ღვთაების გუჯარი. მის ერთ 1737 წ. მინაწერში ნათქვამია: „ეს ღვთაების გუჯარი და შლილი იყო და შევაკერვინე და გავაკეთებინე... ქრისტეს აქეთ... ჩლზ“-ო (ისტ. საბ, I, 45). მართლაც ს. კაკაბაძის სიტყვით „1722 წ. ღვთაების გუჯარი № 1021 წარმოადგენს ყდაში შეკრულს წიგნს... 29¹/₂ × 20¹/₂ სანტმ., წიგნში 99 ფურცელია (იქვე, გვ. 3). რათგან გრაგნილის სახით დაწერილი საბუთის წიგნად შეკვრა-დაკახმა შეუძლებელია, ამიტომ ცხადია, რომ ეს გუჯარი იმთავითვე წიგნად შეკრული უნდა ყოფილიყო და 1737 წ. მხოლოდ შეკეთებული იქნებოდა.

§ 4. საბუთის დაწერილობის ტექნიკა, დედანი და გადანაწერი.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, თანამედროვე დიპლომატიკის მეცნიერება ყოველივე საბუთის ორ მთავარ მხარეს აქცევს ხოლმე ყურადღებას—გარეგანსა და შინაგანს ნიშნებს. (äußere und innere Merkmale). დიპლომატიკაში გარეგანი ნიშნების თვალსაზრისით გადამწყვეტი მნიშვნელობა თვით საბუთის მიმცემისაგან დაწერილ პირმშო-დედანს აქვს, რათგან საამისოდ გამოყენებული საწერი მასალისა და ნახმარი იარაღის შესახები თვისებების შესწავლა და დახასიათება არც ფოტოგრაფიული სურათით და არც მით უმეტეს ხელით გადმოხატული, ან ნაბეჭდი პირის მიხედვით არ შეიძლება და მხოლოდ, როდესაც საბუთის გამოცემის შემდგომ, თვით პირმშო-დედანი და ნუსხა უკვე დაკარგულია, მაშინ მკვლევარი იძულებულიცაა და უფლებაც აქვს მხოლოდ იმ აღწერილობასა და სურათს დაემყაროს, რომელიც გამოცემაშია შენახული. სამაგიერ-

როდ, თუ საბუთი წესიერად და სისწორით არის დაბეჭდილი, მისი შინაგანი ნიშნების შესასწავლად ესეც სრულებით საკმარისია და ნუსხა საჭირო არ არის.

სიგელი, ან რაიმე ბრძანება ზოგჯერ სასწრაფოდ უნდა ყოფილიყო დაწერილი, თვით სავაზიროს სხდომის, ან დარბაზობის დროსვე. ასეთს შემთხვევებში საბუთი ზოგჯერ კარნახით უნდა ყოფილიყო დაწერილი, ზოგჯერ საზოგადო სახელმძღვანელო ცნობების მიხედვით უნდა შეედგინა მწიგნობარს. ქლი სახელმწიფო სამართლის თანახმად დარბაზობასა და ვაზირობას სწორედ ამიტომ ესწრებოდენ ხოლმე მწიგნობარნი თავიანთი საწერლებითურთ და ამიტომვე თვითოეულს მათგანს საწერი მასალაც ეძლეოდა, რომ ყოველთვის ბრძანების ჩასაწერად და სიგელის შესადგენად გამზადებული ყოფილიყვნენ. ვაზირობის დროს მაგ. საწოლის მწიგნობარი ვითარცა მწიგნობართუხუცესისა და ჭყონდიდელის პირველი თანაშემწე ჭყონდიდელისაკენ იდგა თავისი საწერლით (ქარ. გარიგ. (19⁴⁵³⁻⁴⁵⁴). ვაზირთა უპირველესის მეორე თანაშემწეს, ზარდახნის მწიგნობარს თუმცა უფლება არ ჰქონდა რომ ვაზირობას დასწრებოდა, მაგრამ მაინც თავისი იარაღითურთ სავაზირო ოთახის კარებთან უნდა ყოფილიყო (იქვე 20⁴⁵²)-დებულებაში ნათქვამია, როდესაც ბრძანების გაცემა იყო საჭირო, „მწიგნობარს ჭყონდიდელი გადასცემს და ასწერენ და იურვიან, რაც სასაურვო იყოს“-ო (იქვე 20⁴⁶⁰⁻⁴⁶⁸).

ამგვარად ირკვევა, რომ რაც დასაწერი იყო, იმის ბრძანებას მწიგნობრებს ვაზირთა-უპირველესი და მწიგნობართ-უხუცესი ამტკიცებდა. რათგან ზარდახნის მწიგნობარი სავაზიროს გარეთ იყო, იმიტომ ეს დასაწერი ბრძანება ან სიტყვიერად იქმნებოდა გადაცემული, ან წერილობით, რომელშიაც ალბათ განკარგულების საზოგადო შინაარსი იქმნებოდა აღნიშნული. მწიგნობარი-კი იმისდა მიხედვით, თუ რაგვარი საბუთი იყო დასაწერი, გარკვეული წესის მიხედვით შეადგენდა ხოლმე. უეჭველია ამგვარად საბუთის შინაარსის გადაცემასა და წერას ქართულ სამდივანმწიგნობრო ენაში თავისი ტერმინი ექმნებოდა, მაგრამ ჯერ არსადა ჩანს. გიორგი ხუცესმონაზონის თხზულებითგან ირკვევა მხოლოდ, რომ ამგვარ ტერმინად შეიძლება „ზეპირით კანანახობა“ (აქეთგანაა „კარნახი“ წარმ.) ყოფილიყო. მას ნათქვამი აქვს: ფერის ჯოჯიკის ძემ და მისმა მეუღლემ „გიორგიმ წერალი წარიყუანეს და ყოველი საქმე მათი... მას დაამორჩილეს, ხოლო მან... ძმისწული თვისი ყრმა გიორგი თანა წარიტანა, რამეთუ ფრიად ეკმარებოდა ზეპირით კანანახობასა, რამეთუ თვით მოხუცებული იყო“ (ც⁵ გ¹ მთ¹ წ¹ საგ, 290). თავისდა-თავად ცხადია, რომ ყო-

ველთვისა და ყველაფრის ზეპირად გადაცემა და კარნახი არ შეიძლებოდა და ზოგჯერ ბრძანების გამცემს თვით უხდებოდა საბუთის წინასწარი დედნის შედგენა, ანუ როგორც მაშინ ამბობდნენ ხოლმე „დანუსხვა“ რამდენად ხშირად უხდებოდა ხოლმე მწიგნობართუხუცესსაც წერილობით განკარგულებათა ვაცემა, იქითგანაც ჩანს, რომ „კარის გარიგების“ თანახმად „ხუთი ფურცელი ქალაღი ყოველთა დღეთა ჭყონდიდელს“ ეძლეოდა ხოლმე (4 მ-64).

პალეოგრაფიაში უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ საკუთარი ხელით ნაწერს პირმო-დედანს ძველ ქართულ მწერლობაში „ნუსხა“ (ლათ. autographum, გერ. das Original) ეწოდებოდა, ხოლო თვით მოქმედებას, საკუთარი ხელით დაწერას „დანუსხვა“ ერქვა. რაკი ჩვეულებრივ საბუთებს მწიგნობრები სწერდნენ ხოლმე, რომელთაც დახელოვნებული, ლამაზი ხელი ჰქონდათ და შინაარსითაც სიგლის წესიერად დალაგება-გამოთქმა იცოდნენ, ამიტომ ნუსხას შავად დაწერილი დედნის მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რომლითგან კარგი ხელის მქონებელს მწიგნობარს უნდა გადაეწერა. შავად დაწერილს, რომელსაც ვადამწერი დედნად ხმარობდა, „დანუსხვილი“ ეწოდებოდა, ხოლო ლამაზად ან სუფთად გადაწერილს „კახელად დაწერილი“ თვით მოქმედებას-კი „კახელად დაწერა“ რქმევია. (ამის შესახებ იხ. ჩემი „ქლი დამწერლობათამცოდნეობა, ანუ პალეოგრაფია“ გვ. 68-69).

საგულისხმოა, რომ როგორც ქართულში თავდაპირველ ძეგლს, რომლითგანაც შემდეგ ან გარდანაწერს, ან გარდანახატს აკეთებდნენ ხოლმე, „დედაჲ“, ან დედანი ეწოდებოდა, ისევე თურმე ვენეტიკის საბუთებში დედანს mater, კარგს დედანს bona mater-ს ეძახდნენ, შემოწმებულს პირს-კი filia. როდესაც ვადამწერს ოფიციალურად ამტკიცებდნენ ხოლმე და ამ პირს დედნის მსგავსი ძალა ენიჭებოდა, ამას firmatio in matrem ერქვა (პ. ბრესსლაუ 92 შენ. 3).

§ 5. საბუთების დაზიანება-დაღუპვა და განახლება

დროთა განმავლობაში სიძველისა, თუ სხვა მიზეზებისაგან ეტრატიცა და განსაკუთრებით ქალაღი ფუჭდებოდა და ზიანდებოდა. ამას ძველად სიგელის, ან გუჯარის „განრყვნა“-ს ეძახდნენ. შავ. „როდესაც საშინელისა ძურისაგან... ცაიშისა ეკლესია დაიქცა... დავთრები თუ მრავალი რამ ეკლესიის სამსახურებელი ძირს მოემწყუდა და წარკადა“. ნანგრევებითგან ამოღების შემდგომ გამოირკვა, რომ „დავთრები განრყუნილ იყო“ (1616 წ. ცნობა

აფხაზ. კუზის მალაქიასი, საცაიშლოს დავთარი ს. კაკ. გამ. 41). დავით მეფესაც 1722 წ. ღვთაების გუჯარში ნათქვამი აქვს: გუჯარნიცა დიდნი ჟამთა სიგარძესა განერყვნა“-ო (ისტ. საბ. I, 24).

ამგვარი გარყვნილი საბუთების აღდგენას ცდილობდნენ ხოლმე და თავისებურად აღუდგენიათ კიდევ. მაგრამ ხშირად საბუთის პირმშო დედნის მაგიერ გარდანაწერი გვაქვს ხოლმე იმიტომ-კი არა, რომ თვით დედანი დაკარგული ყოფილიყოს, არამედ იმიტომ, რომ დედნის დაძველების გამო მისი მუდმივი ხმარება სახიფათო იყო და ასეთ შემთხვევებში გარდანაწერს ამზადებინებდნენ. მაგ. ბარათაშვილების 1713 წ. გაყრილობის დავთრის ბოლოში ნათქვამია: „ესენი გაიყარნენ გიორგობის ნახევარს ქკს უა“, ე. ი. 1713 წ. ხოლო შემდეგ სწერია: „ქ. ძველი დავთარი დასძველებოდათ და მე ფარსადან ესიტაშვილმა გადმოვსწერე ერასტი გოსტაშაბისშვილის უზბაშის სიტყვით. ეს ასე ქეშმარიტებით დაიწერა, როგორც ძველს დავთარში ეწერა, აგვისტოს კვ, ქკს უოგ“, ე. ი. 1785 წ. (სქს სძვლნი, I, 362). მაშასადამე 73 წლის განმავლობაში გაყრილობის დავთარი ისე დაძველებულა, რომ ყოველდღიური ხმარებისათვის გამოსადეგი არ ყოფილა და ამ საბუთის პატრონს გარდანაწერი გაუკეთებინებია. ამ გარდანაწერს კერძო ხასიათი ჰქონდა და პირადად თვით მემამულისათვის იყო დამზადებული. ამ გარდანაწერში პირმშო-დედნის თარიღიც არის დაცული და გადაწერის წელიწადი და გადამწერელის ვინაობაცაა აღნიშნული.

მაგრამ რამდენად ფრთხილად უნდა მოექცეს მკვლევარი გარდანაწერებს, შემდეგი გარემოებაც ცხად ჰყოფს: ამ გაყრილობის დავთრის მეორე ნაწილის პირმშო ნუსხაც შენახული არ არის და მის გარდანაწერსაც ბოლოში უწერია: „ძველი დავთარი დასძველებოდათ და მე ნეოფიტე ბერმა გარდმოვსწერე ერასტი გოსტაშაბისშვილის უზბაშის სიტყვით. ეს ასრე ქეშმარიტებით დაიწერა, როგორც ძველს დავთარში ეწერა. აგვისტოს კვ, ქკს უოგ“ ანუ 1785 წ. (სქს სძვლნი I, 368). ძველს დავთარს ხომ თარიღი ექმნებოდა, გადმომწერელს-კი თავის დედნის თარიღი გამოორჩენია და ამგვარად თვით გაყრილობის წელიწადი გამოუთრკვეველი იქმნებოდა და საბუთსაც უთარილობის გამო მნიშვნელობა დაეკარგებოდა, რომ ამავე გაყრილობის სხვა თარიღიანი საბუთები ამ გარდანაწერის დედნის ქორონიკონის გამორკვევის საშუალებას არ გვაძლევდნენ.

ერთი გარემოებაა კიდევ საგულისხმო: როგორც პირველ გაყრილობის დავთრითგანა ჩანს, გადამწერს დედნის თარიღიც სვინდისიერად დაუცავს და თავის გარდანაწერის წელიწადიც აღუნიშნავს. მაგრამ რათგან უკანასკნელი ცნობა საბუთის ბოლოშია მოქცეული და ჩვეულებრივ უფრო ხშირად და ადვილად საბუთების თავი და ბოლო ზიანდება ხოლმე, ამიტომ საკმარისია წარმოვიდგინოთ, რომ ამ გარდანაწერს ბოლო, რომელშიაც გარდაწერილობის დათარიღებაა მოთავსებული, მოჰგლეჯოდა, რომ გარდანაწერი შესაძლებელია, (თუ საბუთი ყოველმხრივ სიფრთხილით კრიტიკულად განხილული არ გვექნება) და ზიანებულ პირმშო-ნუსხად გვჩვენებოდა. რაკი დედანი და გარდანაწერი ერთსადაიმავე საუკუნეს არის დაწერილი და 70 წელიწადით არის ერთი მეორისაგან დაშორებული, ამიტომ პალეოგრაფიული ნიშნებით უთარიღო გარდანაწერის თარიღის აღდგენა ძნელი საქმე იქმნებოდა.

ეს გარემოება მკვლევარს საზოგადოდ საბუთების ნუსხა-დედნობის საკითხის განხილვისა და გადაწყვეტის დროს დიდ სიფრთხილეს უკარნახებს და გულდასმითი ყოველმხრივი განხილვა, დარწმუნებული ვარ, მომავალში დამტკიცებს, რომ არა ერთი და ორი საბუთი, რომელიც გამომცემელთაგან ნუსხა-დედნად იყო მიჩნეული, ნამდვილად მხოლოდ ძველი დროის გარდანაწერია.

დაზიანების გარდა მტრის შემოსევისა და გახიზნვის დროს საბუთების დაკარგვაც ცხოვრების, ჩვეულებრივს თუ არა, ხშირს მოვლენას წარმოადგენდა. ამიტომ დაზარალებულნი, მტრის უკუქცევისა თუ უკან დახევის შემდგომ, დაკარგული სიგელისა თუ გუჯარის განახლებასა და აღდგენას სთხოვდნ ხოლმე მეფეს, ან სხვა მბოძებელს. თეიმურაზს I ბოღბის 1631 წ. სიგელში აღნიშნული აქვს: „ოდეს შაბაზ ყენი გაგუიწყრა და ჩუენი საკელმწიფო აღაოკრა... ძველნი სიგელნი თქუენნი მას ქამსა დაკარგულიყო... ხოლო ჩუენ მცირითა ამით სიგლითა ვინებეთ კუალად განახლება სიგლისა თქუენისა“-ო (ისტ. საბ. IV, 18).

საბუთების დაკარგვა და განახლება ძველ საქართველოში ცხოვრების უკუღმართობისა და ხშირად დაუდევრობის გამოც იშვიათი არ იყო. აი მაგ. კიდევ თუ როგორ განახლდა და დაიწერა 1669 წ. „წილქნის ღვთისმშობლის სამწყსოს გუჯარი“ ანუ სიგელი: რატიშვილს წილქნელი საწირავზე დაუპატიჟნია და როცა ქსანში გავდიოდით,

ამბობს რომანოზ წილკნელი, „ქსანში ჩამიცვივდა... ბევრი... საქონელი და წილკნის ღვთისმშობლის სამწყსოს გუჯარიც იქ დამეკარგა“-ო (იხ. ა. ხახ. გუჯ. 51). ეს გარემოება წილკნელს კათალიკოზ დომენტისათვის უამბია და მასაც წილკნელისათვის ამ საბუთის განახლებისა და ზეპირად დაწერის ნება დაურთავს: „კათალიკოზი დომენტი ვამტკიცებ სიგელსა ამას. წილკანს მივედით აგვისტოს: იც: (18), ისე წილკნელის მიცვალების დღეს. წილკნელმა რომანოზ თავისი ბარგისა და გუჯრის დაკარგვა შემოგეჩივლა, ჩვენც ბევრჯელ გვენახა ის გუჯარი და რომანოზ წილკნელიც დიდის ხნის ნაკურთხი ეპისკოპოზი იყო, წილკნის ღვთისმშობლის სამწყსოს ამბავი კარგა იცოდა. ჩვენის ბძანებით ეს გუჯარი დაიწერა“-ო (საეკ. მუხ. სიგ. № 526). დამახასიათებელია, რომ ამ სიგლის ზეპირად განმაახლებელ-დამწერელი რომანოზ წილკნელი მკითხველს არწმუნებს, რომ საბუთის აღდგენის დროს არამც თუ მომეტებული არა შემიტანია რა, „ბევრი ნაკლებიც დავსწერე“-ო (გვ. 51).

§ 6. საბუთის დამწერელნი და შედგენის მონაწილენი.

ქართულ მწერლობაში ძველდაც არჩევდენ: 1.) ვისთვის იყო სიგელი ნაბოძები, ან დაწერილი („ვისიცა უბოძონ, ვისთვისცა დაუწერია“ კ. გ. 5₈₇ „ვისიც სიგელი იყოს“ 6₁₁₃) და 2.) ვისი დაწერილი იყო („რომელსაც დაეწეროს“ კ. გ. 5₈₈). საბუთის შემდგენელს მწიგნობარი, მდივან-მწიგნობარი და „დამწერი“ ერქვა (ვახტანგ V-ის წიგნი § 143 და 213). მეფეთა სიგელ-გუჯრებს, იმგვარადვე როგორც საქართველოს კათალიკოზ პატრიარქებისას ყოველთვის განსაკუთრებული სამეფო კარის მოხელეები სწერდენ, ჩვეულებრივ მწიგნობარნი, რომელთაც მე-XVI ს. მდივან-მწიგნობრის სახელიც ეწოდებოდათ.

მეფეთა და კათალიკოზების სიგელებს გარდა კერძო პირებსაც ურთიერთ შორის სხვადასხვა ხელშეკრულების დადების დროს საბუთების შედგენა უხდებოდა ხოლმე. ამ საბუთების დასაწერად უფრო მეტი უეჭველობისა და უქცევლობის გულისათვის შეეძლოთ მეფის მწიგნობრისათვის მიემართათ და არა ერთხელ მიუმართიათ კიდევ და დაუწერინებიათ. მაგრამ ამით მაინც საბუთებს თავიანთი ხასიათი არ ეცვლებოდათ და კერძო პირთა საბუთებად რჩებოდენ. უფრო ხშირად კერძო პირები არა მწიგნობართ, არამედ ან წინათ მდივანად ნამყოფთ, ან საზოგადოდ ამ ხელობაში დახელოვნებულ პირებს მიმართავდენ ხოლმე. ამგვარად საბუთების კერძოდ დაწე-

რა საქართველოში მიღებული ყოფილა და ზოგი ამით ირჩენდა კიდეც თავს. იესე ოსესშვილი მაგ. მოგვითხრობს თავის თავგადასავალში რომ როცა უსამსახუროდ დავრჩი „თითო ოროლს შაურს ვიშოვიდი, ან სიგელს დაუწერდი ვისმე ან ოქმს, თვარა უფრო ჩემსას გავყიდი რასმე და ამით ვრჩებოდი“-ო (გვ. 46).

ქართული საბუთების მტკიცედ ჩამოყალიბებული სახე გვაფიქრებინებს, რომ მწიგნობრებსა და მდივნებს წინასწარ შესაფერისი სწავლა უნდა ჰქონოდათ მიღებული და სათანადოდ გაწვრთნილი უნდა ყოფილიყვნენ თავიანთი რთული და პასუხსაგები მოვალეობის პირნათლად ასასრულებლად. ალბათ ერთგვარი სახელმძღვანელოებიც იქმნებოდა შედგენილი. მაგრამ ძველი დროითგან არც მწიგნობარ-მდივანთა განსაკუთრებული განათლების შესახებ მოგვეპოვება ცნობებე და არც სახელმძღვანელოებს მოუღწევიათ ჩვენამდის. მხოლოდ რამოდენიმე „სამდივნო წიგნი“ არსებობს მე-XVII—XIX ს.ს., რომლებშიაც მეფე-დედოფალთა, ბატონიშვილთა საბუთებისა და წერილების, მათივე და ქათალიკოზ-ეპისკოპოზ-თავადების მიწერ-მოწერის ნიმუშებია მოყვანილი (იხ. ტ. ს. უ. ხ. № 790 და 893, წ. კ. გ. ს. ხელთნაწერი № 3945). ყველა ეს სამდივნო წიგნები მეტად მდარე ღირსებისაა და კერძო ხასიათი აქვთ. უეჭველია მწიგნობარ-მდივანთათვის განკუთვნილი ძველი ამგვარი დანიშნულების წიგნები სხვანაირად შედგენილი და უფრო საგულისხმო შინაარსისაც იქმნებოდენ.

× რათგან ძველ საქართველოში ყველა მწიგნობარნი მწიგნობართ-უხუცესსა და ვაზირთა ყოველთა უპირველესს, ჰყონდიდელს ექვემდებარებოდენ, ამიტომ ცხადია სიგლის მიცემა უჰყონდიდლოთ შეუძლებელია რომ მომხდარიყოს და პირველად მის და მისი თანაშემწის აზრს შეეკითხებოდა მეფე. მეფის განკარგულების გამცემიც სიგლის დაწერის შესახებ რასაკვირველია მწიგნობართ-უხუცესივე იქმნებოდა. მისი ამ საქმეშიც მხურვალე მონაწილეობის დამამტკიცებელი ის გარემოება არის, რომ საბუთი დაიწერებოდა თუ არა, გასამრჯელო მოხელეებს, „ქრთამი“ პირველად მწიგნობართ-უხუცესსა და მის უშუალო თანაშემწეს, საწოლის მწიგნობარს ეძლეოდა, და კ. გარეგებაში ნათქვამი იყო, რომ „რა ჰყონდიდლის და საწოლის მწიგნობრის ქრთამი გათავდეს, რომელსაც დაეწეროს მასუკან მან მისი აილოს“-ო (5₈₇₋₈₈).

ქ. გარიგების უკანასკნელი სიტყვები „რომელსაც დაეწეროს“ -ოცხად-ჰყოფენ, რომ სიგელ-გუჯრების შედგენისათვის ამ ხანაში მაინც საგანგებოდ მიჩენილი მწიგნობარი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ თუ ყველა 26-თაგანი არა, რამდენიმე მაინც ამ საქმისათვის განსწავლული და გამოსადეგი იქმნებოდა და ალბათ მწიგნობართ-უხუცესი ერთ-ერთ მათგანს მიანდობდა ხოლმე. მართლაც შენახული საბუთების მიხედვით ირკვევა, რომ მეფეთა სიგლები ყოველთვის საწოლის მწიგნობრის დაწერილი არ ყოფილა.

რათგან ცნობილია, რომ ქლი სახელმწიფო სამართლის თანახმად ამირსპასალარის დაუკითხავად მიწების ბოძება საზოგადოდ და „სამამულოდ შეწყალება“ ვისიმე არ შეიძლებოდა (ქლი სამართ. ისტ. II 152₂₀₋₂₈), ამიტომ ცხადია, რომ თუ მეფის სიგელი და წყალობის წიგნი ამ საგანს ეხებოდა, — და ხშირად სწორედ ასეც იყო, — მაშინ საბუთის მისაცემად ამირსპასალარის თანხმობაც იქმნებოდა საჭირო. სიგლების გაცემის საქმეში მის ერთგვარ მონაწილეობას ის დებულება ამტკიცებს, რომლის მიხედვითაც საბუთისათვის დაწერილი გასამრჯელო, „ქ რ თ ა მ ი ს ი გ ლ ი ს ა მ ა ნ დ ა ტ უ რ თ - უ ხ უ ც ე ს - ს ა“, რომელსაც ვითარცა საბუთის დაბეჭდვის წესის მეთვალყურესა და მონაწილეს ეკუთვნოდა, „და ა მ ი რ ს პ ა ს ა ლ ა რ ს ა ს წ ო რ ი მ ა რ თ ე ბ ს“ (ქ. გარიგ. 5₉₀₋₉₁).

როგორც ვახტანგ VI-ის დასტურლამალითგანა ჩანს, ქართლის სამეფოში ორი მთავარი მდივანი იყო, ერთს „მეფის მდივანი“ ეწოდებოდა, მეორეს „დედოფლის მდივანი“, რათგან უკანასკნელი სადედოფლო დაწესებულებას ემსახურებოდა. მათი ჩვეულებრივი მოვალეობის შესახებ ვახტანგს ძალიან ცოტა აქვს ნათქვამი და ისიც გაფანტულია. მდივანს სამწერლო საქმე ებარა. მას მეფის ბრძანება, სიგელი, ან განაჩენი უნდა დაეწერა, როდესაც საჭირო იყო. მეჯლისისა და დარბაზობის დროს ამიტომ დებულებაში ნათქვამი იყო, რომ „სუფრის მიღებამდინ ერთი მდივანიც იდგებოდეს: ან წიგნის დაწერა ითქმის, ან სამართალი რომ ჩამოვარდების, ეგების ბატონმა ბრძანოს რამე“ და აღსაწესხავი ვახდესო (დასტურ. 54).

ამ ჩვეულებრივი მუშაობის გარდა სამეფო და სადედოფლო მდივნებს საგანგებო მოვალეობაც ჰქონია და მათვე უნდა შეედგინათ ხალხის აღწერის დავთარიც. როდესაც ხალხი უნდა აეწერათ სარდართან ერთად „მდივანი წავა, აღსწერს და დავთარს დაიჭერს, მეფის მდივანი წავილოდეს“ -ო. მოწინავე სადროშოსა და ბატონის სადროშოს, საციციანოს მხარის და მუხრან ბატონის სადრო-

შოს დავთარი მეფის მდივანს უნდა შეედგინა (დასტურ. 13 და 134), ხოლო ზემო-ქართლი და სამილახორო-კი დედოფლის მდივანს უნდა აეწერა და დავთარი შეედგინა (იქვე). რათგან ხალხის აღწერის დავთრის შედგენა დიდ შრომასა და დროს მოითხოვდა და აღწერაკი ქრთსა და იმავე დროს უნდა მომხდარიყო, ამიტომ შეუქველიამეფის მდივანი რამდენიმე უნდა ყოფილიყო. დარბაზობის წესში ნახმარი გამონათქვამი „ერთი მდივანიც იდგებოდეს“-ო ცხად-ჰყოფს, რომ მდივანი რამდენიმე ყოფილა. აკად. იოანე გვლდენშტედტსაც თავის 1772 წ. მოგზაურობაში აღნიშნული აქვს, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოში ერეკლე მეფის დროს ექვსი მდივანი (Sechs Sekretairs) იყო (Reise durch Russland und im Caucasischen Gebürge. S. Petersburg 1787 წ. I, 354).

§ 7. სიგლების დაბეჭდვა.

საბუთების დაბეჭდვა უკვე ებრაელთა ყოფა-ცხოვრებაშიც იყო მიღებული და ეს გარემოება დაბადებაშიაც არის აღნუსხული. იქ მაგ. ნათქვამია: „მოვიგე აგარაკი ანამელისაგან... და დავწერე წიგნსა შინა და დავბეჭდე და ვიმოწმენ მოწმენი და მიუწონე ვეცხლი სასწორითა და მივიღე წიგნი მოგებისა და დაბეჭდული“ (იერემია XXII, 9—11). საბუთებს ჰბეჭდავდნ ბეჭდით სასანიათა დროის სპარსეთში და იქ არამც თუ მეფეს, ყველა დიდ-გვარიან აზნაურებსა და მოხელეებს თავიანთი ბეჭდები ჯონდათ, რომლითაც თანხმობისა და დამტკიცების ნიშნად საბუთებს ჰბეჭდავდნ ხოლმე (იხ. *Հագարա Փարսկեցւոյ Հատմ.* 58). აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ მაშინდელ სპარსეთში სიგელს სიმტკიცის ნიშნად ჩამოკიდებული ჰქონდა ხოლმე ქსოვილის ნაჭერში გახვეულ-შეკრული მარილი.

განსაზღვრული დროითგან მოყოლებული მაინც უდავოა, რომ საქართველოშიაც საბუთებს უეჭველად ბეჭდები უნდა ქონოდა დასმული. რომ ბეჭდის დასმა აუცილებელი იყო იქითგაა ჩანს, რომ როდესაც საბუთზე ხელისმომწერს შემთხვევით ბეჭედი თან არ აღმოაჩნდებოდა, ის მობოდიშებით ამ გარემოებას განსაკუთრებით აღნიშნავდა ხოლმე და მკითხველს არწმუნებდა, მაინც დაიჯერეთ, ჩემი ხელის მოწერააო, მაგ. ერთს 1787 წ. საბუთებში ნათქვამია: „ბეჭედი არ მქონდა და ეს ჩემი ხელია. ფარსადან“ და იქვე სახელი ხვეულად არის გამოყვანილი (სქს სძვლნი I, 167).

ამიტომ სიგელთა მკვლევარისათვის ბეჭდებისა და დაბეჭდვის შესახებ ცნობების ცოდნა აუცილებელია.

უკვე უძველეს ქართულ საისტორიო ძეგლში, იაკობ ხუცესის ნაწარმოებში, აღნიშნულია, რომ ქართლისა პიტიახსა და ერისთავს ბეჭედი ჰქონია, რომლითაც სხვათა შორის შუშანიკის ბორკილები დაუბეჭდია. იქ ნათქვამია: „ჯაჭვ იგი, რომელი ედვა ქედსა მისსა, ეგრეთვე ედვა და დაჭბეკდა ურჩულომან ვარსქენ ბეჭდითა თვსითა“-ო (წმბჲ შკსი 12₂₇₋₂₉).

გიორგი III ბეჭედი, როგორც ცნობილია, გელათის მონასტერში ინახებოდა, სანამ ავაზაკებმა სხვა ნივთებთან ერთად ეს ბეჭედიც არ გაიტაცეს და მას აქეთ უკვალოდ არ დაიკარგა. მისი სიდიდე ცხად-ჰყოფდა, რომ ის თითზე შესაცმელი ბეჭედი-კი არა, არამედ დასაბეჭდავად ყოფილა განკუთვნილი.

„ძეგლი ერისთავთა“ გარდმოცემის თანახმად მოგვითხრობს, ვითომც იუსტინიანე კეისარმა პირველი ქსნის ერისთავი „შემოსა სამოსლითა მით, რომელ ემოსა მაშინ მეფესა და შეაცვა ბეჭედი... თვსი“ (ქკბი II, 4₁₆). ეს ცნობა ამტკიცებს, რომ საქართველოში ერისთავთ-ერისთავებსა და ერისთავებსაც თავიანთი ბეჭდები ჰქონიათ, რომელიც თითზე შეცმული უტარებიათ.

„ქარის გარიგებ“-ითგან ვიცით, რომ მოლარეთ-უხუცესსაც საქართველოში, ვითარცა თანამდებობის პირს, განსაკუთრებული ბეჭედი ჰქონია. ამიტომ იქ ნათქვამი იყო: „მოლარეთ-უხუცესსა, რაითაყვანოს, ბეჭედი მართებს, რომ უბოძოს მეფემან“-ო (6₁₀₄₋₁₀₅). თითქო ისე გამოდის, რომ ეს ბეჭედი „მოლარეთუხუცესსა კელთ აცვია“ (6₁₀₄).

ცნობილ და გამოქვეყნებულ საბუთთა შორის უძველესი ძეგლი, რომელსაც ზედ ბეჭედი აქვს დაბეჭდული, 1405 წ. ეკუთვნის, ქალაქ ლდზე ნაწერია და ამილახორის ხიმშია მარილელი-აბაზასძეს შეწირულობის წიგნს წარმოადგენს. გამომცემლის ს. კაკაბაძის სიტყვით ზედ „დასმულია ორი ბეჭედი, ერთი სპარსული და მეორე ქართული მხედრული წარწერით“ (ისტ. საბ. III, 9). ამგვარად უძველესი მურით და თვით დასაწერ ნივთიერებაზე დასმული ბეჭედი ჯერჯერობით კერძო პირისაა.

რათგან მეფის ხელისმოწერას „საუფლო კელისრთვა“ ეწოდებოდა, ამიტომ მეფის ბეჭედსაც „საუფლო ბეჭედი“ ერქმეოდა. ამგვარი ტერმინი ლეთაების 1722 წ. გუჯარში გვხვდება; სადაც ნათქვამია: „იცვა საუფლო ბეჭედი ნექს ცათა ფირუზისაო“ (ისტ. საბ. I, 18). თუმცა ამ შემთხვევაში ამ ტერმინს ალევო-

რიული მნიშვნელობა აქვს და ღვთაებაზეა საუბარი, მაგრამ, როგორც სხვა ამნაირსავე შემთხვევაშია, მეფის ბეჭდის აღსანიშნავადაც ეს ტერმინი იქნებოდა მიღებული.

§ 8. ბეჭდები.

ბეჭედი ჩვეულებრივ ორგვარი იყო, ან მთლიანად ლითონისა, ოქროსა, ან ვერცხლისაგან გაკეთებული იყო ხოლმე, ან ზემოთგან ძვირფასი ქვა, თვალი ჰქონდა ჩასმული. ქვით შემკულს „**თვალედი ბეჭედი**“ ეწოდებოდა. კარის გარიგებაში ნათქვამია, რომ მოლარეთ-უხუცესს პირველად დანიშვნის დროს „ბეჭედი მართებს, რომ უბოძოს მეფემან, თვალედი“-ო (6₁₀₅).

თვალედი ბეჭედი შეიძლება ჩვეულებრივი ბეჭდის მსგავსად მხოლოდ ხელის დასამშვენებლად ყოფილიყო ნახმარი და განკუთვნილი, ან მართო დასაბეჭდავად. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ბეჭდის თვალს „**საბეჭდავი თვალი**“ ერქვა. ეს ტერმინი ნახმარია 1722 წ. ღვთაების გუჯარში, სადაც შემდეგი ლექსია სხვათა შორის მოყვანილი:

„იცვა საუფლო ბეჭედი ნეკს ცათა ფირუხისაო
დამკობილ პირი მიწისა ქვე საბეჭდავის თვლისაო“
(ისტ. საბ. 1, 18).

რათგან ზოგიერთი ბეჭედი მხოლოდ დასაბეჭდავად იყო ხოლმე განკუთვნილი, ზოგი-კი მართო სამკაულად, ამიტომ თანდათან ენა ცდილობდა თვითოეული მათგანისათვის განსაკუთრებული ტერმინი შეექმნა და უკვე ძველ დროსვე ტერმინი „საბეჭდავი“ ბეჭდის მნიშვნელობით მიღებული იყო. გიორგი ხუცესმონაზონს მაგ. ნათქვამი აქვს: ბავშვის ჩვილი ბუნება „ვითარცა ცვლი საბეჭდავსა ესრეთ მიიღებს სწავლულებასა“-ო (ც¹ გი¹ მთ¹ წსა, 327). რამდენადაც მზითვის წიგნებთან ჩანს, მე-XVII-ე ს-ის დასასრულსა და მე-XVIII-ე ს-ის დამდეგსაც დასაბეჭდავად განკუთვნილ ბეჭდებს „**საბეჭდავი**“ ეწოდებოდა, ხელის დასამშვენებლად გაკეთებულს-კი მარტივად „**ბეჭედი**“ ერქვა. უკვე საბა ორბელიანს ეს ტერმინები სწორედ ასე ესმის და ნათქვამი აქვს: „ბეჭედი თითის სამკაული“-ო (ლექსიკ.). ხოლო ანუკა ბატონიშვილის 1712 წ. მზითვის წიგნში სწერია: „თორმეტი ბეჭედი... იამანზედ მოქედილი საბეჭდავი ერთი, კიდემ სხვა ოქროს საბეჭდავი ოქროსი ერთი“-ო (ს¹ქს სძვლ¹ნი III, 485). ეს უკანასკნელი მაგალითი ამტკიცებს (რაც თუმცა ისედაც ცნობილია),

რომ „საბეჭდავი“ შეიძლება და უნდა აუცილებლად თვალედი ბეჭედის სახით კი არ ყოფილიყო, არამედ მთლიანად ოქროსი, როგორც ზემომოყვანილს მზითვის წიგნშია ნათქვამი, ან სხვა რომელიმე ლითონისაგან. საფიქრებელია, რომ ზემოაღნიშნული განსხვავების გარდა, „ბეჭედი“ საზოგადოდ თითზე შესაცემელს ერქვა, —სულერთია დასაბეჭდად იყო განკუთვნილი, თუ სამკაულად, —„საბეჭდავი“—კი სხვა მოყვანილობისა და სახისას, ხელში დასაჭერსა და მარტო დასაბეჭდავად დანიშნულსა და გამოსადეგს ბეჭედს ეწოდებოდა. თანამედროვე სამეცნიერო მწერლობაში ამ ორი-სამი ცნებისა და საგნის აღსანიშნავად უნდა უეჭველად თვითეულისათვის განსაკუთრებული ტერმინი შემოვიღოთ და ვიხმაროთ. თითის დასამშვენებლად განკუთვნილს, იმას რასაც ლათინურად *anulus*, ბერძნულად *ζαχάμιος*, გერმან. *Ring*, ფრანგ. *anneau*, რუსულად *перстень*-ი ჰქვიათ, ან მარტივად, „ბეჭედი“ ვუწოდოთ, ან როდესაც დასაბეჭდავად განკუთვნილისაგან განსხვავების აღნიშვნა არის საჭირო, „სამკაო ბეჭედი“. ხოლო დასაბეჭდავად გაკეთებულს, თითზე შესაცემელს, ბეჭედს „საბეჭდავი ბეჭედი“ დაეუძახოთ. ხელში დასაჭერსა და მხოლოდ დასაბეჭდავად განკუთვნილს-კი, იმას, რასაც ლათ. *sigillum*, ბერძნ. *ἡ σφραγίς*, ფრანგ. *sceau*, *cachet*, გერმან. *das Siegel*, რუსულად *печатъ*-ი ეწოდება, მარტივად „საბეჭდავი“ დავარქვათ.

ბეჭედის საბეჭდავ თვალს თავი რასაკვირველია გაბრტყელებული უნდა ჰქონოდა, რომ წარწერაც ამოჭრილი ყოფილიყო და დაბეჭვდაც შესძლებოდა ადამიანს. საბეჭდავი თვლის ამ მობრტყელებულ მხარეს, რომელსაც ან მხოლოდ წარწერა, ან ამას გარდა სურათიც ზედ ამოჭრილი ჰქონდა, „პირი“ ეწოდებოდა. როდესაც საბუთს ბეჭდავდნენ ბეჭედი, თუ საბეჭდავი უეჭველია პირით „ქვე-დამხობილი“ უნდა ყოფილიყო. ღვათების 1722 წ. გუჯარში ლექსად არის ეს გამოთქმული:

„იცვა საუფლო ბეჭედი ნეკს ცათა ფირუხისაო
დამკობილ პირი მიწასა ქვე საბეჭდავის თვლი-
საო“ (ისტ. საბ. I, 18).

პატარა, თან-სატარებელი, საბეჭდავი ბეჭედები ხელზე ჰქონდათ ხოლმე გაკეთებული, თითზე ეცვათ. ეს მთავარ მწერელი მაგ. ამბობს: „მოსცა ბეჭედი, რომელი ეცვა თითსა“—ო (*883, გვ. 726). დავით კახთა მეფის სიტყვებითგან ჩანს, რომ საბეჭდავი მაინცდა-

მანც ნეკზე უნდა ჰქონოდათ შეცმული. თავის 1722 წ. ღვთაების გუჯარში მას ნათქვამი აქვს: „იცვა საუფლო ბეჭედი ნეკს ცათა ფირუზისაო“ (ისტ. საბ. 1, 18).

დანიშნულებისდა მიხედვით ბეჭედები ზომითაცა და სახელითაც განსხვავდებოდენ ერთი მეორისაგან და ის ბეჭედი, რომლითაც მეფეთა სიგელებს ბეჭდავდენ ხოლმე, „სასიგლე ბეჭედი“ ანუ „საგახსნითე ბეჭედი“ ჰრქმევია. ის ამასთანავე „დიდი ბეჭედი“ ყოფილა. კ. გარიგებაში ამის შესახებ სწერია: „დიდი ბეჭედი სასიგლე, საგახსნითე რომ ბეჭედი არის, მით დაბეჭდულა“-ო (6106-107). თუმცა „გახსნითი“ ერთი სახე იყო საბუთთა ან სიგელთაგანი, მაგრამ „სასიგლე ბეჭედი“ და „საგახსნითე ბეჭედი“ ერთი და იგივე იყო, თუ „საგახსნითე ბეჭედი“ მხოლოდ გახსნითების დასაბეჭდავად იხმარებოდა და იქნებ „მცირე ბეჭედი“ იყო, ძნელი სათქმელია. მაინცდამაინც ცხადია, რომ რაკი „დიდი ბეჭედი“ ყოფილა, პატარა, ანუ „მცირე ბეჭედი“-ც უნდა ყოფილიყო, რომელიც ჩვეულებრივი, სანიადაგოდ სახმარებელი იქმნებოდა.

ბეჭედებს წარწერები ჰქონდათ და ამითაც განსხვავდებოდენ ერთმანეთისაგან. რაკი ბეჭედების ცნობას ხშირად ასეთი გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა საბუთების სინამდვილე-ნატყუარობის გამოსარკვევად, ამ დარგის შესასწავლადაც ძველ ხანაში თუ არა, მე-XV—XVIII სს.ში ალბათ რაიმე საშუალება უნდა ჰქონოდათ. ქართული ბეჭედებისათვის სახელის გარდა, ზედამოჭრილი სიტყვები, ზოგჯერ მთელი წინადადება, ხანდახან ლექსადაც-კი გამოთქმული, არის დამახასიათებელი. მათ ცოდნას რასაკვირველია დიდი მნიშვნელობა აქვს ბეჭედების შექველობის დასამტკიცებლად. ვილაც უცნობს უცდია კიდევ და შეუკრებია მეფე-დედოფლებისა, ბატონიშვილების და თავადების ბეჭედებზე ამოჭრილი სიტყვები (იხ. წ. კ. გ. ს. წ. ხელთ. № 1635/ბ). მაგრამ ნაშრომი ძველი არ უნდა იყოს და უბრალო კრებულს უნდა წარმოადგენდეს. ეს ხელთნაწერი საყურადღებოა მხოლოდ როგორც ერთგვარად დამამტკიცებელი ცდა, რომ ამნაირი ნაშრომის მოთხოვნილება წინათაც ყოფილა.

§ 9. სიგელების დაბეჭდვის ტექნიკა

დასაბეჭდავ მასალად ან საღებავი, ფერადი თუ მური, იხმარებოდა ხოლმე, ან რომელიმე ნივთიერება, მაგ. ცვილი, ან ოქრო და ტყვივი. უკანასკნელ შემთხვევაში ბეჭედი ზედ საბუთზე-კი არ იყო ხოლმე გამოყვანილი, არამედ განსაკუთრებით, როდესაც საბეჭდავი

ლითონზე, ოქროსა თუ ტყვიანზე იყო დაკრული, საბუთს ზონრით ეკიდა ხოლმე. ასეთ შემთხვევებში თვით წარწერა თუ სურათიც ამოხურცვით იყო ხოლმე გამოყვანილი და არა ჩაქდევით. ასეთს ბეჭედს ერქვა „ბეჭედი ტყფრისაჲ“ თვისების მიხედვით, ხოლო მდებარეობისაებრ ეწოდებოდა „ბეჭედი შეკიდული“. ამგვარი ბეჭედები საბუთებზე განსაკუთრებით ბიზანტიასა და დასავლეთ ევროპაში იყო მიღებული და მისი აღწერილობა ათონის ქართველთა მონასტრის XII ს. ერთი ალაპის შესახებ ცნობაში მოიპოვება. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „აღილო წიგნი სიმტიციისაჲ..., რომელსა ზედა არის ბეჭედი ტყფრისაჲ¹ პროტონოტარისაჲ და დიდისა აღმწერელისაჲ ერთგან შეკიდულნი“—ო (ათონის კრებ. 270). რაკი საბა ორბელიანს „ტყფარი მომალლოდ ამოჭრილად“ აქვს განმარტებული, ამიტომ „ბეჭედი ტყფრისაჲ“ მომალლოდ გამოყვანილი წარწერით იქნებოდა შემკული.

პროფ. ე. თაყაი შვილი ამბობს: „მხოლოდ კ. გარიგებამ შეგვინახა ცნობა, რომ ჩვენშიაც როგორც ბიზანტიაში და რუსეთში, ბეჭედი ტყვიისა ყოფილა (ბიზანტიაში ოქროსიც იყო, ხრისოულეები) და ამგვარი ბეჭედი რასაკვირველია ჩამოკიდებული ყოფილა ზონარით სიგელზედ (6₁₀₅₋₁₀₆). ზონარის გასაყრელი ნაშთები ძველ ტყავის სიგელებზე დღესაც მოჩანან, მაგრამ თვით ბეჭედი ერთიც არ შენახულა ჩვენს დრომდის, ყოველ შემთხვევაში ჯერ არ აღმოჩენილა“—ო (კ. გარიგ. XXXVII). კარის გარიგების იმ ტექსტისდა მიხედვით, რომელმაც და როგორც ჩვენამდის მოაღწია, ყველა ამის თქმა არ შეიძლება და იქითგან გარკვეული სურათის წარმოდგენა, თუ როგორ და რით იბეჭდებოდა ხოლმე მაშინ საბუთები, შეუძლებელია.

კარის გარიგებაში შენახულია მხოლოდ იმ რთული წესის აღწერილობა, რომელიც საბუთის, მეფის სიგელის, დაბეჭდვის დროს უნდა ასრულებულიყო, მაგრამ სამწუხაროდ ამ ადგილას ტექსტი დამახინჯებულად არის და სრულად შენახულიც არ უნდა იყოს. ამის გამო აზრის გაგება ძნელდება. აი სიტყვა-სიტყვით რაც იქა სწერია: „მოლარეთ-უხუცესსა, რა ითაყვანოს, ბეჭედი მართებს, რომ უბოძოს მეფემან, თვალედი... ბეჭედი ესრეთ სხენნ: დიდი ბეჭედი სასიგლე, საგახსნითე რომ ბეჭედი არის, მით დაბეჭდულა და მისი თასი ოქროსა გვერდსა უთქს და ტუირითა დაბეჭდული მოლარეთ-ხუცესსა კელთ აცვია, რა დაბეჭდვენ. მოლარეთ-უხუცესი გახსნის, მეგოდრეს სალაროს მოლარე აიხვამს, და მოლარეთ-უხუცესი გახსნის

¹ დაბეჭდილია „ტყფრისაჲ“.

თასსა, შიგან წყალსა შთაასხამს. ჯორის ნალი უკვრეტელი ორნი აქ უნდა რომ ქვე დასხნეს. და სალაროს მოლარეს დუკატი ორი, მეგოდრეს დუკატი ერთი, ეს მისცეს, ვისიც სიგელი იყოს და დაბეჭდავს მწიგნობარი, თან გამოიტანს და წამოვა“ და შემდეგ სიგლის პატრონს ჩააბარებსო (6₁₀₄₋₁₁₄).

დაკვირვება ცხად-ჰყოფს, რომ ტექსტს რამდენსამე ადგილას აკლია და ის გადამწერისაგანაც არეული უნდა იყოს. მაგ. მოლარეთუხუცესის ერთსა და იმავე მოქმედების შესახებ ორჯერ არის ნათქვამი ერთხელ მოკლედ, მეორედ სრულად : პირველად სწერია— „მოლარეთუხუცესი გახსნის“-ო, ხოლო რას ხსნიდა, ეს-კი გამოჩენია გადამწერს, —მეორე-ჯერ კიდევ გაუმეორებია მას ალბათ შეცთომით იგივე ცნობა, მაგრამ ეხლა მთლიანად „მოლარეთ-უხუცესი გახსნის თასსა“-ო, —აქ უკვე ნათქვამია, რომ თასი(?) უნდა გაეხსნა ამ მოხელეს. სულ ცოტა ორგან მაინც ტექსტი შეწყვეტილი უნდა იყოს და რამდენიმე სიტყვა, ან იქნებ მთელი წინადადება-კი აკლდეს. მაგ. მოლარეთ-უხუცესისაგან გახსნის შესახებ ცნობას მისდევს „მეგოდრეს სალაროს მოლარე აიხვამს“-ო. ჯერ ერთი არა ჩანს, თუ რას აიღებდა სალაროს მოლარე და მერმე თუნდაც, რომ აზრის მიმდინარეობით წარმოვიდგინოთ, რომ თასი უნდა აეღო, მაინც გაუგებარი რჩება, მეგოდრე რისთვის-ღა არის მოხსენებული და რას აკეთებდა. ცხადია აქ ტექსტს უნდა აკლდეს და სიტყვა „მეგოდრეს“ შემდგომ გამოტოვებული უნდა იყოს რამდენიმე სიტყვა, რომელშიაც აღნიშნული იქნებოდა მეგოდრეს მოვალეობა სიგელის დაბეჭდვის წესში. მეგოდრე რომ აქ შეცდომითა და შემთხვევით არ არის ჩაჩხირული, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ მერმე ნათქვამია, „სალაროს მოლარეს დუკატი ორი, მეგოდრეს დუკატი ერთი“ უნდა მიეღო სიგელის დაბეჭდვის შემდგომ, ალბათ სიგლის მიმღებისაგან. ეტყობა, რომ მეგოდრე დაბეჭდვაში რაღაც მონაწილეობას იღებდა.

თუმცა თავში სწერია, რომ მოლარეთ-უხუცესს თვალედი ბეჭედი ეძლეოდა მეფისაგან თანამდებობაზე დანიშვნის დროს, მაგრამ მერმე აღარ არის ნათქვამი, სწორედ ამ მოლარეთ-უხუცესისათვის ნაწყალობევი ბეჭდით უნდა დაბეჭდილიყო სიგელი, თუ სასიგლე, საგახსნითე ბეჭედი მეფის, ანუ საუფლო ბეჭედი იყო? საზოგადოდ აღწერილობითგან არა ჩანს, ვინ, როდის და როგორ აძლევდა მწიგნობარს საბუთის დასაბეჭდად სასიგლე ბეჭედს. შენახული სიგლები ცხადჰყოფენ, რომ საბუთები განსაკუთრებით მეფეთა ბეჭდვით იბეჭდებოდა და მოლარეთ-უხუცესის ბეჭედი არა ჩანს.

ამას გარდა ეხლა არც ისა ჩანს, თუ რისთვის უნდა ყოფილიყო ოქროს თასში წყალი ჩასხმული და საზოგადოდ როგორ უნდა დაბეჭდილიყო საბუთი. აქ ნათქვამია მარტო, რომ ჯორის ორი უზერეტელი ნალი, რომელიც ერთ-ერთ მოხელეს (ეხლა არა ჩანს, თუ ვის სახელდობრ) ჰქონდა, „უნდა რომ ქვე დაესხნეს“ და შემდეგ პირდაპირ სალაროს მოლარესა და მეგოდრეს გასამრჯელოზეა ლაპარაკი ისე, რომ წინამთავალი აზრი დაუმთავრებელი რჩება და აღნიშნული არ არის, ან რისთვის და ვის უნდა ამოედვა ქვეშ ეს ნალი და ან შემდეგ ვის და რა უნდა გაეკეთებინა, რომ სიგელი დაებეჭდათ. ესეც არის აღსანიშნავი, რომ თუმცა სულ ბოლოშია ნათქვამი „დაბეჭდავს მწიგნობარი“-ო, მაგრამ ამის ზევით სიგლის დაბეჭდვის წესში არსად მწიგნობარი არ იხსენიება და ეს გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ ტექსტი ნაკლულევანად არის შენახული, არეულიც და დამახინჯებულიც არის.

დაბეჭდვის წესისათვის საყურადღებო გარემოებაა, რომ სიგელს ის მოხელე-კი არა ბეჭდავდა თურმე, რომელსაც მეფისაგან ბეჭედი, ჰქონდა ხოლმე ნაბოძები: მოლარეთ-უხუცეს-კი არ ჰბარებია ეს დიდმნიშვნელოვანი საქმე, არამედ „დაბეჭდავს მწიგნობარი“ იგივე, რომელსაც სიგელი ჰქონდა დაწერილი. ეს იქითგანა ჩანს, რომ კარ. გარიგ.-ში ნათქვამია, რომ მწიგნობარი დაბეჭდვის შემდგომ სიგელს „თან გამოიტანს და წამოვა“-ო. მაშასადამე სიგელი მწიგნობრის ხელთ იყო, მას შეჰქონდა იმ დაწესებულებაში, სადაც სახელმწიფო ბეჭედი ინახებოდა და საბუთი უნდა დაბეჭდილიყო, და მასვე თან გამოჰქონდა იგი, რომ სიგლის პატრონისათვის ჩაებარებინა.

გასაოცარია, რომ იმ ხანაშიაც, როდესაც სიგელ-გუჯრების დაბეჭდვა უცილობელი სინამდვილე იყო და თვით საბუთებზე დასმული ბეჭდები ეხლაც კარგადა ჩანს, მაინც არც ერთს ქლ საბუთში ეს გარემოება, ისე როგორც სხვა ერთა დიპლომატიკაში, მაგ. დასავლეთ ევროპაში და სომხურში მიღებული იყო, აღნიშნული არ არის, და იქ, სადაც ნათქვამია ხოლმე, თუ ვისი ხელით დაიწერა საბუთი, დამატებული არ არის, რომ მისივე ხელით დაიბეჭდა კიდევ.

რათგან კ. გარიგების ტექსტი ნაკლულევანია, იმის გამოსარკვევად, თუ რით ბეჭდავდნ სიგელს ძველ საქართველოში, ორ გარემოებასა აქვს მნიშვნელობა: ჯერ ერთი, რომ სასიგლე ბეჭედი თვალედი ყოფილა (თუ საბუთები მართლა მოლარეთ-უხუცესისათვის ნაბოძები ბეჭდით იბეჭდებოდა) და მეორეც ის, რომ დაბეჭდვისათვის თასში წყლის ჩასხმა იყო საჭირო და დაბეჭდვის დროს უნდა ჯორის უზერეტელი ნალი ყოფილიყო ქვემოთგან ამოდებული.

თვალედი ბეჭედი და წყალი გვაფიქრებინებს, რომ ცვილის შეკიდული ბეჭედი უნდა სცოდნოდათ საქართველოში. წყალში ბეჭედს ალბათ წინასწარ აციებდნენ. უხვრეტელი ნალი ქვემოთგან ამოსადებლად ყოველგვარი ბეჭდისათვის იყო საჭირო და გამოსადეგი. მაგრამ თუ დასაბეჭდავად მოლარეთ-უხუცესის თვალედი ბეჭედი-კი არ იხმარებოდა, არამედ სასიგლე, საგახსნითე ბეჭედი, რომელიც შეიძლება ლითონისა ც ყოფილიყო, როგორც მაგ. ოქროსი იყო გელათის მონასტერში წინათ ყოფილი გიორგი III-ის ბეჭედი, მაშინ შესაძლებელია ძველ საქართველოში აც ბიზანტიისა და დასავლეთ ევროპის მსგავსად ლითონის შეკიდული ბეჭედებით შემკობა ყოფილიყო მიღებული. საქართველოს მეფეთა საბუთების თვით დედნების განხილვა-დაკვირება სრული უეჭველობით სწყვეტს საკითხს და ცხად-ჰყოფს, რომ ძველ ხანაში მე-XIV—XV ს.-დე ქართული საბუთები შეკიდული ბეჭედებით ყოფილა შემკული. თუმცა ჯერჯერობით არცერთი სიგელი არ არის აღმოჩენილი, რომ მას ზედ შეკიდული ბეჭედი შე-რჩენოდეს, მაგრამ სამაგიეროდ ყველა პირმო-დედნებს გარკვეულ ადგილას ნახვრეტები აქვთ, რომელშიაც ბეჭდის დამამაგრებელი ზონარი იყო გაყრილი.

ის რთული წესრიგი, რომელიც სიგლის დასაბეჭდავად მიღებული ყოფილა მე-XIV-ე ს-ში, მაინც ცხადლივ დამამტკიცებელია იმ გარემოებისა, თუ რამდენად დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ბეჭედს და დაბეჭდვას. სულ ცოტა 4 მოხელის თანდასწრება და მონაწილეობა უეჭველია იმიტომ უნდა ყოფილიყო შემოდებული, რომ საბუთების უტყუარობა და უეჭველობა უფრო უზრუნველყოფილიყო და ბოროტ მოქმედების ჩადენა გაძნელებულიყო. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ბეჭედი იმას-კი არ ჰბარებია, ვინც სიგლებს სწერდა და ამ სამწერლო საქმეს განაგებდა, არამედ სხვა მოხელეს, რომელსაც საბუთების დაწერასთან არაფერი ჰქონდა საერთო, ხოლო ვინც ბეჭდის მცველი იყო, ის-კი არა ბეჭდავდა, არამედ მწიგნობარი 3 მოხელის თანადასწრებით.

მე-XV ს. დამდეგითგან, თუ უფრო ადრეც არა, შეკიდული ბეჭედების მაგიერ თვით საბუთის ქალღ-ეტრატზე სვამდნენ ხოლმე გამურულ ბეჭედს, მაგრამ ამ მერმინდელი წესის შესახებ არავითარი ცნობა არ მოგვეპოვება. მხოლოდ ვახტანგ მეფეს აქვს დასტურლამალში ნათქვამი: „ბატონი რომ მამულს და საკელოს გასცემდეს,

ამაების წიგნი უწინ სალთხუცესი დაბეჭდავდეს, მერმე მდივანი წიგნს ბატონს მიაართმევდეს და ბატონი დაბეჭდავს, აგრევე ბართხედ და ჯამაგირის სარხათხედ“-ო (ვახტანგ VI დასტურლამალის აღდგენილი ტექსტი. იხ. გვ. 149—150 და 156). აქეთვან ცხადი ხდება, რომ სიგელს ჯერ სალთხუცესი ბეჭდავდა, უეჭველია თავისი ბეჭდით, შემდეგ კი უკვე მეფესთან უნდა მიეტანათ საბუთი, რომ მეფესაც თავისი ბეჭდით დაებეჭდა. ამგვარად ირკვევა, რომ სიგლების დაბეჭდვის ძველი წესი სრულიად შეცვლილა და დაბეჭდვაში თუმცა ორი მოხელე, სალთხუცესი და მდივანი, იღებდა მონაწილეობას, მაგრამ მდივანი მხოლოდ საბუთის მიმტანი იყო და პირადად დაბეჭდვაში არავითარ მონაწილეობას არ იღებდა.

ზოგიერთი საბუთების დაბეჭდვაში როგორც ეტყობა ვეზირიც იღებდა მონაწილეობას: დასტურლამალში ვახტანგ VI-ს ნათქვამი აქვს: „სარხათხედ, დასაბეჭდავად თუმაწხედ აბასი“ ერგება ვეზირსაო (უმიკ. 32).

ქიზიყის გამოსავლის გარიგების 1750-60 წ. წიგნშიც, რომელიც ძველ ამგვარსავე ძეგლებზე ყოფილა დამყარებული, სწერია სხვათა შორის: „სალთხუცესი რომ წყალობის სიგელს დაუბეჭდავს, საბეჭდავი უნდა მიეცეს, ისე მდივანს და ისე მორდალს შეძლებით“-ო (სქს სძღწე III, 136). აქეთვანა ჩანს, რომ წყალობის სიგლის დაბეჭდვაში სამი მოხელე იღებდა მონაწილეობას—სალთხუცესი, მდივანი და მორდალი. ამასთანავე მორდალი, როგორც თვით მისი სამოხელეო სახელის მნიშვნელობისაგან არის საფიქრებელი, ბეჭდის მცველი უნდა ყოფილიყო. ხოლო ზემომოყვანილი ცნობისდა თანახმად საბუთს სალთხუცესი ბეჭდავდა. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამ ხანაშიაც საბუთის დაბეჭდვის წესი ვახტანგ მეფის-დროინდელი იქნებოდა დარჩენილი და სალთხუცესი თავისი საკუთარი ბეჭდით დამბეჭდილად უნდა ვიგულისხმოთ. მორდალი, რომელიც წინათაც არსებობდა, მეფის ბეჭდის მცველი იქნებოდა, დაბეჭდით-კი ალბათ თვით მეფევე ბეჭდავდა, მდივანიც წინანდებურად ალბათ მხოლოდ საბუთების მიმტან-მომტანად იქნებოდა.

„დასტურლამალ“-ში მოხსენებულია მოხელე „მურდარი“, რომელსაც სხვადასხვა საბუთების გაცემის დროს სარგო ეძლეოდა (იხ. ვახტანგ VI დასტურ. გვ. 50—51). იქ განმარტებული არ არის, თუ რატომ იყო მისთვის დაწესებული სარგო საბუთების მიცემისას, მაგრამ როგორც მდივნებს სარგო იმიტომ ეძლეოდათ, რომ ისინი

საბუთებს სწერდნენ, ისევე უტყვევლია მურდარსაც საბუთების შემწადებაში ექმნებოდათ სარგო მიცემული. საბა ორბელიანს მურდარი არ მოეპოვება. საყურადღებოა, რომ დასტურლამალის უძველეს ხელთნაწერში თავი „პ. მურდარისათვის“ არ არის (იხ. გვ. 202) და ეს გარემოება იქმნებ იმის მომასწავებელი იყოს, რომ იგი თავდაპირველ შემადგენლობაში არც იყო.

როგორც პ. უმიკაშვილს განმარტებული აქვს, მურდარი ბეჭდის შემნახველს, უფრო-კი ბეჭდის მჭირავს, მცველს ნიშნავდა.

მაგრამ აკად. გვლდენშტედტის სიტყვით სამეფო ბეჭედი საგანგებო მოხელეს ჰბარებია, რომელსაც ნაზირი ჰრქმევია. 1772 წელს ქართლ-კახეთის სამეფოში ორი ნაზირი ყოფილა. თვითოეულს თურმე სარგოდ შემოსავლის $\frac{1}{20}$ ეძლეოდა (Wasis (sic) Siegel-Bewahrer. Derer sind zwey. Jeder bekömmt von den Einkünften den zwanzigsten“. Reisen I, 354). ბატონიშვილი ვახუშტის სიტყვით ნაზირის სახელი როსტომ მეფისაგან იყო სხვა სახელისუფლო სახელებთან ერთად ქართლის სამეფოში შემოღებული წინანდელი „ეზოს მოძღვარის“ მაგიერ (შესავალი, აწინდ. ხელისუფ. შეცვ. სახელთათვის). მაგრამ წინათ სამეფო ბეჭედი ეზოსმოძღვარს ებარა, თუ სხვას ვისმე, არა ჩანს. ნაზირი მაშასადამე „ბეჭდის მცუელი“ მოხელე ყოფილა. ეს ტერმინი საბა ორბელიანს აქვს მოყვანილი თავის ლექსიკონში, მაგრამ წყაროს აღუნიშვნელად და არც ის მოხელე ჰყავს დასახელებული, რომელსაც ეს მოვალეობა ჰქონდა დაკისრებული.

§ 10. სიგლების შემწადებისათვის დაწესებული გასამრჯელო.

საბუთის მიღება სამეფო კართიდან საკმაო ხარჯს მოითხოვდა საბუთის პატრონისაგან, რათა იმ მოხელეთათვის, რომელთაც ამ საქმეში რაიმე მონაწილეობა ეკუთვნოდათ, განსაკუთრებული გასამრჯელოც იყო დაწესებული, რომელსაც „ქრთამი“ ეწოდებოდა. ჯერ ჰყონდიდელსა და ვაზირთა-უპირველესს, ვითარცა მწიგნობართა უფროსსა და მთავრობის თავჯდომარეს, უნდა მიეღო, შემდეგ საწოლის მწიგნობარს და „რა ჰყონდიდლის და საწოლის მწიგნობარის ქრთამი გათავდეს“-ო, ამბობდა კ. გარიგება, მაშინ იმ მწიგნობარს, „რომელსაც დაეწეროს, მასუკან მან მისი აილოს“-ო. მერმე მანდატურთ-უხუცესისა და ამირსპასალარისათვის უნდა ჩაებარებინა თანაწილი ქრთამი, ხოლო შემდეგ მესტუმრისა და მერიგესათვის და მანდა-

ტურისათვის უნდა მიეცა, რომელთაც უფრო ნაკლები ქრთამი ეკუთვნოდათ (5₈₇₋₉₃). ქრთამის რაოდენობა ალბათ განსაზღვრული იქნებოდა, მაგრამ კ. გარიგებაში ეს ცნობა შენახული არ არის.

ვიციტ მხოლოდ სიგელის დაბეჭდვისათვისაც განსაკუთრებული გასამრჯელო იყო დაწესებული და ამ შემთხვევაში მისი რაოდენობაც გარკვევით არის აღნიშნული, თუმცა ვგონებ აქაც ყველა მონაწილე მოხელის შესახებ არ არის ცნობა შენახული. კ. გარიგების სიტყვით „სალაროს მოლარეს ღუკატი ორი, მეგოდრეს ღუკატი ერთი,—ეს მისცეს ვისიც სიგელი იყოს“—ო (6₁₀₂₋₁₀₃). მაშასადამე მარტო დაბეჭდვაში საბუთის მიმღებს უკვე 3 ღუკატი, ოქროს ფული, ან მისი შესატყვისობა სხვა ლითონის ფულით უნდა გამოეღო. რათგან მწიგნობარს უფრო მეტი ჯაფა მიუძღოდა, ხოლო ჭყონდიდელი და საწოლის-მწიგნობარი მისი უფროსები იყვნენ, მათთვის რასაკვირველია უფრო მეტი იქმნებოდა გადაკვეთილი. ამას გარდა, როგორც დავრწმუნდით, მოლარეთ-უხუცესს, ამირსპასალარს, მესტუმრეს, მერივესა და მანდატურსაც ერგებოდათ გასამრჯელო. ამის გამო საფიქრებელია, რომ სიგლის მარტო მისაღებად შეწყალებულ პირსა და საბუთის პატრონს სულ ცოტა 7—8 ღუკატი უნდა დახარჯოდა.

გასაოცარია, რომ იმისდა მიუხედავად, რომ სიგელის შემზადება-დაწერა-დაბეჭდვასა და მიცემაში დებულების თანახმად ამდენ პირს უნდა მიეღო მონაწილეობა, ეს გარემოება თვით საბუთში, ნაწილობრივ მაინც, აღნიშნული არ იყო და მწიგნობრის გარდა არავინ არ იხსენიებოდა.

შემდეგ-დროინდელი საქმის ვითარებისა და სიგლის მიცემისათვის დაწესებული გასამრჯელოს ოდენობის გამოსარკვევად ცნობები მე-XVIII ს. დამდეგამდე არ მოგვეპოვება და მხოლოდ ვახტანგ მეფეს აქვს აღნიშნული, რომ „როგორც სალთხუცისათვის დაგვიწერია, ისრე იმ რიგად იმდენი მდივნებს ერგება: გლეხის გაცემას კომლზედ... ვათარხნებაზედ კომლზედ... იჯარაზედ საწიგნო ოქმისა, გილანისა, ფუშთუქუნისა, სუნისა, ზარაფობისა, ელიალისისა—ამათს ოქმებზედ საწიგნე... ჯამაგირის წიგნის სარხათზედ თუჟანზედ აბასი“—ო (დასტურლამალი ვახტანგ მე-VI-ის უმიკ. 50), რამდენი უნდა გამოეღო სიგლის მიმღებს, როდესაც საბუთის ღირებულება ფულად ვერ გამოიხატებოდა, არა ჩანს.

ხოლო საბუთის დაბეჭდვისათვისაც განსაკუთრებული გამოსაღები არსებობდა, რომლის შესახებ ნათქვამია მხოლოდ, რომ „რაც ან ბატონის ბეჭდით და ან მდივანბეგის ბეჭდით გა-

რიგდეს, **მესამედი** სამეფოსა კაცისა მეფის მდივანსა და სა-
დედოფლოსი დედოფლის მდივანსა“-ო (ვახტანგ VI დასტურ.,
უმიკ. 58). თვით ვასამრჯელოს ოდენობა არა ჩანს.

§ 11. საბუთის დაცვა შენახვა საქართველოში.

პროკოპი კესარიელს ნათქვამი აქვს, რომ კოლხეთის მეფის დესპანები სპარსეთის მეფეს ხოსროს იმთავითვე ლაზიკასა და ირანს შორის არსებული მეგობრული დამოკიდებულობის დასამტკიცებლად ამ ორ ქვეყნის მიწერ-მოწერის შემცველ საბუთებს იმოწმებდნენ, რომელიც მათ სამშობლოში და სპარსეთში ინახებოდა (De bello persico II, cap. 15). თუ აქ ბიზანტიელ ავტორს მქვერმეტყველებამ არ წასძლია და მთლად თითონ არ სთხზავდა კოლხეთის დესპანების ნალაპარაკებს, მაშინ ეს ცნობა დასავლეთ საქართველოში საბუთების დაცულობის შესახებ ფრიად საყურადღებო იქმნებოდა. მაგრამ ამ საკითხის შესასწავლად ჯერჯერობით ძალიან ცოტა ცნობები მოგვეპოვება. სომეხთა ისტორიკოსის სტ. ორბელიანის სიტყვებითგან ჩანს, რომ საქართველოს დედაქალაქში მე-XIII ს-შიაც, მონღოლთა ბატონობის დროსაც, სახელმწიფო დავთარხანა ყოფილა, რომელშიაც ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დავთრები, უეჭველია სხვა საბუთებიც, ინახებოდა (*წაიძ.* 411). შემდეგ მეფეთა სიგლებში ხშირად იხმარება ხოლმე გამონათქვამი „მოკითხული ვქენით და ვცანიით“, რომ ძველთაგან ასე ყოფილა და ამადამას ჰკუთნებიაო. ესეც გვაფიქრებინებს, რომ საბუთები დაცული იყო და მათი გაშინჯვა შეიძლებოდა. დავთარხანის არსებობა შეიძლება ვახტანგ მეფის დასტურლამალითაც დამტკიცდეს (გვ. 24).

ერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება იმის შესასწავლად, თუ კერძო პირები თავიანთ საბუთებს როგორ ინახავდნენ ხოლმე. მე-XVIII ს-ის დამლევის ერთს ერასტი, ალბათ გოსტაშაბისვილის, დატოვებულსა და კარნახით დაწერილს ანდერძში სხვათა შორის ნათქვამია: „რაც ჩემი მამულების წიგნები მაქვსო, ან ნასყიდობაო, ან უსყიდო, ამათი წიგნები ერთს პარკში აწყვიტაო და ჩემის ბეჭდით დაბეჭდილი არისო და ჩემს სიძეს ფარსადანს აბარიაო... ჩემი ბეჭედი, თუ ან მოშლილი არისო, იცოდეს ერასტიმ, რომ წიგნები ეგების ამოედოს რამეო, ნუ უყაბულებს ერასტიო“ (სქს სძვლნი I 177). ეს ცნობა თვით ფარსადანის სიტყვებითაც მტკიცდება, მასაც ნათქვამი აქვს: „მე ფარსადან ესიტაშვილს ჩემის სიმაგრის

ბიძი შენის ზურაბის მამულის წიგნები მებარა დაბეჭდილი ზურაბის აგან“-ო (იქვე I, 167).

საქართველოში რომ ბოლოს დრომდის სახელმწიფო დაწესებულება იყო და შიგ ძველი ყოველგვარი გარიგების წიგნები, დავთრები და საბუთები ინახებოდა, ამას 1750—60 წ. თუ 1798 წ. ქიზიყის გამოსავლის დავთარიც ადასტურებს. იქ ნათქვამია მაგალითად: „ჩვენ მეფემან კაკეთისამან ირაკლიმ... ესე განაჩენი გავარიგეთ, ოდეს ვიგულისკმეთ, რაც ძველთ აგან დავთრები ან წიგნები იყო კახეთისა, ყველა გავსინჯეთ... (ღ) გავაჩინეთ და გავარიგეთ, რომ რაც ზოგისა მოსაკლებელი იყო, მოუკელით, და ზოგი, როგორც ძველთაგან ყოფილიყო, აგრევე გავარიგეთ“-ო (სქს სძველნი III, 133—134).

თ ა ვ ი მ ი ო თ ხ ე .

**ს რ უ ლ ი ა დ ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს მ ე ფ ე თ ა ს ი გ ე ლ - გ უ ჯ რ ა -
ბ ის ა გ ე ბ უ ლ ე ბ ა დ ა დ ა ნ ა წ ი ლ ე ბ ა .**

**§ 1. ს ი გ ლ ე ბ ის შ ე წ ყ ო ბ ი ლ ე ბ ის წ ე ს ის დ ა ა გ ე ბ უ ლ ო ბ ის
ჩ ა მ ო ნ ა კ ვ თ ი ლ ო ბ ა ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი .**

საქართველოს სამეფო სამდივანმწიგნობროში შედგენილი საბუ-
თების დაკვირვებითი შესწავლა მკვლევარს დაარწმუნებს, რომ საბუ-
თების ჩამოყალიბებული და დაკანონებული დაწერი-
ლობის წესი უნდა ყოფილიყო, როგორც აგებულო-
ბის, ისევე შინაარსისა და ენის მხრივ. ამის შესახებ ბა-
გრატ IV-ის 1058 წ. სიგელში პირდაპირი ცნობაც კი მოგვეპოვება.
იქ სახელდობრ ნათქვამია: „და თქუნ ქრისტეს მიერ გი ქართლისა
კათალიკოზმან და წმიდათა მღვდელთმოდღუართა დაწერილი ესე ჩვე-
ნი დაამტკიცეთ ვითა წესი არს წყევლანი და შეჩვენებანი
დაწერენით ვინცა უქციოს და შეუცვალოს“-ო (შიომღ. საბ. 4). მა-
შასადამე თვით ბაგრატ მეფის სიტყვებითგან ჩანს, რომ მაშინ უკვე
არსებობდა სიგლების დაწერილობის „წესი“, რომლის მიხედვითაც
საბუთის ყოველი ნაწილი უნდა შედგენილი ყოფილიყო. ზემომოყვა-
ნილი ამონაწერითგან ირკვევა, რომ სიგელის ერთ-ერთ აუცილებელ
ნაწილად მაშინ მაინც ქართლისა კათალიკოზისა და მღვდელმოდღუარ-
თა „წყევლა-შეჩვენებანი“ ყოფილა. სიგლის ამ ნაწილს თავისი განსა-
კუთრებული სახელიც-კი ჰქონია და, როგორც ბაგრატ IV-ის ოპიზის
1027-72 წ. სიგლითგან ირკვევა, „კრულობითი მოწმობანი“ რქმევია.
„მოიხუნეს“-ო, ნათქვამი აქვს ბაგრატ მეფეს, „სიგელნი გურგენ ერის-
თავთა-ერისთავისაი, გურგენ მეფეთა-მეფისაი, პაპისა ჩემისა ბა-
რატ კურაპალატისაი და მამისა ჩემისა გიორგი მეფისაი, რომლითა
იგი ტყენი და ზღვარნი მიჯნაძოროისათვის დაემტკიცნეს და კრუ-
ლობითი მოწმობანი კათალიკოზთა და მღვდელთმოდღუართა-
ნი“ (სქს სძვლნი II. 2). აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ყველა ზემოდა-
სახელებულ საბუთებს „კრულობითი მოწმობანი“ ჰქონია. თვით
მეფეები, როდესაც ვისმეს წყალობისა ან სხვაგვარ სიგელებს აძლევ-

დენ, ქართული ეკლესიის მწყემსთმთავარს კრულობითი მოწმობის დართვას სთხოვდენ ხოლმე. მაშასადამე საფიქრებელი ხდება, რომ ქალსიგელ-გუჯრებს ერთგვარი აგებულობა და შედგენილობა ჰქონდათ. ამას თითქოს სიგელისა, ან „გუჯარისა შეწყობილობა“ ჰრქმევიდა. კახთა მეფეს დავითს ნათქვამი აქვს, ვინც-კი „შეწირულობა ესე ჩვენგან და გუჯარისა ამის შეწყობილობა მოშლად იწყონ, მათმცა აკოცს იგი მხოლო მეუფე“-ო (ისტ. საბ. I, 40). როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ვისაც სიგელ-გუჯრებზე ხანგრძლივ უმუშავნია და მათს გარეგან-შინავანს აგებულობას ჩაჰკვირვებია, შემჩნეული უნდა ჰქონდეს, რომ მეფეთა ნაბოძები საბუთები ჩვეულებრივ რამდენისამე გარკვეული აზრისა და დებულების შემცველი ნაწილისაგან შესდგებოდენ. თვითოეული ამ ნაწილთაგანი ყოველთვის ერთი და იმავე სიტყვებით იწყებოდა ხოლმე, მაგ. მეფის წოდებულების მიმდევნო ნაწილს ასეთი სიტყვები უძღვის: „მოვიდა (ან მოვიდეს) ჩუენ წინაშე (სახელდებით) და გუეჰაჯა და მოგუჰასენა“ და სხვა. ამის შემდეგი ნაწილი იწყება ხოლმე სიტყვებით „დაგუჰაჯერა ღწ და (ან ზოგჯერ უამსამწინასიტყვოდ) ვისმინეთ ჰაჯაი და მოკსენებაი“ და სხვა. მერმე ყოველთვის სწერია ხოლმე „აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი“ და სხვა. ხოლო სულ ბოლოს მუდამ ნათქვამია „დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი“ და სხვა, რომელ ნაწილსაც მეფისა და სხვათა ხელისმოწერა მისდევს ხოლმე.

ზემოაღნიშნულის გარდა საბუთებში კიდევ არაერთი სხვა ადგილია, როდესაც თუნდაც სხვადასხვა მეფისაგან ნაბოძები ერთნაირად, ერთი და იმავე სიტყვებით იწყება და იწერება ხოლმე, მაგრამ ყველა ამაზე დაწვრილებით შემდეგში გვექნება საუბარი. ამ უამად-კი ჩვენთვის იმ გარემოებასა აქვს მნიშვნელობა, რომ სიგლების დანაწილების კანონიერება გამოვარკვიოთ. ამ მხრივ ფრიად საგულისხმო და საყურადღებოა, რომ ძველადაც თვით ქართველი მწიგნობრებიც საბუთებს რამდენადმე ნაწილად ჰყოფდენ. მაშინაც სიგლების აგებულება კარგად ჰქონდათ შეგნებული და დანაწილება იცოდენ. ამას შემდეგი გარემოებაც ცხად-ჰყოფს. მას შემდგომ, რაც ქართულ მწერლობაში განკვეთილობის ნიშნები შემოიღეს სიგლების თვითოეული ნაწილის ბოლოს: —ნიშანი დაუსვიათ, რაც ამ ნაწილის დამთავრებას მოასწავებს და იმის მაჩვენებელია, რომ ამის შემდგომ ახალი ნაწილი იწყება. საბუთების განკვეთილობის ნიშნებით დანაწილება მე-XII-ე ს-ის დამდევითგან შემოუღლიათ და პირველსიგელად, სადაც ანაირი დანაწილება უკვე გვხვდება, რამდენადაც ჩვე-

ნამდის მოღწეული საბუთებითგანა ჩანს, გიორგი III 1170 წ. დამტკიცებულების წიგნია. ამ საბუთის გამომცემელს ე. შაყაი შვილს აღნიშნული აქვს, რომ ამ ძეგლის დედანში „ნიშნებად იხმარება ზოგჯერ ორ-ორი წერტილი და ზოგჯერ აზრის დამთავრების ბოლოს ორი წერტილი და ხაზი:—“(სქს სძლნი IV, 1). ამგვარი ნიშანი უფრო აღრინდელს ძეგლშიც, შიომღვიმისადმი მიცემულს დავით აღმაშენებლის 1123 წ. ანდერძის წიგნშიაც არის ნახმარი (იხ. ს. კაკ. გვ. 9, 11, 12, 14, 15 და 16). მაგრამ ეს ორი საბუთი, პირველი ვითარცა ანდერძი, ხოლო მეორე ვითარცა შიომღვიმის ყველა შეწირულობისა, შეუვალობისა და სხვა უპირატესობის მომთხრობელ-დამამტკიცებელი წიგნები, როგორც შინაარსით, ისევე აგებულებით მეფეთა ჩვეულებრივი სიგლებისაგან განსხვავდება და მაინცდამაინც დამახასიათებელი არ არის. იქ ეს:—ნიშანი ისეთ შემთხვევებშიაც არის ნახმარი, რომელიც თუმცა საბუთის რომელიმე ნაწილის დასასრულს არ წარმოადგენს, მაგრამ განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი იყო. სხვა ნიშნის უქონლობის გამო მწიგნობარს ასეთ ადგილსაც ესევე ნიშანი უხმარია. თუ ასეთ შემთხვევებს თავს დავანებებთ და მხედველობაში არ მივიღებთ, დავრწმუნდებით, რომ ყველგან, სადაც სიგლის რომელიმე ნაწილი თავდება:—განკვეთილობის ნიშანი ზის. მაგ. მეფის წოდებულების ბოლოს სიტყვა „მფლობელი-საი“-ს შემდგომ, სანამ მეორე ნაწილის სიტყვები „მოვიდეს ჩვენ წინაშე“ და სხვა დაიწყებოდეს (გვ. 2₄),—შემდეგ ამ მეორე ნაწილის ბოლოში და მესამე ნაწილის დასაწყისი სიტყვების „ჩუენ ვისმინეთ ჰაჯაი მათი და მოკსენებაი“-ს წინ, (იქვე)—ამგვარადვე ამ მესამე ნაწილის ბოლოს და „აწ ვინცა ნახოთ“-ის მეოთხე ნაწილის წინ, (გვ. 6)—მეოთხე ნაწილის ბოლოს „უჯუარობითა დაამტკიცეთ“-ის შემდგომ და დაწერის თარიღის ნაწილის („დაიწერა ბა და სიგელი ესე“) წინ (გვ. 7),—ყველა ასეთ ადგილას:—ნიშანია დასმული. მაგრამ, თუ როგორ და რამდენ ნაწილადა ჰყოფენ ჩვეულებრივ თვით მეფეთა სიგლებს ქართველი მწიგნობარნი ძველად, ამის საუკეთესო ნიმუშადა და მაჩვენებლად უნდა თამარ მეფის 1202 წ. და გიორგი მეფის საბუთები ჩაითვალოს.

არც ერთს მათ გამომცემელთაგანს, არც თ. ჟორდანიასა და არც ს. კაკაბაძეს ამ სიგლების განკვეთილობის ნიშნებისათვის ყურადღება არ მიუქცევიათ, თუმცა თავიანთ გამოცემაში:—ნიშანი თავთავის ადგილას დაუბეჭდიათ, როგორც დედანშია. სამწუხაროდ ორივე საბუთის ეტრატე დაზიანებულია და მეფის წოდებულობის სწორედ იმ ადგილას, სადაც პირველად:—ნიშანია მოსალოდნელი და

გიორგი III სიგელში ზის კიდევ, ტექსტს აკლია. აღსანიშნავია, რომ თ. ჟორდანიას 1896 წ. გამოსულ შიომღ. ისტ. საბუთებში გიორგი მეფის სიგლის ამ ადგილასაც განკვეთილობის ნიშანი: — დაბეჭდილი აქვს (იხ. გვ. 13₄), ტექსტს დაზიანებულობის ნიშანი-კი შემდეგ არის დასმული. ს. კაკაბაძის 1912 წ. დაბეჭდილს წიგნში „შიომღ. სამი სიგელი“ ამავე ადგილას ნიშნად მხოლოდ ორი წერტილი: ზის (გვ. 11₄). ბოლოში დართულ ცინკოგრაფიულ სურათზე არაფერი გაირჩევა და ამის გამო ძნელი სათქმელია ამ ნიშნის ხაზი — საბუთის დაზიანების დროს ჩამოეცალა, თუ ეხლაც მოსჩანს, თამარ მეფისა და გიორგი მეფის ზემოაღნიშნული სიგელების ყველა დანარჩენ ნაწილების ბოლოში, როგორც გიორგი III 1171 წ. სიგელშია, ყველგან იქაც: — არის აღნიშნული (ს. კაკ. შიომღ. სამი სიგ. 8₈ და 11₇, 11₁₄, 8₅₇₇₈ და 12₂₃₁₄) = თ. ჟორდ. შიომღ. საბ. 26₉ და 14₁, 26₂₆₂₈). მხოლოდ თამარ მეფის სიგელში ორთავე გამოცემისდა თანახმად „აწვინცა ჰნახოთ“-ის წინ მოსალოდნელი: — ნიშნის მაგიერ ორი წერტილია: აღნიშნული (იქვე, ს. კაკ. 8₁) = თ. ჟორდ. 26₂₂). მერმინდელი, სრულიადი საქართველოს დაყოფვის ხანის სიგელთმცოდნეობისა და საბუთების შეწყობილობის შესასწავლად საყურადღებოა სვიმონ მეფის 1590 წ. სიგელი და ბრძანება სამეკობრეთმძებნელო სამართლის შესახებ, რომელშიაც თავისებური განკვეთილობის ნიშანი ყოფილა ნახმარი. იქ თურმე ჩვეულებრივ „ნიშნებად იხპარება ორ-ორი წერტილი თითოეულის სიტყვის შემდეგ. ზოგჯერ წერტილების შემდეგ პირდაპირი ხაზია ჩასმული (:), ასეთი ხაზი უმეტეს შემთხვევაში იქ იხმარება, სადაც ახალი სტრიქონი არის აზრით საქირო“ -ო (სქს სძვ ლნი II, 23). სამწუხაროდ ამ ძეგლის გამომცემელს, ე. თაყაიშვილს, ეს ნიშნები არ დაუცავს, და ამის გამო ძნელი სათქმელია, დაკავშირებულია თუ არა ეს ნიშანი სიგელის შეწყობილებასთან, თუ მისი ხმარება ლოლიკურ-გრამატიკულ საფუძველზეა დამყარებული?

ზემოაღნიშნულ სამი სიგლის განკვეთილობის ნიშნების მიხედვით მაშასადამე ირკვევა, რომ ძველი ქართული სამდივანმწიგნობრო ხელოვნებისა და თეორიისდა თანახმად საკუთრივ საბუთები სულ ცოტა 6 ნაწილისაგან შესდგებოდენ.

როგორც ზევით უკვე გამოჩვენებული გვექონდა, სიგლის ერთს ნაწილს ეწოდებოდა „კრულობითი მოწმობანი“.

ქართული სამდივანმწიგნობრო ხელოვნებისა და სიგელ-გუჯრების შემადგენელი ნაწილების ტერმინების შესასწავლად ღვთაების 1722 წ. გუჯარს აქვს მნიშვნელობა. ეს უშველებელი საბუთი თავე-

ბად არის დაყოფილი, რომელთაგანს თვითეულს განსაკუთრებული შინაარსი და სათაური აქვს. თავებს ამ გუჯარში „კარი“ ეწოდება. იქ სახელდობრ შემდეგი კარებია: „კარი პირველი მურასად მეტყუელებისა ღთებისა გუჰარად წოდებულისა წიგნისა შესავალი“ (ს. კაკაბაძის ისტ. საბ. I, 3).

„კარი მეორე ღთისა ქებათა და დიდებათა მეტყუელებისა ღთებისა გუჰარად კმობილისა წიგნისა დასაწყისი“ (გვ. 4).

„კარი მესამე ამა წიგნისა ცათა და ქვეყანისა ღთისა მიერ დაბადებისა და კულად მის მიერ მათთა ქცეულებათა მეტყუელება არა წმინდათა რჯულიერთა სჯულისა მთავართა სიბრძნითა ნაბრძანები, არამედ ფილასოფოსთა ჭკუის მიერ გამოცნობითა თქმული და მუნ ღთისა ქებად და დიდებად წარეტყუილი“ (გვ. 6).

„კარი მეოთხე დიდისა და მალლის კელმწიფისა და შვიდთავე საქართველოთა მპყრობელისა და გვარად ხოსროვანისა მეჟე ვახტანგ გორგასლანისა მიერ მარტყოფს ღთების საყდრისა აღგებათა მიზეზისა და მისთა აღშენებათა და შეწირულებათა ვითარებისა და სამიტრაპოლიტოდ გაგებისა და მისავე ეპისკოპოზისა რუსთველად წოდებისა ამა წიგნსა შიგან მხოზა ღთისა ქებად და დიდებად წარეტყუილი“ (გვ. 15—16).

„კარი მეხუთე გვარისა და აღზრდილობისა ჩვენისათვის ბედნიერისა, დიდისა და მალისა მეფეთ-მეფეთა და კელმწიფეთ-კელმწიფეთა და ყოველ სულტანთა სულტნისა სრულიად ერანისა მპყრობელ-მქონებელისა ერანის კელმწიფისა და სრულიად ერანელთა საუფლოთა ზიდან მფლობელისა გამზრდელისა ჩვენისა,—და დიდებულისა და ყოვლად ქებულისა მონისა მისისა და ყოველთავე შვიდთავე საქართველოთა მეფეთა მეპატრონეთა მადლმან ღთისამან უმეტესად უმჯობესისა და უზეშთეესად (sic) წარჩინებულისა მეფეთ-მეფისა ქართლისა და კახეთისა უფლისა და ერანისა ყულარადასისა კელმწიფისა მამისა ჩვენისა ქებათა და დიდებულებათა თქმულება ჩვენდა მეფობისა და სახელისა ქებითა და დიდებითა ესენებად ღთისა ქებად და დიდებათ წართქმული“ (გვ. 17) და სხვა.

ზემოაღნიშნულს გარდა უეჭველია სიგელ-გუჯარების დანარჩენ ნაწილებსაც თავთავიანთი საკუთარი სახელები ექმნებოდათ და ქართული, როგორც სამართლის წყაროებისა, ისევე სამდივანმწიგნობრო ხელოვნების შესასწავლად და ქართულ დიპლომატიკისათვის მკვიდრი საძირკელის ჩასაყრელად მათ გამოიკვევას მნიშვნელობა აქვს. სამწუ-

ხაროდ ჯერჯერობით საამისო ცნობები ცოტაა ქართული საისტორიო და სხვაგვარ ძეგლებში. ქართული სიგელების შეწყობილობის ნაწილების სახელების გამოსარკვევად სხვადასხვა საბუთებში გაფანტულს გარდა მნიშვნელობა აქვს ქვათახევის მონასტრის 1703 წ. ერთიანს გუჯარს (მოამბე 1903 წ. № IX), ღვთაების 1722 წ. ღვთაების გუჯარსა (ისტ. საბ. I) და აფხაზეთისა და ლიხთიმერეთის კათალიკოზის გრიგოლის 1733 წ. გუჯარს, რომელიც ნიკოლოზ რუსთველის ხელით ყოფილა დაწერილი (ს. კაკ. დასავ. საქართველოს საეკლესიო საბუთებ. Monumenta Georgica, V. Diplomata № 1. წიგნი 1, გვ. 131).

§ 2. სიგლის ნაწილები და მათი აღმნიშვნელი ტერმინები.

1. სიგლის თავი.

საბუთის დასაწყისს „თავი“ რქმევია. ჟამთააღმწერელის სიტყვით მონღოლთა ყაანების იარაყები ასე იწყებოდა: „წიგნისა თავისა ესრეთ დამწერელნი «მანქუ თენგრი ქუზუნდურ» ესე არს «უკუდავისა ღთისა ძალითა»-ო (*732—733, გვ. 552). იმავე ავტორის ცნობით ლაშა-გიორგისა და რუსუდანის ძეთა საბუთებში „სიგლისა თავისა სწერია «მეფენი ბაგრატოვანი და ნებითა ღთისათა დავით და დავით»-ო (*809 გვ. 652).

როგორც ჟამთააღმწერელის ამ სიტყვებითგან ირკვევა, საბუთის იმ მთელს ნაწილს, რომელიც მეფის წოდებულებასაც შეიცავდა და ამ წოდებულებით თავდებოდა, „სიგლის თავი“ რქმევია. ეს ნაწილი რომ მართლაც საბუთის მთლიან ერთეულად ითვლებოდა, ამას ქართული სიგელების ზემომოყვანილი განკვეთილობის ნიშნებიც ცხადჰყოფენ. სწორედ მეფის წოდებულების ბოლოს: —ნიშანი ზის და ეს იმის მომასწავებელია, რომ აქ თავდებოდა საბუთის პირველი ნაწილი.

მაშასადამე ქართულ საისტორიო მწერლობაში უკვე ძველად აკვირდებოდნენ, თუ საბუთების, სიგლებისა და სხვაგვარ „წიგნთა თავსა“ რა ეწერა ხოლმე. ქართველ მონღოლთა დროინდელ ჟამთააღმწერელს ზემოყვანილ ცნობაში მოხსენებული აქვს კიდევ ულუ და ნარინ დავითების სიგლის თავის სიტყვები, მაგრამ ეს მხოლოდ ორი მეფისა და მე. XIII-ე ს-ის შუახანის საბუთებს იხილ მეტად მოკლედ ახასიათებს. აქ ეს საკითხი მთელი თავის სიგრძე-სიფართოვით უნდა იყოს განხილული.

სამწუხაროდ ბაგრატ IV დროინდელი ორივე სიგელი სწორედ თავშია დაზიანებული და მათი დასაწყისის აღდგენა სრულებით შეუძლებელია. გიორგი II-ს 1072 წ. სიგელსაც თავში აკლია და დასაწყისი არც აქ არის მთლიანად დაცული, მაგრამ დანაკლისის აღდგენა ამავე მეფის მეორე 1082 წ. სრულად შენახული სიგლისა და მიხედვით შეიძლება. ეს უკანასკნელი საბუთი ასე იწყება: „სახელითა ღთისათა ესე ბრძანებაჲ ჩემი არს გიორგი ბაგრატუნისა ნებითა ღთისათა აბხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისაი, შარვანშა და შაჰანშა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თუთიმპურობელისაი“ (შიომლ. საბ. 13). ხოლო 1072 წ. დაზიანებული სიგელი თავში ასე იკითხება: „ქ. მე გიორგი ბაგრატუნისა ნებითა ღთისათა..... *] მეფემან] ძემან სულკურთხეულისა მეფისა [ბაგრატიანისა და] ვწერე და მოვაკსენე სიგელი ესე“-ო (იქვე 10). დავით აღმაშენებლის (?) სიგელში ასე სწერია: „ქ: სახელითა ღთისათა დავითისაგან ნებითა ღთისათა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისა“ (იქვე 21). რათგან ამ საბუთის პირი მოიპოვება მხოლოდ, ამიტომ მისი ზოგიერთი სხეებობა და სიმოკლე შეიძლება პირის გადმოღების ბრალი იყოს. გიორგი III 1170 წ. სიგლის თავს ნათქვამია: „ქ. სახელითა ღთისაითა. გიორგისაგან ბაგრატუნისა ნებითა ღთისაითა აბხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისა, შარვანშა და შაჰანშა და აღმოსავლისა და ჩრდილოისა მფლობელისაი:—“ (სქს სძვლნი IV, 2). თამარ მეფის 1189 წ. სიგელში ნათქვამია: „სახელითა ღთისათა მე თამარ ბაგრატუნისა ნებითა ღთისათა აბხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფემან და დედოფალმან, შარვანშა და შაჰანშა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თვთიმპურობელმან“-ო (ქეზი II, 73). 1202 წ. მისსავე, ცოტა დაზიანებულს, სიგელს თავში უწერია : [სახელი]თა ღთისათა [ესე ჩემ თამარ]ისაგან ბაგრატიონისა ნებითა ღთისათა აბხაზთა] და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა ფლობით მიპურობელისა“ (შიომლ. საბ. 26). ნარინ დავითის 1266—68 წ. სიგელში ასე იკითხება: „სახელითა ღთისაითა დავითისაგან ბაგრატუნისა, რუსუდანის ძისა ნებითა ღთისაითა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა, შარვანშა და შაჰანშა და ყოვლისა სა-

*) თ. ყორდანის აღდგენილი აქვს „აბხაზთა და ქართველთა“, მაგრამ რაკი მას დაზიანებული ადგილის სივრცე აღნიშნული არა აქვს, ძნელი სათქმელია, მართლა ასე უნდა იყოს აღდგენილი, თუ როგორც 1082 წ. სიგელში სწერია.

ქართველოსა და ჩრდილოეთისა ფლობით მპყრობელისა“ (სქს სძვლნი II, 6). ხოლო იმავე მეფის მეორე 1267—88 წ. ს. საბანელას შეწირულობის წიგნში ნათქვამია: „სახელითა ღთისათა ჩუენ დავით ბაგრატიონიანმან ძემან სულკურთხეულისა მეფეთ-მეფისა რუსუდანიისამან ნებითა ღთისათა აფხაზთა, ქართველთა, კახთა და სომეხთა მეფემან, შარვანშა და შანშა და ყისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა მპყრობელმან“—ო (ქქები II, 159).

ზემომოყვანილი მაგალითებითგანა ჩანს, რომ სიგლების დასაწყისი ნაწილი XI—XIII ს.ში საერთოდ თითქმის უცვლელი დარჩენილა.

სიგლის მთელს იმ ნაწილს, რომელიც მეფის წოდებულებით თავდებოდა, როგორც დავრწმუნდით, „სიგლის თავი“ ეწოდებოდა ძველად და ეს ლაც ამ ნაწილის მთლიანად აღმნიშვნელ ტერმინად უნდა იგივე სახელი ვიხმაროთ. მაგრამ სიგლის თავი მრავალნაკვეთიანი ერთეული იყო, რომელთაგანს თვითეულს ნაკვეთს თავისი დანიშნულება ჰქონდა და უეჭველია თავისი შესაფერისი განსაკუთრებული სახელიც ექმნებოდა. ამ ტერმინების გამოკვეთვა საჭირო, რათგან იმას გარდა, რომ ამის ცოდნა თვით ძველი საბუთების გასაგებად არის საჭირო, ამას მნიშვნელობა თანამედროვე ქართული სამეცნიერო დიპლომატიკისათვისაც აქვს და თანავედროვე ტერმინოლოგიისათვისაც დაგვჭირდება.

სიგლის თავის შემადგენელი ნაკვეთები.

სიგლის თავი XI—XIII ს. სამი-ოთხი მთავარი ნაკვეთისაგან შესდგებოდა. პირველი ნაკვეთი „სახელითა ღთისათა“ ღვთის ხსენებას შეიცავს. მეორე—სიგლის მომცემის პიროვნების შესახებ ცნობას: „ესე ბრძანებაი ჩემი არს გიორგი ბაგრატიონიანისა“,—„მე გიორგი ბაგრატიონიანმან, ძემან... მეფისა ბაგრატიონისა“,—„დავითისაგან“,—„გიორგისაგან ბაგრატიონისა“,—„მე თამარ ბაგრატიონიანმან“,—„ჩემ თამარისაგან ბაგრატიონისა“,—„დავითისაგან ბაგრატიონიანისა“,—„ჩვენ დავით ბაგრატიონიანმან“. ამ ცნობაში ყველგან ერთს გარდა, რომელიც უდენდობის გამო შესძლებელია და საფიქვბელი რომ ვაღამუერასაგან დამახინჯებული უნდა იყოს, მეფის სახელთან ერთად გვარიც იხსენიება. ხოლო თვით ცნობა ხან მოსაუბრის პირითა და ხან სასაუბროთი სწერია,—ან ჩვენ, ან მეობით იწყება, ხან კიდევ აღნიშნულია, თუ ვისი ან, ვისგან არის მოცემული სიგელი,—„ჩემი... გიორგი ბაგრატიონისა“, „დავითისაგან“, „გიორ-

გისაგან“, „თამარისაგან“. ერთსა და იმავე მეფეს ასეც აქვს დაწერილი და ისეც.

მესამე შემადგენელ ნაკვეთს სიგლის მომცემის ვინაობის შესახები ცნობა შეადგენს. მეფეთა ნაბოძებს საბუთებში ეს ნაკვეთი ჩვეულებრივ მეფის წოდებულობას შეიცავს ხოლმე. გიორგი III-ის 1170 წ. სიგელს გარდა დანარჩენ მეფეთა ყველა საბუთებში მეფის წოდებულება სრულს იგივეობას წარმოადგენს და ჯერ ლეთისნებითობით იწყება, ხოლო შემდეგ საქართველოს გვირგვინოსნის უფლების ისტორიული განვითარების გამოხატულებაა: ნებითა ღმრთისათა აბხაზთა და ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისაი (ან მეფემან), შარვანშა და შაჰანშა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თუთიმპყრობელისაი (ან თუთიმპყრობელმან, ან და ფლობით მპყრობელისა). გიორგი III სიგელში მეფის წოდებულების უკანასკნელი ნაწილი შეცვლილია და ჩვეულებრივი გამონათქვამის მაგიერ სწერია: „აღმოსავლისა და ჩრდილოსა მფლობელისაი“ (სქს სძვლნი IV, 2).

სიგელში მიღებული საქართველოს მეფეთა მეფის სრული წოდებულება სამი ნაკვეთისაგან შესდგება: პირველი ქართული იყო და მეფური უფლების, „მეფობის“ მფლობელობის შემადგენლობის გამოხატველი განვითარების ისტორიული თანდათანობით („აბხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფე“),— მეორე ნაკვეთი საქართველოს მეფის მიერ „შაჰობის“ („შარვანშა და შაჰანშა“) მქონებლობის გამოხატველია, ხოლო ორივე ნაკვეთი სწორედ იმას უნდა გამოჰხატავდეს, რასაც თამარ მეფის ისტორიკოსი „მეფობისა და სულტნობისა ერთად მქონებლობას“ და „შარვანშას ყმად ყოლას“ უწოდებდა („ისტორნი და აზმნი *677, გვ. 470).

წოდებულების მესამე ნაკვეთი საზღვრების საზოგადო ხასიათისა და საქართველოს მეფის მფლობელ-მპყრობელობის საერთო მონახულობის შესახებს ცნობას შეიცავს („ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა ფლობით მპყრობელისა“ და ამის მსგავსად).

სიგლის თავის შემადგენელი ნაკვეთების აღმნიშვნელი ტერმინების გამორკვევა ისეთი ადვილი საქმე არ არის, რათგან საბუთების ეს ნაწილი, ვითარცა შინაარსით მეორე ხარისხოვანი, საისტორიო თხზულებებში არსად არის დახასიათებული და საზოგადოდ არც იხსენიება. ამიტომ მათი სახელების მოძებნა თვით სიგელ-გუჯრებშივე შეიძლება მხოლოდ, მეტადრე იმ დროის საბუთებში, როდესაც ამ ნაწილს უფრო მეტი ყურადღებით ეპყრობოდნენ და მეტი გულმოდგინებითაც სწერდნენ ხოლმე.

a) 1. ნაპვეთი: ქანწილი.

მთლიანობისდა მიუხედავად სიგლის თავი რთული შემადგენლობისა იყო და, როგორც დავრწმუნდით, ოთხი ნაკვეთისაგან შესდგებოდა. ჯერ დასმული იყო ხოლმე „ქ“^{*)}, რომლითაც იწყებოდა ხოლმე თითქმის ყოველი ქართული წერილობითი ძეგლი და რომელიც „ქრისტე“-ს უნდა ნიშნავდეს. როგორც პალეოგრაფიაში გამორკვეული იყო, ამ ნიშანს ქართულ ძეგლ მწერლობაში ან „ქანწილი“ ანდა „წილქანი“ ეწოდებოდა და ეხლაც შეიძლება ესევე ტერმინი მივიღოთ.

ქანწილს უძველეს საბუთებში მეორე ნაკვეთად მისდევს ხოლმე „სახელითა ლთისაჲთა“, ხოლო შემდეგ იწყება მესამე და მეოთხე ნაკვეთი საბუთის მიმცემის პიროვნებისა და ვინაობის შესახები ცნობების შემცველი.

b) 2. ნაპვეთი: ვედრება, ქებულება, დიდებისმეტყველება.

მეორე ნაკვეთის ნიშანდობლივი ტერმინის გამოსარკვევად უნდა მისი სხვადასხვანაირი და -დროინდელი გამოხატულება შევისწავლოთ, რათგან ამ ნაკვეთის შინაარსსა და გარეგან მხარეს საბუთების მერმინდელი შემდგენელი და მიმცემნი წინანდელზე უფრო მეტს ყურადლებას აქცევდენ.

უძველესი დროის საბუთთაგან ამ საკითხისათვის ველქისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. შეწირულობის სიგელია საგულისხმო, რომელშიაც ქანწილს ჩვეულებრივზე უფრო ვრცელი მეორე ნაკვეთი მისდევს, და ასე იკითხება: „სახელითა ყოვლად სახიერისა ლთისა მამისა და ძისა და სულისა წმიდისათა, მეოხებითა ყოვლად წმიდისა ლთის: მშობელისათა, ძლიერებითა ცხოველსმყოფელისა და პატიოსნისა ჯუარისათა, შეწევნითა ყოველთა წმიდათა ზეცისა და ქუეყანისათა ესე დაწერილი მოგაკსენე“-ო (ქები II 31). ამაზე უფრო გრძელი, მაგრამ მსგავსივე მეორე ნაკვეთი აქვს სიგლის თავს მიქელ მემლვიმის ცხირეთ-ცხევერ-გავაზელთა ფავნელ-ტბელთაგან მონასყიდობის წიგნში, რომელიც თუმცა IX—X ს.ს. ეკუთვნის და გიორგი III 1170 წ. სიგელშიც იხსენიება, მაგრამ რომლის ენა უქველია გადამწერთაგან დამახინჯებული უნდა იყოს.

*) ორიოდვე შემთხვევაა, როდესაც საბუთი უამისოდ იწყება პარდაპირ „სახელითა ლთისაჲთა“—თი, მაგრამ ეს საზოგადო სურათს არ სცვლის და ჯერ გამოსარკვევია.

იმის გამოსარკვევად, თუ რა უნდა რქმეოდა ძველად სიგლის თავის ამ მეორე ნაკვეთს, საყურადღებო ცნობა მოგვეპოვება ალექსანდრე მეფის 1419—20 წ. შეწირულობის წიგნში, რომელიც თავში დაზიანებულია და მხოლოდ შემდეგი სიტყვებით იწყება: „დედა ექმენ ევას დედაო და ქალწულად მშობელო ემანუელისაო“, რაც ცხადია ღვთისმშობელს ეხება. მერმე ნათქვამია: „ჩუენდა ზღუდედ გამორჩეულო, წარმმართველო მეფობისა ჩუენისაო, დიდებაო და სიმტკიცეო სკიპტრა-პორფირისა და გუირგუინისა ჩუენისაო ყდ წო და ყოვლად საშინელო მეტეხთა და ხახულისა და ვარძიისა ღთისმშობელო, მეოხებითა და შუამდგომლობითა თქუენითა მვედრებელმან და მსასობელმან ძისა თქუენისამან და მონდობილმან ცვაფარვათა თქუენთამან“—ო (ისტ. საბ. III, 10—11). ამ სიტყვებითგანა ჩანს, რომ მთელი საბუთის წინა ნაწილი „ვედრება“ ყოფილა. მაგრამ აქეთგანვე ცხადი ხდება, რომ ეს „ვედრება“ „მეოხება ღვთისმშობლის შუამდგომლობითა“ ყოფილა გაძლიერებული. მაშასადამე, ვედრება ორგვარი სცოდნიათ ან უშუალო, ან შუამდგომლობა-მეოხებითა. ვედრება ავლენილი იყო ხოლმე ღვთაებისადმი და ზემომოყვანილი მაგალითებითგანა ჩანს, რომ ქართული სამღივანწიგნობრო ხელოვნებაშიც მიღებული ყოფილა ან მარტივად ხოლო ღმერთის ვედრება ან სამეებისა.

სიგლის თავის მეორე ნაკვეთის შემადგენლობა დროთა განმავლობაში დიდდებოდა და რთულდებოდა. ამ ახალ მომატებულ ნაწილებსაც რასაკვირველია თავისი საკუთარი სახელები უნდა ჰქონოდა და ჰქონია კიდევ. როგორც ამ თვალთსაზრისით, ისევე მეორე ნაკვეთის შემადგენლობის გართულების საკითხის შესასწავლად საყურადღებოა გიორგი მეფის 1449 წ. მცხეთის ქადაგის მალალაძის ხელით დაწერილი სიგელი. ამ საბუთის სიგლის თავის მეორე ნაკვეთი სულ სხვანაირად არის შედგენილი. ქანწილს პირდაპირ ღმერთისა და სამების ვრცელი ვედრება მისდევს: „პირველითგან მყოფო ღმერთო და მარადის თანაარსო და არსებითო ძეო და სიტყუაო მამისარ, უწინარესო ჟამთაო, ღმერთო მამაო, ღთო ძეო და ღთო სულო წმიდაო, არასამნო ღთნო, არამედ პირებითა განყოფილო, ბუნებით შეყოფილო და ღთებე განუყოფელო ერთო ღთო, რომელი აღსასრულსა ჟამთასა მოხუედ შემოსად თბისა ადამიანისა, განჰკაცენ და იშვეც“ და სხვა ამგვარივე. ეს „ვედრება“ თავდება სიტყვებით „და ურწმუნონი მორწმუნე გუყვენ“ (ისტ. საბ. III, 29). ამ ვედრებას ახალი ნაკვეთი მისდევს, რომელიც სამნაკვეთიანია. თვითეული მათგანი ერთი

და იმავე შორისდებულ „ეპა“-თი იწყება. ხოლო სულ ბოლოში ნათქვამია: „და ვინმე მიუთხრას ანუ სასმენელ ყვნეს ქებულეზანი შენნი“-ო (იქვე 30). უკანასკნელი სიტყვებითგან მაშასადამე ირკვევა, რომ ამ ნაკვეთის ტერმინად „ქებულეზანი“ ყოფილა. გიორგი მეფის ზემოხსენებულ სიგელში პირველი ქებულეზა იესო ქრისტეს ეხება და იწყება სიტყვებით „ეპა სახიერებასა შენსა“ (იქვე გვ. 29), მეორე—კათოლიკე ეკლესიას „ეპა საყდარო კათოლიკე ეკლესიაო“ (გვ. 30), მესამე კიდევ სვეტი ცხოველს „ეპა სუეტო ღთივ დიდებულო... სიქადულო ქართველთა ნათესავისაო“ (იქვე). ალექსანდრე მეფის 1413 წ. დემეტრე მარკოზისშვილის ხელით ნაწერი სიგელიც სიგლის თავის მეორე ნაკვეთის ვართულეზული შემადგენლობის ტერმინოლოგიის შესასწავლად საყურადღებო მასალას გვაწვდის. ეს საბუთი თუმცა თავში დაზიანებულია, მაგრამ შერჩენილ ნაწილთაგან ჩანს, რომ ჯერ ვედრება ყოფილა მეოხება-შუამდგომლობითურთ, შემდეგ ნათქვამია: „ეპა, რომელი ჯერმჩინებელი ხარ წყალობისა მე მონდობილმან და მსასოებელმან წყალობისა თქუენისამან“-ო (ისტ. საბ. III, 7—8). ცოტა ქვეით-კი სწერია: „რაოდენი ქება, მადლობა და დიდებისმეტყუელება შევსწიროთ თქვენდა“-ო (იქვე). ამგვარად ალექსანდრე მეფის ზემოხსენებულ საბუთითაგანაც ირკვევა, რომ სიგლის თავის მეორე ნაკვეთის ერთერთს ვედრების მიმდევრო შემადგენელს მუხლს სახელეზად ჰრქმევია: „ქება“, რაც იგივე „ქებულეზა“-ა რასაკვირველია, „მადლობა“ და „დიდებისმეტყუელება“. „ქება“-ვე ეწოდება ამ ნაკვეთს გრიგოლ აფხაზეთისა და ლიხთიმერეთის კათალიკოზის 1733 წ. ნიკოლოზ რუსთველის ხელით დაწერილს გუჯარში. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „ქება აღსათხი მუხლი“ (დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები ს. კაკაბაძის გამ. იხ. Monumenta Georgica. V. Diplomata № 1, წიგნი I, გვ. 131—132). მაშასადამე ქებულეზა მუხლეზად იყოფებოდა ხოლმე და თუ ამ საბუთში ოთხი მუხლი ჰქონია ქებულეზას, გიორგი მეფის 1449 წ. სიგელში ქებულეზა სამმუხლედ იყოფილა.

დასასრულ ქართული სამდივანმწიგნობრო ხელოვნებისა და სიგელ-გუჯრების ნაწილებისათვის მიღებული ძველი ტერმინების გამოსარკვევად ღვთაების 1722 წ. თვით დავით მეფის ხელით დაწერილს გუჯარსა აქვს მნიშვნელობა. მუხლეზად დაყოფის მაგიერ ეს უშველელბელი საბუთი უკვე თავებად არის დაყოფილი, რომელთაგანს თვითოეულს განსაკუთრებული შინაარსი და სათაური აქვს. თავებს ამ გუჯარში „კარი“ ეწოდება. აქაც ნათქვამია, რომ ამ თავებში ქება დიდებათამეტყუელებაა, მაგ. იქა სწერია:

„კარი პირველი მურასად მეტყუელებისა ლთებისა“ (ისტ. საბ. I, 3), „კარი მეორე ლთისა ქებათა და დიდებათა მეტყუელებისა“ (იქვე I, 4).

ყველა ზემოთხსენილ მაგალითებისა და ცნობებითგან ცხადი ხდება მასხადამე, რომ ქართულ სიგელ-გუჯრების თავის მეორე ნაკვეთის შემადგენელ მუხლების ტერმინებად „ვედრების“ გარდა „ქება“ ან „ქებულება“ და დიდების-მეტყუელება“, ან „დიდებათა მეტყუელება“ ყოფილა მიღებული. თანამედროვე სამეცნიერო მწერლობაშიაც ქებულება და დიდებისმეტყველება უნდა შემოვიღოთ სახმარებლად.

ზოგჯერ სიგლისთავის მეორე ნაკვეთი ერთმუხლადი იყო და მარტო ვედრებას შეიცავდა, ზოგჯერ ორ და სამმუხლადი და ქებულება—დიდებათამეტყველებაცა ჰქონდა ხოლმე.

ც) 3. ნაკვეთი: სახელდება.

სიგლისთავის მესამე შემადგენელ ნაკვეთს, როგორც დავრწმუნდით, საბუთის მომცემის პიროვნების შესახები ცნობების შემცველი ნაკვეთი შეადგენდა. ამგვარი ნაკვეთის გასწვრივ კიდეზე ქვათახევის მონასტრის 1703 წ. სიგელ-გუჯარში აღნიშნულია: „სახელი შემწირველისა“ (გვ. 7). ვისიმე სახელის დასახელებას ძველ ქართულ მწერლობაში „სახელდებას“ ეძახდენ და ეხლაც იგივე ტერმინი უნდა ვიხმაროთ.

დ) 4. ნაკვეთი: წოდებულობა.

მეოთხე და უკანასკნელ ნაკვეთად საბუთის მიმცემის ვინაობის შემცველი ცნობა იყო. მეფის სიგელ-გუჯრებში იგი მეფის წოდებულებას შეიცავდა და იგივე სიტყვა უნდა ვიხმაროთ ტერმინად თანამედროვე სამეცნიერო კვლევა-ძიებაში.

სიგლის თავის შესავალი და დასაწყისი.

აღსანიშნავია, რომ კარებად დაყოფილი ღვთაების 1722 წ. გუჯარი საბუთის ანუ სიგლის თავის სხვაგვარი დანაწილებებისათვის მაშინ მწერლობაში მიღებულ ტერმინებსაც შეიცავს. ეს ცნობები პირველი ორი კარის სათაურშია შეტანილი. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „კარი პირველი... წიგნისა შესავალი“ (ისტ. საბ. I, 3), „კარი მეორე... წიგ-

ნისა დასაწყისი“ (გვ. 4). აქ ჩვენთვის შემდეგი გარემოებაა საყურადღებო: ცხადი ხდება, რომ საბუთის ან სიგლის თავის უწინარეს ნაკვეთს „შესავალი“, ხოლო მის მიმდევროს „დასაწყისი“ ჰრქმევია. ღვთაების 1722 წ. გუჯრის მიხედვით ძნელი სათქმელია, რით განსხვავდებოდა შინაარსით ამ შემთხვევაში სიგლის ანუ გუჯრის შესავალი დასაწყისისაგან. მაგრამ თუ უძველეს სიგლებს ავიღებთ, იქ სიგლის შესავალად ვგონებ ქანწილი და ვედრება-ქებულება უნდა ჩაითვალოს, სიგლის დასაწყისად-კი სახელდება-წოდებულება იქმნეს მიჩნეული.

ზემომოყვანილი ვრცელი განხილვა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ სიგლის თავი შინაარსისდა მიხედვით ორად იყოფებოდა, სიგლის შესავალად და სიგლის დასაწყისად, ხოლო აგებულებით ოთხი ნაკვეთისაგან შესდგებოდა—ქანწილისა, ვედრებისა, ან ორ-სამ მუხლედ ვედრება-ქებულება-დიდებათმეტყველების ნაკვეთისაგან ორ სახელდებასა ორ წოდებულებისაგან.

II. სიგლის მეორე ნაწილი. თხრობა ჰაჯა-მოხსენებითურთ.

წოდებულებით თავდებოდა სიგლის თავი ორ შემდეგ საბუთის ახალი, მეორე ნაწილი იწყებოდა. როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ამ ადგილას დასმული:—განკვეთილობის ნიშანიც ამ გარემოებას ცხადყოფს. სიგლის ის ნაწილი, რომელიც აქეთგან იწყებოდა, მეორე ნაწილია. იგი ჩვეულებრივ იწყებოდა ხოლმე სიტყვებით „მოვიდეს ჩუენ წინაშე“ და თავდებოდა იქ, სადაც ეწერა „ჩუენ ვისმინეთ ჰაჯაი მათი და მოკსენებაი“, რომლითაც უკვე სიგლის მესამე ნაწილი იწყებოდა. მაგრამ თუ საბუთი ჰაჯა-მოხსენების შედეგი არ იყო, არამედ მეფე, თუ სხვა პატრონი თავისი პირადი სურვილის გამო აძლევდა რამეს თავის ყმას, თუ თანასწორს, მაშინ საბუთის ეს მეორე ნაწილი სულ სხვანაირად იწყებოდა ხოლმე და ჩვეულებრივისაგან განსხვავებული წესით იწერებოდა კიდევ. მზომებელის წოდებულება-სახელდებას ასეთ შემთხვევებში მისდევდა ხოლმე „ესე წყალობისა (ან სხვა სიგლის თვისებისა და შინაარსის შესაფერისი ტერმინი იყო ხოლმე დასმული) სიგელი და წიგნი (ან წიგნი და სიგელი, ან უფრო ვრცლად „მტკიცე და შეუსცვალბელი წიგნი და სიგელი“, ან კიდევ საბოლოოდ გასათავებელი სიგელი“, ან და „უთუო და უთუმცაო წიგნი და სიგელი“ და ამის მსგავსადვე სხვანაირადაც) გიბოძეთ თქუენ“ შემდეგ აღნიშნული იყო იმ პირის სახელდება, ვისაც საბუთი ეძლეოდა, ამასთანავე ხშირად მისი ვინაო-

ბა და ღვაწლიც იყო ხოლმე მოხსენებული, — მერმე თვით წყალობით
სა თუ სხვა ნაქმნარის შინაარსი მოსდევდა. ჯერ მეფეთა სიგლებისა-
თვის ჩვეულებრივს, ჰაჯაზე დამყარებულს საბუთის მეორე ნაწილს
განვიხილავთ.

იმ შემთხვევაში, როდესაც საბუთი მეფისაგან მთხოვნელის ვედ-
რების გამო იყო ნაბოძები, საბუთში ეს გარემოება და თვით თხოვ-
ნაც მოყვანილი იყო ხოლმე, მაგ. გიორგი მეფეს ნათქვამი აქვს:
„მოგუჟაკსენა... იოანე ქართლისა მთავარებისკოპოსმან უდაბნოსა
მლუიმისა სოფლისა აგარისა საქმე და გუეჰაჯა, რომელი ჩუენისა
ზროხისა შებში ზედა ეღვა ფუძესა ზედა, რათამცა იგი გაუშუით
სალოცველად მეფობისა ჩუენისად: ვისმინეთ მოკსენებაი ჰაჯაი
მისი“ და სხვა (1082 წ. გიორგი II-ის სიგ. შიომღ. საბ. 14). თამარ
მეფეც თავის 1202 წ. სიგელში ამბობს: „მოვიდა ჩუენ წინაშე
ვაზირი ჩუენი ანტონი ჰყონდიდელი... და გუეჰაჯა და მოგუჟაკ-
სენა რათამცა... იგი გლეხი სამკვდროდ შესაწირავად მლუიმისად
სულისა მისისათუის მას მიუბოძეთ: — და გუაჯერა ღ და ვისმინეთ
ჰაჯაი და მოკსენებაი მისი“ — (შიომღ. საბ. 26). მეფე დავითს, რუ-
სუდანის ძესაც 1266—68 წ. სიგელში ასევე უწერია: „მოვიდეს
ჩუენ წინაშე ხეფინისკეველნი... და გვეჰაჯნეს, რათამცა შევი-
წყალებით და სიგლითა ამით ჩუენცა დაუმტკიცეთ და შეუვალ ვქენით..
„და გუაჯერა ღ და ვისმინეთ ჰაჯაი და მოკსენებაი ხე-
ფინისკეველთაი“ (სქს სძვლნი II, 6). გიორგი მეფეც 1463 წ. პიტა-
კში ამბობს: „მოვიდეს წინაშე ჩუენსა ჩუენი დიდად ერთგულნი
და ძალისაებრ თავდადებით ნამსახურნი ჯავახისშილნი ზაქარია, კახა
და ზაზა, გუეაჯნეს რათამცა ნამსახურთა მათა მუქათა გუეყო. ვი-
სმინეთ აჯა და მოკსენება მათი და მიუბოძეთ“ — (სქს სძვლნი
II, 19). ყველა ამ შემთხვევებში ჯერ საქმის გარემოება ამოთხ-
რობილი. შემდეგ თხოვნის შინაარსია გადმოცემული.

სიგლის ამ მეორე ნაწილში ჩვეულებრივ მოთხოვნილი იყო
ხოლმე მოკლედ ის გარემოებაც, რომელმაც საბუთის მიმცემი ზნეო-
ბრივად აიძულა. ჰაჯა-მოხსენება შეეწყნარებინა, ან უჰაჯოთაც თი-
თონვე გადაეწყვიტა საბუთი დაეწერინებინა. ამგვარად სიგლის მეო-
რე ნაწილი თავისდათავადაც და მეტადრე ჰაჯა-მოხსენების მოკლე
შინაარსთან ერთად საქმის გარემოების მოთხოვრებას წარმოადგენს.
რა სახელი ერქვა სიგლის ამ მეორე ნაწილს უძველეს დროს, არა
ჩანს, მერმინდელი ხანისათვის-კი ცნობები მოგვებოვება. მაგ. ქვათა-
ხევის 1703 წ. სიგელ-გუჯარში ამ ნაწილის გასწვრივ კიდევ სწერია
„მიხეხი შემწირველობისა (გვ. 7), — ღვთაების 1722 წ. გუ-

ჯარში-კი საქმის გარემოების მომთხრობელი ნაწილის აღსანიშნავად ტერმინი „მბობა“-ა ნახმარი. იქ სწერია: „კარი მეოთხე... მეფე ვახტანგ გორგასლანისა მიერ მარტყოფის... საყდრისა აღგებათა მიზეზისა და მისთა აღშენებათა და შეწირულებათა ვითარებისა და სამიტროპოლიტოდ გაგებისა და მისავე ეპისკოპოზისა რუსთველად წოდებისა ამა წიგნსა შიგან მბობა“-ო (ისტ. საბ. I, 15—16).

მართლაც ამ ორსავე საბუთის თქმისა არ იყოს სიგლის ამ ნაწილში მართლაც საბუთის მბობებელის მაიძულებელი გარემოების, ანუ მიზეზის მბობა იყო. რაკი ეს ტერმინი სიგლის მეორე ნაწილის შინაარსს ასე ნიშანდობლივ ახასიათებს, ამიტომ თანამედროვე მწერლობაშიაც შეიძლება იგივე ტერმინი „მბობა“, ან ძველ ქართულში უფრო ჩვეულებრივი ამისი შესატყვისობა „თხრობა“ მივიღოთ აღსანიშნავად.

უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ საბუთის მიცემულობის მიზეზის გამომჟღავნებელს „თხრობა“-ში ხშირად ჰაჯა-მოხსენების შინაარსიც იყო ხოლმე მოკლედ მოთხრობილი. ყველა საბუთებიდან ჩანს, რომ სიგლის მეორე ნაწილის ამ ნაკვეთს „მოკსენებაი და ჰაჯაი“, ან წინაუქმო „ჰაჯაი და მოკსენებაი“ ეწოდებოდა და ყოველთვის ამ ნაწილის შემდგომ ნათქვამია ხოლმე „ვისმინეთ მოკსენებაი და ჰაჯაი მისი“. ამიტომ თანამედროვე მწერლობაშიაც მბობის ანუ თხრობის ამ ნაკვეთის აღმნიშვნელ ტერმინად უნდა ჰაჯა-მოხსენება ვიხმაროთ.

III. სიგლის მესამე ნაწილი. განგებულება.

სიგლის მეორე ნაწილს, თხრობას, ანუ მბობას ყოველთვის მეფისა ანუ სხვა მწყალობელის გადაწყვეტილება მოსდევდა ხოლმე, რომლითაც მოაჯის თხოვნა, რასაკვირველია თუ სიგელი ჰაჯის და თხოვნის შედეგი იყო, დაკმაყოფილებული იყო ხოლმე. აქეთგან, როგორც ეს განკვეთილობის ნიშნითაც მტკიცდება, სიგლის უკვე ახალი, მესამე ნაწილი იწყებოდა. სხვა ნაწილებივით, მესამე ნაწილი საბუთის შინაარსისა და თვისებისდა მიხედვით შეიძლება ერთიანი შედგენილობისაც ყოფილიყო, მრავალნაკვეთიანი აგებულობა ჰქონდა.

უეჭველია ქართულ მდივანწიგნობრობაში სიგლის იმ მესამე ნაწილსაც, რომელიც საბუთის არსებითს ნაწილს შეადგენდა და მეფის, ან პატრონის გადაწყვეტილების აღნუსხვას შეიცავდა, თავისი საკუთარი სახელი უნდა ჰქონოდა. მართლაც სიგელ-გუჯრებში ჩვენ მოგვეპოვება ამის შესახებ ზოგიერთი ცნობები. უფრო ხშირად რო-

გორც ეტყობა ამ ნაწილს ვითარცა გადაწყვეტილებისა და ნაწილს დროს ერთგვარ განკარგულების შემცველს ეწოდებოდა „**ბრძანებაი**“, მაგ. ბაგრატ IV-ის 1058 წ. შიომღვიმის შეწირულობის სიგელში სწერია „აწ ვინცა ჰნახოთ **ბრძანებაი** და სიგელი ესე ჩუენი... დაუმტკიცეთ“—ო და ერისთავთ-ერისთავის ლიპარიტის ძე იოანეც ამბობს: „უქცეველი არს **ბრძანებაი** მათი ჩემგანცა“—ო (შიომღ. საბ. 4). გიორგი II-ესაც 1072 წ. შიომღვიმის მამულების სიმტკიცისა და შეუვალობის განახლების წიგნში სწორედ ამგვარი სიტყვები უწერია (იქვე 12). ხოლო იგივე მეფე თავის 1082 წ. სიგელში პირდაპირ ამბობს: „ესე **ბრძანებაი** ჩემი არს გიორგი ბაგრატუნიანისა“—ო (იქვე 13), ხოლო შემდეგ იმგვარადვეა „აწ ვინცა ჰნახოთ **ბრძანებაი** და სიგელი ესე ჩუენი“ დაუმტკიცეთო (იქვე 14). ამისთანა მაგალითების მოყვანა ბლომად შეიძლება, მაგრამ ესეც საკმაოა.

ბაგრატ IV-ის 1058 წ. სიგელში და გიორგი მეფისავე 1082 წ. სიგელში მეორე ტერმინი „**ბრძანებული**“—ც არის ნახმარი, „ნუ ვინ უშალავთ **ბრძანებულსა** [ამას და გაგებულსა ჩუენსა“—ო „არავინ გუიბრძანებია მშლელი და მქცეველი **ბრძანებულისა ამის** ჩუენისა“—ო (იქვე 4, 14). ამგვარადვე სიტყვა-სიტყვით სწერია თამარ მეფის 1189 წლ. გელათისადმი და 1202 წ. შიომღვიმისადმი ნაბოძებს სიგელებში (ქები II, 73 და შიომღ. საბ. 26).

მესამე ტერმინად „**გაგებული**“ იხმარება საბუთებში. ბაგრატ მეფეს 1058 წ. შიომღვიმის სიგელში უწერია: „აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი... დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უშალავთ ბრძანებულსა და **გაგებულსა** ჩუენსა“—ო (შიომღ. საბ. 4). გიორგი II 1072 წ. სიგელშიაც ნახმარია ეს ტერმინი: „ნუ ვინ უშალავთ ბრძანებასა ამას და **გაგებულსა** ჩუენსა“—ო (იქვე 12). თამარ მეფეს გელათის სიგელშიც მაგ. ნათქვამი აქვს: „და თუ ვინმე იკადროს ამას ჩემსა **გაგებულსა** შეცვალებად... კრულმცა არს“—ო, ხოლო კათალიკოზი თედორეც ამ საბუთის კრულობითს მოწმობაში ამბობს „ვინ და რამანცა გუარმან კაცმან... **კელ-ყოს შლად და ქცევად ამას ბრძანებასა და გაგებულსა**, კრულმცა არს“—ო (ქები II, 73, 75). შიომღვიმის ლავრის სრულიადს კრებულსაც თამარ მეფის 1202 წ. სიგელის ბოლოში, რომელშიაც მათი დადგენილებაა მოყვანილი, ნათქვამი აქვს: ვინლაცა **ესე** ჩუენი **განგებული** შეცვალოს... კრულმცა არს“—ო (შიომღ. საბ. 27). თვით ანტონი ჭყონდიდელი და ვაზირთა უპირველესი ამავე საბუთში ამბობს: „აწ **ესე** ვითა ქმნილა და **გაგებულა**, მტკიცე ყოს ღ“—ო. მანდატურთა უხუცესი ჭიაბერის 1190 წ. სიგელშიაც ნათქვამია: ვინც ეს სიგელი დაამტკიცოს „ღთმან ყოვე-

ლი **გაგებული** და მის მიერ ქმნილი დაამტკიცოს“-ო (შიომლ. საბ. 23). გიორგი II 1072 წ. შიომღვიმის სიგელში ამბობს: „ვითა პირველთა **სიგელთა შინა უწერია გაგებით**, მას წესსა ზედა იყუნენ“-ო (შიომლ. საბ. 11). დავით აღმაშენებელიც შიომღვიმისადმი ნაბოძებს ანდროში ამბობს: „**ვითა მამისა ჩემისა ბრძანებასა შინა გაჩენით სწერია**, აღარ ოდეს სიგელს იგი“-ო (იქვე 18). გიორგი III-ეც თავის 1170 წ. სიგელში „გაგების“ მაგიერ ამავე მნიშვნელობით „**გაჩენასა**“ ხმარობს: „ესე ყოველი ვითა გუიბრძანებია და **დაგუიწერია გაჩენით** წმიდისა უდაბნოსისა მღუიმისათუის“-ო (სქს სძვლნი IV, 6). ამგვარად ირკვევა, რომ სიგელის მესამე ნაწილს, რომელიც თავისი შინაარსით ახალს უფლებრივს მდგომარეობასა ჰქმნიდა, ან ახალს დამოკიდებულებას ამყარებდა, ქართულად **ბრძანებაი, ბრძანებული** და **გაგებული** ეწოდებოდა. რათგან არსებითად ამ ნაწილს უკანასკნელი ტერმინი უფრო შეეფერებოდა და ის თავის იურიდიული ბუნებით მართლაც განგებულებას წარმოადგენდა, ამიტომ **თანამედროვე სამეცნიერო მწერლობაში უკეთესია სიგლის მესამე ნაწილისათვის ტერმინად „განგებულება“ ვიხმაროთ**, მითუმეტეს რომ ბრძანება თავისდა თავად უკვე გარკვეული, ეხლაც მიღებული და თავისი საკუთარი მნიშვნელობის მქონებული ტერმინია, ხოლო ბრძანებული სიგლის უფრო სხვა ნაწილისათვის იქმნებოდა ნიშანდობლივი გამოხატულება.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, სიგლის მესამე ნაწილი; ანუ განგებულება ზოგჯერ ერთიანი, მარტივი ზოგჯერ კიდევ რთული შედგენილობისა იყო ხოლმე. მესამე ნაწილი ხშირად იწყებოდა ხოლმე სიტყვებით „ვისმინეთ მოკსენებაი და ჰაჯაი მისი“-ო.

a) ჯარჩინება.

მაგრამ ზოგჯერ სანამ თვით წყალობის აღნუსხვა დაიწყებოდა, მწყალობელის სულიერი განწყობილებისა და გრძობის გამომხატველი ერთგვარი შესავალის მსგავსი სიტყვები უძღოდა ხოლმე წინ. მაგალითად: ბაგრატ IV ოპიზის სიგელში ამბობს „**ჩუენ ესე შფოთი გუიმძიმდა... და გულსმიდგინა ღმერთმან** და მადლმან მათ წმიდათამან და კელყავ“-ო (სქს სძვლნი II, 3). ამავე მეფეს 1058 წ. შიომღვიმის სიგელში უწერია: **გულსვიდგინეთ** შესავსებელად აღორებულისა მამულისა... და დაკლებულობისა მათისა გასაკურნებელად, მოსაკსენებელად სულისა პირველგარდაცვალებულთა მეფეთა...

და სალხინებელად ცოდვათა ჩემთა შევსწირე“-ო (შიომლ. საბ. 3) *). გიორგი II-ესაც ნათქვამი აქვს: „**გულგვიდგინა ღმერთმან** სამლოცველოდ მეფობისა ჩემისა... და მოსაკსენებელად სულთა პირველთა მეფეთა მამათა ჩემთასა გაგუთახლებიან სიგელნი“-ო (1072 წ. სიგ. შიომლ. საბ. 510). თამარ მეფესაც 1189 წ. გელათის სიგელში უწერია: „**ესე ეწყინა მეფობასა ჩუნესა...** სხუისა კელთშემხედგარობაი, **ამისთუის** შევწირე“-ო (ქკბი II. 73). იმავე მეფეს 1202 წ. შიომღვიმის შეწირულობის წიგნში ნათქვამი აქვს: „**დაგუაჯერა ღმერთმან, ვისმინეთ** ჰაჯაი და მოკსენებაჲ მისი“-ო (შიომლ. საბ. 26).

ამგვარადვეა ნათქვამი მეფე ნარინ დავითის 1266—68 წ. ხეფინისკველთა სიგელში: **დაგუაჯერა ღმერთმან და ვისმინეთ** ჰაჯაი და მოკსენებაი“-ო (სქს სძლნი II, 6).

ალექსანდრე დიდის სიგლებშიაც ამის მსგავსი გვხვდება: 1413 წ. მცხეთის სიგელში სწერია „აწ ვითა ასრე მრავალფერად მათგან ქირნახულსა **მართებს** და მრავალსა მათგან ჩუნენ ზედა ზრდასა და ვალდებულებობასა **ვემართლებით, აგრე** მათისა სულისათუის სააღაპედ **შემოგუთიწირავს**“-ო (ისტ. საბ. III, 9). 1419—20 წ. იგივე მეფე ამბობს: „და ვითა **სამართლად გუმართებდა, ეგრეთ ჯერ გუიჩნდა** და **გულსმოდგინებით** კელგყავთ“-ო (იქვე III, 11). 1433 წ. მცხეთისავე სიგელში ალექსანდრე მეფეს უწერია: „და ჩუნენ ვითარ არა **გუმართებდა** მათისა მკუიდრისა დაჭირვა, **ეგრეთ არა დაუშურვეთ** მათი მკუიდრი“-ო (იქვე III, 15).

ამგვარად ზემომოყვანილი მაგალითებითგან ცხადი უნდა იყოს, რომ სიგლის მესამე ნაწილის, განგებულების ეს ნაკვეთი მართებულობასა და ჯერჩინებას შეიცავდა და რათგან თვით ამავე ნაკვეთში საბუთის მიმცემელი ამბობდა ხოლმე „ჯერ-გუიჩნდა“-ო, ამიტომ შესაძლებელია ძველად ჯერჩინება რქმეოდა სახელად, მაინც და მაინც **ჯერჩინება**“ შეიძლება ეწოდოს ეხლა თანამედროვე სამეცნიერო მწერლობაში.

b) რიანობა.

მაგრამ განგებულების რთული შედგენილობა მარტო ამ ჯერჩინების ნაკვეთით არ ამოიწურება, არამედ სიგლის მესამე ნაწილი

*) ამ სიტყვიტს სიგელში წინ შემდეგი სიტყვები უძღვის: „[ესე წმიდათა მამათა მღუიმელთა ფედ] და უმძიმდა“-ო (შიომლ. საბ. 3). ფრჩხილებს შუა მოქცეული სიტყვები თ. უორდანიას ჭალუდგენია „აბრთა მიმდინარეობით“. მაგარამ თ. უორდანია შემცდარი უნდა იყოს და ქართულ სიგლების აგებულობისა და წესის თანახმად და ოპიზის და გელათის სიგლების მიხედვით ეს ადგილი ასე უნდა იყოს აღდგენილი: [ესე ეწყინა მეფობასა ჩუნესა და] დაუძიმდა“-ო.

ხშირად გაცილებით უფრო ვრცელი იყო და კიდევ სხვა ნაკვეთებს შეიცავდა ხოლმე, მეტადრე თუ სიგელი სამამულო შინაარსისა იყო.

როდესაც განგებულება სამამულო საქმეს ეხებოდა, მაშინ მაგალითად მას შიგ ჩართული ჰქონდა ხოლმე ცნობა ამ უძრავი ქონების საზღვრებისა და მის ყოველგვარ თვისებათა შესახებ, მაგ.: ბაგრატ IV შიომღვიმის 1058 წ. სიგელის განგებულებაში ნათქვამი აქვს, — შემოვწირე „ადგილი ბურცუის ჯუარი ყოვლითა მზღვრითა მისითა მითა, ბარითა, წყლითა, ტყითა, კლდითა, წისქულითა და ყოვლითა საკმრითა და უკმრითა“—ო (შიომღ. საბ. 3). ამგვარადვე გიორგი III-ის 1170 წ. შიომღვიმის სიგელშიც იკითხება: „ციხედიდს გლენხნი ძუელადვე ნასყიდნი მათითა სამართლიანითა ტყითა, წყლითა, ველითა, საკმრითა და უკმრითა“—ო (სქს სძვლნი IV, 4). თამარ მეფის გელათისადმი ნაბოძებს სიგელშიც სწერია: „ჰქონდეს არგუითს ჭორვილაი კავაისძე... მითა, ბარითა, ტყითა, ველითა, წყლითა, წისქულითა და ყოვლითა სამართლიანითა ზღვრითა და მიმდგომითა მისითა საკმრითა და უკმრითა“—ო (ქკბი II, 73). მე-XV-ე ს-ის საბუთებშიაც ამგვარი ცნობა ყოველთვის არის ხოლმე მოყვანილი, მაგ. ალექსანდრე მეფის 1413 წ. მცხეთის სიგელში ნათქვამია: შემოვვიწირავს ტფილელისძენი „მათითა მამულთა სრულად და უკლებად, რაცა და რასთანაცა მათი მამული არის მთას და ბარს მისითა მიმდგომითა მითა, ბარითა, წყლითა, წისქულითა, ველითა, ვენაკითა, ჭალითა, სათიბითა, ტყითა, სანადიროთა, შესავლითა და გამოსავლითა, საძებრითა და უძებრითა და მისითა სამართლიანითა მზღვრითა, საკმრითა და უკმრითა ყუელათა“—ო (ისტ. საბ. III, 9). ამგვარადვე თითქმის მთლად სიტყვა-სიტყვით უწერია იმავე მწიგნობარს დემეტრე მარკოზაშვილს, რომლის შედგენილიც ზემომოყვანილი სიგელია, 1419—20 წ. ალექსანდრე მეფისავე მცხეთის შეწირულობის წიგნში (იქვე III, 11_{35—38}). მწიგნობარ კლიმი კაკლაჩასძის დაწერილს საბუთებში ზოგიერთი მცირედი განსხვავებაა, მაგ. 1426 წ. ალექსანდრე მეფის ზევდგინიძეთამდი ნაბოძებს წყალობის წიგნში ასე იკითხება: მიუბოძეთ „მათითა მამულთა, საჯდომითა, სახლითა, ყანითა, ვენაკითა, წყლითა და ბარითა, საკმრითა და უკმრითა, მისითა სამართლიანითა ერთობ ყველითა“—ო (სქს სძვლნი IV, 8). როგორც ნიკოლოზ რუსთველის მიერ დაწერილი აბხაზეთის კათალიკოზის გრიგოლის 1733 წ. გუჯრითგანა ჩანს, უძრავი ქონების ყოველგვარი თვისების სათითაოდ ჩამოთვლის მაგიერ ქართულ სამღიჯანმწიგნობრო ტერმინოლოგიაში მოკლედ აღსანიშნავად მიღებული ყოფილა „მისის ყოვლისფერიანათ“—ო (დასავ. სქს საეკ. საბ.

I, 141¹⁵⁷¹⁸⁷²⁴²⁹⁶). მომავალში უძრავ ქონების შესახებ სხვადასხვა დახასიათებაშიც შეიძლება რამდენიმე ერთგვარი ჯგუფი გამოიყოს და მაშინ სრული და ყოველგვარი დახასიათების აღმნიშვნელ ტერმინად შეიძლება ძველებურად „ყოვლისფერიანობა“-ც გამოვიყენოთ ხოლო ქონების ამგვარ თვისებათა განმსაზღვრელ ნაკვეთს „რინანობა“ ვუწოდოთ საზოგადო სახელად.

ც) პაემანი.

განგებულების ვრცელი შედგენილობის მესამე ნაკვეთი განსაკუთრებით უძრავი ქონებისა და ყმათა წყალობისა და განთვისების წიგნებში იყო აუცილებელი. იქ განგებულებაში ყოველთვის აღნიშნული იყო ხოლმე ახლად დამყარებული უფლებრივი მდგომარეობის თვისება და ხანგრძლივობა და, როდესაც ნაწყალობევი უცილობლად ჰქონდა გადაცემული და მარტო სიგელის მიმღებს-კი არ ეძლეოდა პირადად, არამედ მის შთამომავლობასაც, ეს გარემოებაც საგანგებოდ იყო ხოლმე აღნუსხული. მაგ. თამარ მეფის ნებართვით ჭიაბერის მიერ 1190 წ. დაწერილს შეწირულობის წიგნში მოხსენებულია: „**კელმოსხლეთითა და მოუდევრად მომიკსენებთან**“-ო (შიომლ. საბ. 22), ხოლო თვით თამარ მეფის 1189 წ. გელათისადმი ნაბოძებს სიგელში სწერია: „**ჰქონდეს არგუითს ქორვილაი კავისძე... მკუიდრად, თავისუფლად**“-ო (ქკბი II, 73). მე-XIII-ე ს-ის საბუთებშიაც ამნაირადვე სწერია. დავით ნარინის 1266—8 წ. სიგელშიც მაგ. ნათქვამია: „**ჰქონდეს... მკუიდრად, მამულობით, მტკიცედ, შეუცვალებლად**“-ო (სქს სძვლნი II, 6). „**მოგეციოთ და მოგაკსენეთ სამამულოდ და მკვდრად**“ (შიომლ საბ. 24), „**მოგეციოთ სამამულოდ... სოფელი ორომაშენი**“-ო (ს. კაკ. მე-XIII საუკ. პირველი ნახევრის საქართ. კათალ. 5_{11—14}). მე-XIV-ე ს-ის სიგლებშიაც ამგვარადვე უწერიათ და გიორგი ბრწყინვალის 1338 წ. ივანე თორელი-ჯავახიშვილისადმი ბოძებულ წყალობის წიგნში ვკითხულობთ: მიუბოძეთ „**კოჭრის ძირსა მონასტერი ათენაგუენი სამკუიდროდ... და შეუცვალებლად**“-ო (სქს სძვლნი II, 9). მაგრამ ამ გარემოებას განსაკუთრებულს ყურადღებას როგორც ეტყობა მეტადრე მე-XV-ე ს-ითგან აქცევდენ და იმდროინდელ საბუთებში უქველად აღნიშნულია ხოლმე: „**სამკუიდროდ, სამამულოდ და უცილებლად ყოვლისა დაბადებულისაგან მოგეციემა**“-ო (ალექსანდრე მეფის 1426 წ. სიგ., სქს სძვლნი IV, 8). იმავე მეფისა და იმავე მწიგნობრის კლიმი კაკლახაძის დაწერილს 1428 წ. სიგელშიც

ეკითხულობთ: სამკუიდროდ, სამამულოდ და უცილებელად და მოუდევრად“-ო (ისტ. საბ. III, 13), „მკუიდრად და შეძულებით, შეუვალად და შეუცვალებლად“-ო (ალექსანდრე მეფე 1413 წ. სიგ., ისტ. საბ. III, 9, იხ. აგრეთვე 1419—20 წ. სიგ. იქვე 11₃₀, 1433 წ. სიგ. იქვე 16₂₀). რას ეძახდნენ ძველად ამ ნაკვეთს, არა ჩანს, მაგრამ რათგან აქ წყალობისა, თუ ნაქმნარის ხანგრძლივობაზე, ვადაზე იყო ხოლმე ნათქვამი, ვადას-კი ძველად „პაემანი“ ეწოდებოდა, თანამედროვე მწერლობაშიც შეიძლება ესევე სიტყვა გამოვიყენოთ ტერმინად, ხოლო როცა სამკვიდროდ იყო ხოლმე ნიშნები, მაშინ ასეთს ნაკვეთს მკვიდრობა ვუწოდოთ.

d) შუშხალობა.

დასასრულ განგებულებაში შეიძლება იყოს მეოთხე ნაკვეთიც, თუ სიგელის მიმცემი მიიღებს ან თავისდა თავად, ან სხვათა შორის რაიმე უპირატესობას ანიჭებდა და შეუვალობას და თავისუფლებას აძლევდა პირადად თუ ქონებითურთ. მაშინ სიგელის განგებულებაში ამ შეუვალობის თვისება და რაოდენობა შექველად უნდა ყოფილიყო აღნიშნული და ყოველთვის აღნიშნულია კიდევ, თუ რანაირი შეუვალობა ენიჭება და რავგარი გადასახადებისაგან იყო სიგელის მიმღები განთავისუფლებული. მაგ. ბაგრატ IV-ის 1058 წ. შიომღვიმის სიგელში ნათქვამია: „და გაოთავისუფლეთ ყოვლისა შესავლისა და გამოსავლისაგან—სახელმწიფოისა, საერისთვოისა, საზნაუროისა, საციხისთვოისა, საკევისუფლოისა, საბანჯრისა, საკიდისა, საკოშრისა და ყოვლისა [სქოფლისა და გადებულისა... და არა რაი ზედაც თუნიერ სამსახურებელისა მის წმიდისა ლავრისა“-ო (შიომღ. საა. 3—4). გიორგი მეფის 1072 წ. სიგელშიაც სწერია: „აწ ჩუენცა მასვე ზედა გაგუთავისუფლებიან ესე ყოველნი საქონელნი მლუჱმისანი ყოვლისა შესავლისა და გამოსავლისაგან—საკელმწიფოისა, საერისთვოისა, საციხისთვოისა, საკევისუფლოისა, შურტათა და ჩინებულთაგან და ყოველთა საქმისმოქმედთაგან“-ო (იქვე 11). გიორგი III შიომღვიმისადმი 1170 წ. ნაბოძებს დამტკიცების სიგელში ვკითხულობთ: „ესე ყოვლნი მათნი საქონებელნი შეუვალ გუიქმნიან ყოვლისა შესავლისაგან თუით ჩუენისა და ყოვლისა მათისა მოახლისაგან, ვითა ძუელითგან შეუვალნი საერისთვოისა, საციხისთვოისა და საშურტაოისა ყოვლისაგან. ეგრეთვე ქალაქს რომელ ქულბაგნი აქუან... თავისუფალნი და უხარაჯონი საამიროისა, საამილოისა, სარაისოისა, საგუსტასიბოისა და ყოვლისა

სანუკერისაგან“-ო (სქს სძვლნი IV, 4—5). თამარ მეფის 1189 წ. გელათის სიგელში ნათქვამია: „ჰქონდეს... მკუიდრად, თავისუფლად და შეუვალად ყოვლისა შესავლისა და გამოსავლისაგან, ვრთა თუით სხუანი საქონელნი მის მონასტრისანი აზადნი და შეუვალნი არიან“ (ქქბი II, 73). თამარ მეფისავე 1202 წ. შიომღვიმის სიგელშიც ასევეა: „არცა რაი მას წყალსა და გლეხსა ზედა კელისუფალთა ჩუენთა კელი შეუვიდოდეს,—ყოვლითურთ შეუვალი და თავისუფალი არს“-ო (შიომღ. საბ. 26). მე-XIII-ე ს-ის სიგელებშიც ასევეა და ნარინ და-ვითის წყალობის წიგნში მაგ. სწერია: „აჳკადეთ ყოველი შესავალი საკელმწიფოი, საერისთავთერისთაოი და საკელისუფლოი“ და სხვა (სქს სძვლნი II, 6).

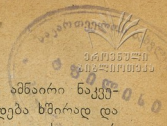
ალექსანდრე მეფის მცხეთის 1413 წ. სიგელში სწერია: „შემოგუიწირავს... მკუიდრად და შეძუელებიძ, შეუვალად და შეუცვალებლად... არავის რა საქმე უც... არ ატენისა მპყრობელთა და პატრონთა, არ მოურავთა, არ ნაცვალსა და გზირსა, მოასილთა, არ მეკულუხეთა, არ პურისა, საკლავისა, თეთრისა და სხუისა საკმრისა მკრებელთა და არას გუარსა და არას ნათესავსა კარით ჩუენით წარვლენილთა მოსაქმეთა და მოსამსახურეთა და გუითავისუფლებია და გუითარხნებია ყოვლისა სათხოვარისა და გამოსაღებისაგან“ (ისტ. საბ. III, 9).

თუმცა ქვათახევის 1703 წ. სიგელ-გუჯარში ამ ნაკვეთის გასწვრივ „სითარხნე“ სწერია (გვ. 15), მაგრამ, რათგან ეს სიტყვა მერმინდელია და მხოლოდ XIV -ე ს-თგან შემოდის, ამიტომ თანამედროვე მწერლობაში წინანდელი ქართული ტერმინი „შეუვლობა“ უნდა ვინმაროთ, როგორც ეს თვით ძველ X—XIII ს.ს. საბუთებშიაც მიღებული იყო.

ამით თავდებოდა ხოლმე განგებულების ვრცელი შედგენილობა და სიგლის მესამე ნაწილი, რათგან სამივე დანამატები განსაკუთრებულს, ზემოაღნიშნულს შემთხვევებში ლოლიკურად და იურიდიულად განგებულების აუცილებელ კუთვნილებას შეადგენდა. სწორედ აქვე იჯდა ხოლმე:—განკვეთილობის ნიშანიც.

ე) დაუცილებლობა-გაცუფლებლობა.

მხოლოდ ზოგიერთს საბუთებში განგებულებას კიდევ ერთი ზედმეტი ნაკვეთი მოეპოვება ხოლმე, რომელიც ჯერ ერთი სიგლით ნაბოძების დაუცილებლობა-მიუღვერობისა და პასუხისგამცემობის შესახებ შეიცავდა ცნობას, მერმე ამ მიცემულობის წიგნის საწინააღ-

მდეგო შინაარსის წინანდელი საბუთების გაუქმებას. ამნაირი ნაკვეთი მე-XV-ე ს-ისა და მერმინდელ საბუთებში გვხვდება ხშირად და ასე იწერება ჩვეულებრივ: „და ვერავინ დაგეცილოს ვითარ თქუენისა საყდრისა მკუიდრისა და აწ ახლად ჩუენგან სამკუიდროდ მოკსენებულისა და დამტკიცებულისა მამულისა დაცილება არავის მართებს აგრე და ვინცა დაგეცილოს პირნი და პასუხის გამცემნი ჩუენ ვართ და თუ ვის რა ამისისა მიცემულობისა წიგნი და ნიშანი ჰქონდეს იგი ყოველივე დაწერილითა ამით გაგუიციუდებია და მტკიცე ესეოდენ არს“-ო (ალექსანდრე მეფის 1433 წ. მცხეთის სიგ. : ისტ. საბ. III, 16₂₁₋₂₇ იხ. აგრეთვე მისივე 1442 წ. მცხეთის სიგ. იქვე 25₃₄₋₄₀).

„ვერავინ დაგეცილოს ვითა პირველ თქუენისა მკუიდრისა და აწ ახლად ჩუენგან სამკუიდროდ მოკსენებულისა დაცილება არავის მართებს და ვინცა დაგეცილოს პირნი და პასუხისა გამცემნი ჩუენ ვართ და, თუ ვის რა ამისისა მიცემულობისა [წიგნი] და ნიშანი ჰქონდეს, იგი ყოველნივე დაწერილითა ამით გაგუიციუდებია და მტკიცე ესეოდენ არის“-ო (მისივე 1433—4 წ. მცხეთის სიგ., იქვე 17₃₀₋₁₈). ალექსანდრე მეფის 1428 წ. მცხეთის სიგელში ამ ნაკვეთში მხოლოდ დაუცილებადობაა და პასუხისგამცემლობაა, წინააღმდეგომ სიგელთა გაცუდება-კი არ მოიპოვება: „და ვერავინ დაგეცილოს და შემოგესარჩლოს ვითა ჩუენგან სამკუიდროდ მოკსენებულისა შემოსარჩლა არავის მართებს აგრე და თუ ვინ დაგეცილოს, პირნი და პასუხისა გამცემნი ჩუენ ვართ“-ო (იქვე 13₂₈₋₃₀).

თუმცა ამგვარი ნაკვეთი მე-XV-ე ს—ზე ადრინდელს საბუთებში ჯერ არსად გვხვდება, მაგრამ ეს შემთხვევითი მოვლენაა. ამ გარემოებას ცხადპყოფს ბაგრატ IV ოპიზის სიგელი. იქ მეფე ამბობს: „მიჯნაძიროოჲსა სიგელთა შინა გუარამ მამულისა დაწერილი, რომელ ოპიზართათუის დაუწერია არა კსენებულ იყო არცა დამტკიცებულად და არცა გარდაგდებულად“-ო (სქს სძვლნი II, 2-3). მაშასადამე ჩვეულებრივ ახლად მიცემულს საბუთებში უწინდელი სიგელების „გარდაგდებულება“ მოხსენებული იყო ხოლმე და ამ ნაკვეთს უძველეს ხანის ქართული დიპლომატიკისათვისაც მნიშვნელობა ჰქონია.

ერეკლე I-ის ქვათახევისადმი ბოძებულს 1703 წ. სიგელგუჯარში ამგვარს ნაკვეთს გვერდით სახელად უწერია „გაუქმება წინააღმდეგომთა ამისთა წერილთა“ (გვ. 35). მაგრამ რაკი ძველ საბუთებში ეს ტერმინი არ გვხვდება, არამედ ან „გაცუდება“

ან „გარდაგდებულება“-ა ხოლმე ნახმარი, ამიტომ თანამედროვე მწერლობაში ამ ნაკვეთის პირველი ნახევრისათვის ტერმინად „დაუცილებადობა“ და „პასუხის გამცემლობა“ ვიხმაროთ, მეორე ნახევრისათვის-კი „გაცუდებულება“ წინააღმდეგომ სიგელგუჯართა.

IV. სიგლის მეოთხე ნაწილი. ბრძანებულება.

ყოველს მეფისაგან ნაბოძებს სიგელში განგებულებას-მოსდევდა ხოლმე თხოვნა მომავალ მეფეების მიმართ და განკარგულება მოხელეებისადმი საბუთში აღნიშნული განგებულების უქცეველი ასრულების შესახებ. ეს საბუთების მეოთხე ნაწილია და სიგელგუჯრებში ყოველთვის ერთი და იმავე სიტყვებით იწყებოდა „აწ ვინცა ჰნახოთ“ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი, ან ბრძანებაი და ნიშანი ესე ჩუენი, ან სიგელი და ნიშანი ესე ჩუენი, ან ბრძანებაი და გუჯარი ესე ჩუენიო, და ყველა იმ თანამდებობის პირთა ჩამოთვლას შეიცავდა, რომელთაც ეს ბრძანება ეხებოდა მაგ. ბაგრატ მეფის 1058 წ. სიგელში ნათქვამია: „აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი შემდგომთა ჩუენსა მომავალთა მეფეთა, ევეთა, ევთა, აზნაურთა, ციხისთავთა, კევისუფალთა, ჩინებულთა და ყოველთავე საქმისმოქმედთა ჩუენთა დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უშალავთ ბრძანებულსა ამას და გაგებულსა ჩუენსა, ნუცა რას ვინ დააკლებთ ნუ დიდსა და ნუ მცირესა თუინიერ შეწყენისა და თანადგომისა“-ო (შიომლ. საბ. 4). იმავე მეფის ოპიზის სიგელში სწერია: „აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი შემდგომთა ჩუენთა მომავალთა მეფეთა, ევეთა, ევთა, ტაოისა და კლარჯეთისა ტანუტერთა და ყოველთა კელისუფალთა და საქმისმოქმედთა დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ კელ-ჰყოფთ შლასა და შეცვალეხასა ამისსა“-ო (სქს სმ-ვლნი II, 4. შიომლ. საბ. 9). გიორგი II 1072 წ. სიგელშიც ვკითხულობთ: „აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენსა მომავალთა მეფეთა, ევეთა, ეთა, აზნაურთა მემამულეთა და მოსაკარგავეთა, ციხისთავთა, კევისუფალთა, მანდატურთა, შურტათა, ჩინებულთა და ყოველთა საქმისმოქმედთა დაუმტკიცეთ“ და სხვა (შიომლ. საბ. 12). გიორგი III 1170 წ. სიგელში საბუთის ეს ნაწილი სხვანაირად არის დალაგებული, თუმცა შინაარსი იმგვარივე აქვს: „ესე ყოველი ვითა გუიბრძანებია... ნუმცა ვის უკადრებია წყენია... ნუ ქართლისა კათალიკოზთა, ნუცა სხუასა, ებისკოპოსსა, ნუცა ერისთავთ-ერისთავთა, ნუცა აზნაურთა, ნუცა ჩუენთა

კელისუფალთა, ნუცა ციხისთავთა, ნუცა ჩინებულთა და ნურას გვარ-
სა კაცსა ნუ... აწ ვინცა ღა ნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე
ჩუენი, ყოველთავე დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უშალავთ თუნიერ შეწვე-
ნისა და თანადგომისა“-ო (სქს სძვლნი IV, 6). თამარ მეფის 1189
წ. გელათისადმი ნაბოძებ სიგელშიც ჩვეულებრივად არის ეს ნაწილი
დალაგებულად დაწერილი: „აწ ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი
ესე ჩემი შემდგომითი შემდგომად მომავალთა მეფეთა, ევთა, ევეთა,
აზნაურთა, ოთხმესღურთა, ნაცვალთა, აჯამეთის აბრამადთა ტყის-
მცველთა... ციხისთავთა, კელისუფალთა, მზირთა (?) და ყოველთა
საქმისმოქმედთა ჩუენთა დიდთა და მცირეთა დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ...
დააკლებთ ნუ დიდსა და ნუ მცირესა თუნიერ შეწვევისა“ და სხვა
(ქკზი II, 73—74). მე-XIII-ე ს-ის საბუთებშიაც ამნაირადვე სწერია
და ნარინ დავითის 1266—68 წ. სიგელში მაგ. ვკითხულობთ: „აწ
ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი [შემდგომად ჩნსა მო-
მავალთა მეფეთა, ევეთა, ევთა, დიდებულთა აზნაურთა, ოთხმეზურ-
თა (?)... ტყისმცველთაუხუცესთა, ტყისმცველთა და [ყოველთავე]
საქმისმოქმედთა ჩუენთა დიდთა და მცირეთა დაუმტკიცეთ“-ო (სქს
სძვლნი II, 7). მე-XIV-ე ს-შიაც ამ გვარივე წესი ყოფილა მიღებუ-
ლი და გიორგი ბრწყინვალის 1338 წ. სიგელშიც ნათქვამია: „აწ ვინცა
ნახოთ ბრძანებაი და სიგელი შემდგომად ჩუენსა მეფეთა ანუ დედო-
ფალთა, ერისთავთ-ერისთავთა, ტფილისის ამირთ-ამირათა, კოჯრის
დაბ[ისა]... და მოურავთა ყოველთავე დაუმტკიცეთ“-ო (სქს სძვლნი
II, 9). მე-XV-ე ს-შიაც მტკიცედ ყოფილა ეს წესი დაცული და
ალექსანდრე მეფის კარის მწიგნობრის კლიმი კაკლაჩას ძის მიერ და-
წერილს სიგლებში ამ გვარადვე იკითხება ხოლმე: „აწ ვინცა ნახოთ
ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენსა მომავალთა მე-
ფეთა და დედოფალთა, ერისთავთ-ერისთავთა და კარისა ჩუენისა
ვაზირთა, მოსაქმეთა, მეჯინიბეთა, მერემაეთა, მეულუფეთა, პურისა
და საკლავისა მკრებელთა, ტყუისა მპარავთ მეძებართა, მეულაყეთა,
მემეძებრეთა, მესაბანჯრეთა და ყოველთავე კარით ჩუენით წარვლე-
ნილთა მსახურთა დიდთა და მცირეთა დაუმტკიცეთ“-ო (1426 წ.
სიგ., სქს სძვლნი IV, 8—9). მცირეოდენი განსხვავებით ამგარადვე
სწერია სხვა კლიმი კაკლაჩაძისაგან დაწერილს საბუთებშიაც (იხ. 1428
წ. სიგ. ისტ. საბ. III, 13—14. 1429 წ. და 1430 წ. სიგ. სქს სძვლნი
IV, 11 და 13. 1433 წ. და 1438 წ. სიგ., ისტ. საბ. III, 16, 19
და სხვაგან), თუმცა მოკლედ დაწერილიც მოიპოვება (იხ. მაგ. 1441
წ. სიგ., ისტ. საბ. III, 23). ალექსანდრე მეფის მეორე მწიგნობარს
დემეტრე მარკოზაშვილს სიგლის ეს ნაწილი სულ სხვანაირად აქვს

დაწერილი, მაგ. 1412—13 წ. სიგელში ნათქვამია: „ვითა ვერაჲნი მკადრე არის, აგრე არავის რა საქმე უც ამა ჩუენგან შემოწირულთა ტფილელასძეთა და მათს მამულსა გუერდისა არ ატენისა მპყრობელთა და პატრონთა, არ მოურავთა, არ ნაცვალსა და გზირსა, არ მოასილთა, არ მეკულუხეთა, არ პურისა, საკლავისა თეთრისა და სხუისა საკმრისა მკრებელთა და არას გუარსა და არას ნათესავსა კარით ჩუენით წარვლენილთა და მოსამსახურეთ“—ო (ისტ. საბ. III, 9). ეს უფრო შეუვალობას ეხება რასაკვირველია და თვით მოხელეებისადმი ბრძანებული არც ამ საბუთში და არც სხვა მარკოზა-შვილისაგანვე შედგენილს სიგლებში არ მოიპოვება და ამ გარემოების მიზეზი საგანგებოდ უნდა იყოს გამოარკვეული.

სწორედ სიგლის ამ მეოთხე ნაწილს ეკუთვნის ის ტერმინები „ბრძანებაი“ და „ბრძანებული“, რომელიც, როგორც ზემომოყვანილი ამონაწერებითგანა ჩანს, ქართულ საბუთებში გვხვდება ხოლმე. ქვათახევის მონასტრის 1703 წ. სიგელუჯრის ამგვარი ნაწილის გასწვრივაც კიდევ სწერია: „ბრძანება ყოველთაგან ამის ასრულებისათვის“ (გვ. 32). მაგრამ რაკი ბრძანება ეხლაც ცოცხალი იურიდიული ტერმინია და გარკვეული მნიშვნელობა აქვს, ამიტომ ქართულ თანამედროვე სამეცნიერო დიპლომატიკაში ტერმინად შეიძლება მხოლოდ „ბრძანებული“ გამოვიყენოთ ან უცვლელად, ან მისგან არსებითი სახელის წარმოებით. რათგან „ბრძანებული“ ზედშესრული სახელია, ამიტომ მისგან ნაწარმოები „ბრძანებულება“ ვითარცა არსებითი სახელი თანამედროვე მწერლობაში შემოსაღებ ტერმინად ემჯობინება.

ბრძანებულების შინაარსისათვის დამახასიათებელია, რომ იქ თანამდებობის პირნი, რომელთაც ბრძანების ასრულება ევალებათ, უფროს-უმცროსობის წესრიგზე და თანმიმდევნობით არიან ხოლმე ყოველთვის ჩამოთვლილნი: ჯერ მომავალნი მეფე და დედოფალი, შემდეგ ერისთავთ-ერისთავნი, ვაზირნი, ერისთავნი და სხვანი თანდათანობით, ისე რომ უფროსს უმცროსი მისდევს.

V. სიგლის მხუთე ნაწილი. ბრალთგადამხდლობა და კუატხევა.

ბრძანებულებას სიგლებში მიჰყვებოდა ხოლმე მეფის ან სხვა პატრონისაგან იმ სასჯელის ჩამოთვლა და ბრალთა გადამხდლობამხლველობა, რომელიც უნდა საბუთში აღნიშნული განგებულების

მშლელსა და მაქცეველს თავს დასტყდომოდა. სიგლის ეს ნაწილი ასე იწერებოდა ხოლმე: „და უკუეთუ ვინმე გამოშინდეთ ღთისა უარის მყოფელად და... რაისაცა მიზეზისა მოღებთა გინა თუ იგი ადგილი შეეცვალოთ... ანუ თუ ესე წესნი გაგებულნი ჩუენნი შეეშალნეთ, უარისმყოფელთამცა ღთისათა თანა დასჯილხართ, იგიმცა წმიდაი მამაი და მადლი მის წმიდისა ლავრისაი არს მოსაჯული თქუენი, ცოდვათამცა და ბრალთა ჩემთა გარდამკდელნი ხართ წინაშე ღთისა“-ო (ბაგრატ IV 1058 წ. სიგ., შიომღ. საბ. 4). იმავე ბაგრატ IV ოპიხის სიგელშიც ბრძანებულებას მისდევს: „და უკუეთუ ვინმე რასაცა ჟამსა რაიცა გუარბი კაცი დიდი გინა მცირე ადგეს და ამას ნაქნარსა ჩუენსა აქცევდეს გამცაურისხდების მამაი, ძე და სული წმიდაი და ესეცა წმინდანი მოციქულნი არიან მოსაჯულნი სულისა მისისანი დღესა მას განკითხვისასა და ჩემნი ბრალნი მისგან იძიენ ღმერთმან“ (სქს სძვლნი II, 4—5. შიომღ. საბ. 9). გიორგი II 1072 წ. სიგელშიაც ნათქვამია: „და უკუეთუ ვინმე რამანცა გუარმან კაცმან რასცა ჟამს კელ-ჰყოს და იკადროს ამის ბრძანებისა ჩუენისა შეეცვალებად, წმიდაი მამაი შიო და ყოველნი წმიდანიცა არიან მოსაჯულნი და დამსჯელნი სულისა მისისანი დღესა მას საშინელსა სასჯელისასა და შემცაჩუენებელ არს... ყოველთა უარისმყოფელთა თანა“-ო (შიომღ. საბ. 12). ვრცლად და ფერადოვნად არის ეს ნაწილი დავით აღმაშენებლის ანდერძში, სადაც ასე სწერია: „და აწ შემდგომად ამისა ანუ მეფემან ანუ მთავარმან ანუ ეპისკოპოსმან გინა მონაზონმან გინა კელისუფალმან თუნდა გლეხმან და თუნდა აზნაურმან, ანუ ანდერძი ესე ჩემი შეეცვალებად იურვოს, ანუ ვინ საურავი მოუღოს ანუ ქრთამისათვს ანუ თუ თვთ იქმოდეს ანუ მძლავრებით და ანუ თუ ღთისმსახურებასა რასმე აჩუენებდეს ანუ მღვმესა შიგან სადგომად იურვოდეს ანუ თავისათვს რადმე მოსაკმარებლად ანუ გარეშე მონაზონისა მწიგნობართუ უკუცესისა სასაურობასა ვინმე იკადრებდეს, რაჲ გუარბი გინდა ვინ იყოს, პირველად შენ დაუსაბამოო და დაუსრულებლო ღმერთო მიაწიე რისხვაჲ შენი დაუსრულებლად მის ზედა, ნუმცა უხილავს ნათელი ღვთეებისა შენისაჲ, ნუმცა მიეცემის წყალობაჲ შენი ნუცა ცუარისაგან ზეცისა ნუცა ნაყოფისაგან ქუეყანისა, იყავნ სამკვდრებელი მისი ოკერ და ნაშობნი მისნი მოსასრველ მოლოდებასა შინა წყალობისასა რისხუაჲ შენი ეწიენ, გონებისა, ცნობისა და ხედვისაგან ოკერ-ყავ იგი ღმერთო. ხოლო შენ, ყოვლად წმიდაო

ღმრთის მშობელი განყოფისა მისსა კორცთაგან განყავ იგი ნაწილისაგან ცხოვნებულთაჲსა და შური იძიე ვითარცა მგმობარსა შენსა ნესტორს ზედა. ხოლო შენ, წოლ-შემოსილო მშო შიო, ოდეს დაჯდეს ქეღი განსჯად ყოველთა ტომთა და საქმეთა, წარბოუდევ და განესაჯე და ვითარცა შემაწუხებელსა შენსა ზედა ეგრეთ შური იძიე პირითა ღთისაჲთა“-ო (ს. კაკ. 15—16, თ. ჟორ. შიომღ. საბ. 19).

მე-XV-ე ს-ის საბუთებშიაც გვხვდება ამგვარივე ადგილები. მაგ. ალექსანდრე მეფის 1414 წ. დემეტრე მარკოზაშვილის ხელით დაწერილს მცხეთის სიგელში ნათქვამია: „და ვინც და რამანცა გუარმან ანუ კაცმან ანუ დიაცმან ანუ უზედაესმან ანუ უქვედაესმან გამოაკუას და შეცვალოს, შემცაიცვალების სჯულისაგან ქრისტიანეთასა, შემცაედების ძრწოლაკენისი, შიშთვილი იუდასი, მეხდატეხილობა დიოსკორესი, დანთქმა დათან და აბირონისი და ას და მერვისა ფსალმუნისა წყევა მას ზედამცა დაესრულების, ნუ რათამცა სინანულითა იქნების ჯოჯოხეთით ესნა სულისა მისისა, რისხვამსცა მამა, ძე და სული წმიდა და ჩემთამც ბრალთა მზღველია წმეღთისა“ (ისტ. საბ. II, 3). თუმცა განსხვავებული, მაგრამ არსებითად იგივე სწერია ამავე მეფისა და იმავე მწიგნობრის ხელით შედგენილს 1413 წ. სიგელში; „და ვინცა და რამანცა გუარმან კაცმან ანუ დიაცმან კელყოს შლად და ქცევად ამა ჩემგან სასოებით და გულმოდგინებით ნალწვისა და შეწირულისა, შემცაიცვალების სჯულისაგან ქრისტიანეთასა რისხვამსცა მამა, ძე და სული წმიდა, შემცაედების კეთრი გეზისი, შიშთვილი იუდასი, მეხდატეხილობა დიოსკორესი, დანთქმა დათან და აბირონისი და იგიმცა კმა მას ზედა დაესრულების მოისპენ უღთო რაჲთა არა იხილოს მან დიდება უფლისა და სისხლი მაგისი ჩუენზედა და შვილთა ჩუენთა ზედა და ასდა მერვისა ფსალმუნისა წყევასა მასზედამცა სრულ-ჰყოფთ თქუენ მეუფე... ყოველთა თუ მეფემან მძღაურებით შეცვალოს, შენ მეუფეო ცათაო რისხვით მიხედე დღესა მას საშინელსა და ზარის საკდელსა, თუ დედოფალმან შეცვალოს, თქუენ დედოფალო და მტუირთველო ემმანოელისაო შეცვალე დიდებისაგან ძისა შენისა და ნურათამცა სინანულითა იქნების ჯოჯოხეთით ესნა სულისა მისისა და ჩემთაცა ბრალთა მზღველია წინაშე ღთისა“ (ისტ. საბ. III. 9—10).

როგორც ქვევით აღნიშნული იქნება, ამგვარი ნაწილი ზოგიერთს სიგლებს არა აქვთ, მათ შორის იმორს 1170 წ. გიორგი III და 1202 წ. თამარ მეფის სიგელს, რომ-

ლებშიაც განკვეთილობის ნიშნებია ნახმარი. ამის გამო ამ საბუთების მიხედვით არა ჩანს, ითვლებოდა თუ არა იგი სიგლის განსაკუთრებულ ნაწილად? მაგრამ დავით აღმაშენებლის შიომღვიმისადმი ნაბოძები ანდერძი, რომელშიაც აგრეთვე ნახმარია განკვეთილობის ნიშნები, ამტკიცებს; რომ ეს ნაწილიც ცალკე ყოფილა გამოყოფილი და მასაც წინ:—ნიშანი უზის (იხ. ს. კაკ. გამოცემა გვ. 15. თ. ჟორდ. შიომღ. საბ. 19). მაშასადამე იმ საბუთებში, სადაც ეს ნაწილი მოიპოვება, იგი სიგლის მეხუთე ნაწილად უნდა ჩაითვალოს.

ჰქონდა თუ არა ძველად სიგლების ამ მეხუთე ნაწილს თავისი საკუთარი სახელი, არა ჩანს, მხოლოდ ქვათახევის მონასტრის 1703 წ. სიგელგუჯარში ამ ნაწილს, როგორც განსწვრივ კიდეზე აღნიშნულითგანა ცხადი ხდება, სახელად ჰქონია: „წყევა: შეჩვენება მომშლელთათვის“ (გვ. 32), ამ ნაწილისათვისაც ნიშანდობლივი ტერმინის შემოღება თანამედროვე ქართულ სამეცნიერო დიპლომატიკაში უეჭველად საჭიროა. რათგან სიგლის ამ ნაწილის შინაარსი საბუთში მოხსენებული განგებულების მშლელთა და მაქცეველთათვის სასჯელსა და ბრალთამზღველობას აღნუსხავს და არამართო წყევა-შეჩვენებას, ამიტომ შეიძლება მას „მომშლელთათვის ბრალთგადამხდელობა“, ანუ მოკლედ მხოლოდ „ბრალთგადამხდელობა“ ვუწოდოთ.

ხშირად ბრალთგადამხდელობას დართული ჰქონდალოცვა კურთხევა იმათთვის, ვინც საბუთს დაამტკიცებდა და მის ასრულებას ხელს შეუწყობდა. ქვათახევის მონასტრის 1703 წ. სიგელგუჯარში ამ ნაკვეთისათვის ტერმინად ნახმარია „კურთხევა დამამტკიცებელთათვის“ (გვ. 33) და ეს ტერმინივე შეიძლება კვლავინდებურად ვიხმაროთ.

სიგელ-გუჯართა ბრალთგადამხდელობის ნაწილის ბოლოში მეფეები ჩვეულებრივ ქართული ეკლესიის მწყემსთმთავარსაც სთხოვდენ ხოლმე, რომ მასაც თავის მხრით საბუთისათვის კრულობითი მოწმობა დაერთვა. ხოლო იმ საბუთებში, სადაც ბრალთგადამხდელობის ნაწილი არ იყო, ამგვარი თხოვნა ბრძანებულებას მისდევდა ხოლმე უშუალოდ.

აი მაგ. რას ამბობს გიორგი II ერთს თავის 1072 წ. ნაბოძებ სიგელში; „და თქვენ წმიდაო. მეუფეო ქართლისა კათალიკოზო და ყოველნო მღდელთ-მოდღუარნო უჯუარობითა და წყევით დაუმტკიცეთ დაწერილი და სიგელი ესე“—ო (შიომღ. საბ. 12). დავით აღმაშენებელსაც შიომღვიმისადმი 1123 წ. ნაბოძები ანდერძის

ბოლოში უწერია:... „თქვენ-მეირითა კანონითა უჯუარობითა, წყევითა და შეჩუენებითა დაამტკიცეთ წმიდაო მეუფეო ქართლისა კათალიკოზო და ყოველნო მღვდელთმოდღუარნო“-ო (შიომღ. საბ. 19, ს. კაკ. 16) გიორგი III-ესაც 1170 წ. შიომღვიმის დამტკიცების სიგელში აღნიშნული აქვს: „და თქვენ წმიდაო მამათმთავარო ქართლისა კათალიკოზო და წმიდანო მღვდელთმოდღუარნო უჯუარობითა დაამტკიცეთ“-ო (სქს სძვლნი IV, 6-7). თამარ მეფესაც ამგვარადვე აქვს ნათქვამი თავის 1189 წ. სიგელში: „და თქვენ წმიდანო კზნო და წწნო მღვდელთმოდღუარნო უჯუარობითა დაუმტკიცეთ“-ო (ქქბი II, 74).

მეფეები მწყემსთმთავრებს „კრულობითს მოწმობის“ სიგლებში დართვას იმიტომაც სთხოვდენ, რომ საბუთებს ამით მეტი სიმტკიცე მისცემოდა და წყევა-კრულვის შიშით მათი დარღვევა არავის გაებდა.

აღსანიშნავია, რომ გიორგი III-ის 1170 წ. შიომღვიმისადმი ნაბოძებ სიგელს (სქს სძვლნი IV, 6) თამარ მეფის სიგლებს 1189 წ. გელათისას (ქქბი II, 73) და 1202 წ. შიომღვიმისას (შიომღ. საბ. 26), ნარინ დავითის 1266-8 წ. სიგელს (სქს სძვნი II, 7), გიორგი ბრწყინვალის 1338 წ.-ისას (იქვე II, 9) და ალექსანდრე მეფის ზოგიერთს კლიმი კაკლაჩასძის ხელით ნაწერს სიგლებს (ისტ. საბ. III 14, 16, 18, 20, 26) ბრალთგადამხდელობის ნაწილი არა აქვთ, არამედ პირდაპირი კრულობითი მოწმობით დამტკიცების თხოვნაა მღვდელთმოდვართადმი. ხოლო გიორგი III 1170 წ. სიგელში, თამარ მეფის 1202 წ. შიომღვიმის სიგელში და ნარინ დავითის 1266-8 წ.-სა და ალექსანდრე მეფის ზემოხსენებულს საბუთებში არც ეს თხოვნა მოიპოვება. ამასთანავე იქ, სადაც კრულობითი მოწმობის თხოვნაა შეტანილი, ეს თხოვნა, როგორც განკვეთილობის ნიშნებითგან ირკვევა, სიგლის განსაკუთრებულ ნაწილად არ ითვლებოდა, არამედ ბრძანებულების შემადგენელ ნაწილად ყოფილა მიჩნეული.

კრულობითი მოწმობა არც ბრალთგადამხდელობას მისდევდა, არც თხოვნას კრულობითი მოწმობის დართვის შესახებ. არამედ ყოველთვის სიგლის ბოლოში იყო ხოლმე მოქცეული.

VI. სიგლის მთავარი ნაწილი. ხელართულობა - სათვალავი.

ბრალთგადამხდელობისა და კრულობითი მოწმობის თხოვნის შემცველი ნაწილის შემდგომ პირდა-

პირ სიგლის თარიღი და დამწერის ვინაობა იყო ხოლმე აღნიშნული. ეს ნაწილიც სიგლის განსაკუთრებულს ნაწილს შეადგენდა. ამ გარემოებას:—განკვეთილობის ნიშანიც ცხადჰყოფს, რომელიც ყოველთვის თარიღს წინ უძღოდა ხოლმე. ბრალთგადამხდელობიან სიგლებში ეს ნაწილი მაშასადამე სიგლის მეექვსე ნაწილი იქმნებოდა, უამისო საბუთებში-კი მეხუთე. იგი ჩვეულებრივ ასე იწერებოდა, მაგ.: „დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა ჩემისასა მეო: ლა: (31) სა კელითა იოვანე მწიგნობრისა მწრელისაითა“ (sic) (ბაგრატ IV 1058 წ. სიგ. შიომღ. საბ. 4); „დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩემისასა—: ა:—კელითა იოვანე მონაზონისითა“ (გიორგი II 1072 წ. სიგელი, შიომღ. საბ. 12); „დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა შეათესა კელითა მწიგნობრისა ჩუენისა მიქაელ კატარაწის ძისაითა“ (გიორგი II 1078 წ. სიგ., შიომღ: საბ. 14); „დაიწერა ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა: იდ: კელითა მწიგნობრისა ჩუენისა დანგა ბრუტაისძისაითა“ (გიორგი III 1170 წ. სიგ., სქს სძვლნი IV, 7); „დაიწერა ბზაი და სიგელი ესე ჩემი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩემისასა მეხუთესა კელითა საწოლისა და საჭურჭლისა მწიგნობრისა არსენ სამძივარისაითა“ (ქქები II, 74 თამარ მეფის 1189 წ. სიგ.); „დაიწერა ბზაი და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩემისასა შეათურამეტესა კელითა მწიგნობრისა ჩუენისა იაკობ აწრელისძისაითა“ (თამარ მეფის 1202 წ. სიგ., შიომღ. საბ. 26).

როგორც ზემომოყვანილ მაგალითებიდან ჩანს, საბუთის თარიღთან ერთად ყველგან დამწერი მწიგნობრის ვინაობაც არის ხოლმე აღნიშნული. მაგრამ ეს ცნობა თვით მწიგნობრის ხელის მოწერის სახით-კი არ არის მოყვანილი, არამედ საბუთის მიმცემი მეფისა ანუ სხვა პატრონის პირითაა ხოლმე მოთხრობილი: დაიწერა ამა და ამ კარის ჩუენის მწიგნობრის ხელითაო. ჩვეულებრივ ამით თავდებოდა თვით სიგელ-გუჯრების ტექსტი და შემდეგ ხელის მოწერა-ლა მისდევდა, ურომლოდაც თვით საბუთს რასაკვირველია არავითარი იურიდიული მნიშვნელობა არ ჰქონდა.

რა ერქვა სიგლის ამ ნაწილს?

როცა საბუთს სიგელისა, ან გუჯრის მიმცემი ხელს აწერდა, ამას „კელის ჩართვა“, ან მარტივად „კელის რთვა“ ეწოდებოდა. მელქისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგლის ბოლოში კვირიკე მეფეს სა-

ბუთის ბაგრატ მეფისაგან დამტკიცების შემდგომ სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „ესე ვითარ, დიდებულ ჰყუენ ღმერთმან სული მათი, მელქისედეკ ქართლისა კათალიკოზსა სულისა მათისათვის გაუგია და დაუწერია და შემდგომად, აღიდენ ღმერთმან, ბაგრატ კურატ-პალატსა კელითა მისითა ჩაურთავს და დაუმტკიცებია, მეცა კვირიკე მეფესა და დისწულსა კვირიკე მეფისასა კელითა ჩემითა ჩამირთავს და დამიმტკიცებია: მტკიცე არს და უქცეველი ესე“-ო (ქკბი II, 35). ჟამთა აღმწერლის სიტყვით ულუ და ნარინ დავითების სიგლებს, რომელნიც ორთავე მეფის სახელით იყვნენ ხოლმე აღწერილნი, „კელიცა ორთავეს რთავს ჩემ დავითისგან მტკიცე და ჩემ დავითისგანცა მტკიცე არს“-ო (*809, გვ. 652). რა ეწოდებოდა სიგლის თვით ასეთ ადგილს, არ ვიცით, მაგრამ შესაძლებელია ან „კელჩართულობა“ ან კელრთულობა რქმეოდა. მაგრამ რათგან ხელჩართული სამხედრო ტერმინად არის უფრო ცნობილი, ამიტომ თანამედროვე მწერლობაში სახმარებლად ხელრთულობა ემჯობინება.

მეფის ხელს „საუფლოჲ კელი“ ეწოდებოდა. ანტონი ჰყონდიდელი და ვაზირთა ყოველთა უპირველესი თამარ მეფის 1202 წ. შიომღვიმისადმი ნაბოძებ სიგლის ბოლოს ამბობს მაგ. შეწირულობა, „თვთ საუფლოჲთა კელითა მისითა სწერიან“-ო (შიომღ. საბ. 27). კათალიკოზ თეოდორესაც იმავე თამარ მეფის გელათისადმი ნაწყალობებე საბუთში ნათქვამი აქვს: „ვითა ლთივგვრგვნოსანსა მეფეთა მეფესა და დედოფალთ-დედოფალსა თამარს... სიგელი ესე დაუწერია და საუფლოჲთა კელითა მათითა დაუმტკიცებია მტკიცე ყავ ღმერთმან ბრძანება მათი“-ო (ქკბი II, 74). შიომღ. მონასტრის 1250 წ. გრიგოლ სურამელისადმი მიცემულ საბუთშიც აღნიშნულია: „დაწერილი ესე დაუწერია და პატრონთა საუფლოითა კელითა დაუმტკიცებია“-ო (ს. კაკ. გამ. 6). ერთს საბუთში ამავე მნიშვნელობით ნახმარია „ღმერთისა სწორთა პატრონთაგან დამტკიცებული“, „ღმერთისა სწორთაგან დამტკიცებული“ (მიქაელ კზის XIII ს. პირველი ნახევრის წყალობის წიგნი, ს. კაკ. მე-XIII ს. პირვ. ნახევ. საქართ. კათალიკოზები, 6). მაშასადამე მეფის ხელრთულობას ერქმეოდა საუფლოჲ ხელრთულობა და საუფლოჲთა კელითა დამტკიცება. როდესაც თამარ მეფეს გელათის 1189 წ. სიგელი თავისი ხელრთულობით შეუმკვია, ეს, როგორც ქართლისა კათალიკოზს თეოდორესაც ნათქვამი აქვს, იმას ნიშნავდა, რომ თამარ მეფეს ეს საბუთი „საუფლოჲთა კელითა მათითა დაუმტკიცებია“ (ქკბი II, 74). მეფე გიორგი II-ესაც

თავის ხელრთულობაში უწერია: „კელითა ჩემითა დამამტკიცებია“-ო. ხოლო დანარჩენ მეფეებს ნათქვამი აქვთ ან „მტკიცე არს“, ან „ვამტკიცებ“-ო. ერთი სიტყვით მეფის ხელრთულობა დამტკიცების ნიშანი და მომასწავებელი იყო, თუნდაც ეს გარემოება ხელდართულობაში საგანგებოდ აღნიშნული არც-კი ყოფილიყო.

რათგან სიგლის მეშუთე თუ მეექვსე ამ ნაწილში ჩვეულებრივ საბუთის მიმცემის ხელრთულობის გარდა ყოველთვის თარიღიც იყო ხოლმე, ამიტომ ამ თარიღის შემცველ ნაკვეთსაც უეჭველია თავისი აღმნიშვნელი ტერმინი ექმნებოდა. ასეთი ტერმინი თანამედროვე სამეცნიერო მწერლობისათვისაც აუცილებლად საჭიროა. ძველად წელთაღრიცხვის თარიღის აღსანიშნავად „სათვალავი“, „წელი“ და „ქორანიკონი“ იხმარებოდა. რათგან უკანასკნელი სიტყვა ისედაც აუცილებლად საჭირო ტექნიკური ტერმინია, ხოლო მეორე ჩვეულებრივი სასაუბრო სიტყვაა, ამიტომ უკეთესია თანამედროვე მწერლობაში საბუთის თარიღისათვის „დაწერილობის სათვალავი“ ანუ მარტივად „სათვალავი“ ვიხმაროთ ხოლმე.

VII. სიგლის მეშვიდე ნაწილი. კრულობითი და მარტივი მოწმობანი.

საბუთის იმავე სიმტკიცისათვის, როგორც დავრწმუნდით, მეფეები ქართული ეკლესიის მწყემსთმთავრებს სიგელებისათვის კრულობითი მოწმობის დართვას სთხოვდნენ ხოლმე. ისინი უეჭველია დარწმუნებული იყვნენ, რომ საქართველოს მღვდელთმთავართა წყევაკრულებით შემკული საბუთის დარღვევას ისე ადვილად ველარავინ იკადრებდა, და ეს გარემოება სიგელს მეტს სიმტკიცეს მისცემდა ამნაირად ესეც საბუთის ერთგვარი დამტკიცება და მოწმობა იყო და ამის გამო სიგლის ამ ნაწილის აღსანიშნავად „კრულობითი მოწმობის“ გარდა „უჯუარობითა და წყევით დამტკიცება“-ც იხმარებოდა.

კრულობითი მოწმობანი მართლაც უძველეს ქართული სიგელების ჩვეულებრივი კუთვნილებაა, მაგ. ბაგრატ IV 1058 წ. შიომღ. სიგელში ასეა ნათქვამი: „ქ: კრნ (კირიელისონ) ესე, ვითა ადიდენ ღწ ძლიერს ბაგრატს აფხაზთა მეფეს და ყოვლისა აღმოსავლეთისა ნოველისიმოსსა დაუწერია... მე გიორგი ქართლისა კათალიკოზი მოწამე ვარ დაწერილსა მათსა. აწ ვინცა და რამანც გუარამან კაცმან რასცა ეამსა ვითა მათსა დაწერილსა სწერია

უქციოს და შალოს დაწერილი მათ გინა ჟამთა ცვალებითა გინა სი-
გრძობთაგან ჟამთაისა იკადროს ანუ შლად ანუ ცვალებად ანუ შესა-
ვალად და საკევისუფლოდ გაკადოს ანუ ბეგარი და გამოსავალი
რად დასდვას და ვითა დაუწერია და გაუთავისუფლებია მას ზედა
მკუდრად და შეუვალად არ იპყრან, ჰრისხვავსმცა მამაი, ძე და
სული წმიდაი, ღისმშობელი და კრულმცა არიან
დაუსაბამოისა უფლისა სიტყუითა, ათორმეტთა მოციქულთა მად-
ლითა, ექუსთა კრებათა მადლითა ხუთთა პატრიაქთა ჯუარო-
თა, წისა დედაქალაქისა და სუეტის ცხოელისა მადლითა ჩემ გლა-
ხაკისა ჯუართთა გაუკსნელად სულით და კორციით ამას ყოფასა
და მას საუკუნესა, არსმცა ნაწილი მისი იუდასთანა ისკარიოტელსა
და ყოველთა მწუფალეებელთა და უფლისა უარისყოფელთა თანა შე-
რაცხილი და ვინ დაამტკიცოს და არა შალოს ბრძანებული და და-
წერილი მათი, მიიღენ კურთხევაი ღთისაგან და ჩემ გლახაკისაგან—
(შიომლ. საბ. 4-5). გიორგი II 1072 წ. სიგელსაც დართული აქვს
გაბრიელ კათალიკოზის კრულობითი მოწმობა: „ქ. კრლნ. ესე ვითა
ადიდენ ღმერთმან ძლიერსა მეფეთ-მეფესა გიორგის ბაგრატუნიანსა
დაუწერია... ჩუენ გაბრიელ ქრისტეს მიერ ქართლისა კათალიკო-
ზი მოწამენი ვართ. მტკიცე არს ბრძანებაი მათი ნე-
ბითა ღთისათა და ვინცა მშლელ და დამაქციველად გა-
მოჩნდეს, კრულმცა არს დაუსაბამოისა ღთისა სიტყუითა წმი-
დისა კათოლიკე ეკლესიისა მადლითა და...ვინ კულა მტკიცე ჰყოს,
ღმერთმან აკურთხოს“—ო (იქვე 12). თამარ მეფის 1189 წ. გელათის
სიგელსაც დართული აქვს თეოდორე კათალიკოზის კრულობითი
მოწმობა თითქმის იმგვარივე, როგორც ბაგრატ IV 1058 წ. სიგელში
გიორგი კათალიკოზს აქვს დაწერილი (ქკბი II, 74-75). თამარ მე-
ფის 1202 წ. შიომღვიმის სიგელსაც ბოლოში მთავარ ეპისკოპოზის
კრულობითი მოწმობა უწერია: „მოწამე და დამამტკიცებელი ვარ
ბრძანებისა მათისაი—“ო და წყვეც აქვს დართული (შიომლ. საბ. 28).

საყურადღებოა, რომ ზოგიერთს უძველეს სიგელ-
საც და განსაკუთრებით მე-XIII—XIV სს. და XV-ე საუკუ-
ნებითგან მოყოლებული სიგლებს კრულობითი მოწ-
მობანი არა აქვთ.

კრულობითი მოწმობის გარდა საბუთებს, თვით მეფისაგან
წაწყალობევსაც-კი დამსწრეთა და მოხელეთა ჩვეუ-
ლებრივი მოწმობანიც ხელრთულობითურთ ჰქონდათ
ხოლმე. ეს მოწმობანიც რასაკვირველია სიგელის სიმტკიცე-
სათვის იყო შემოღებული, რათგან საბუთში აღნიშნული გა-

რემოების მოწმეთა ხელის მოწერა უფრო უზრუნველყოფდა საბუთის ექვემითტანლობას. ამიტომაც იყო, რომ ხშირად მოწმე თავის თავს იმავე დროს დამამტკიცებლად სთვლიდა, მეტადრე როცა კერძო პირთა საბუთებზე იწერებოდა ხელრთულობა. მაგ. ბაგრატ IV 1058 წ. სიგელში კრულობითი მოწმობის შემდგომ სწერია: „ქ. ადიდენ ღწ. ესე ვითა უძლეველსა მეფეთა-მეფესა დაუწერია და შეუწირავს ბორცუის ჯუარი მღუიმისთუინ სალოცუელად მეფობისა მათისა, შეაწინ ღწ მადლი წწდისა შიოსი და ევაგრესი, მეცა მიწას მეფობისა მათისას იოანეს ძესა ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავისასა დამიმტკიცებია: უქცეველი არს ბრძანებაი მათი ჩემგანცა მონისა მათისაგან“ (შიომღ. საბ. 5). მანდატურთუხუცესის კიაბერის 1190 წ. შეწირულობის წიგნში კათალიკოზ თეოდორეს კრულობითი მოწმობის შემდგომ სწერია: „ქ. მე შოთაი ჩემს უინოენის ქონებასაც შიგა ამას ვამტკიცებ ვითა ამასა შიგა სწერია“ (იქვე 23). თამარ მეფის დროინდელს შიომღვიმის ლავრის კრებულისაგან მიცემულს სიმტკიცის წიგნს კათალიკოზის კრულობითს მოწმობას და ქართლის მთავარეპისკოპოზისაგან დამტკიცებას შემდეგი მოწმობანი მისდევს: „ესე ვითა ზემოით მამათა წმიდათა დაუწერია... მეცა ნიკოლოზ წილკნელი მოწამე ვარ... მე ლუკა მემღვმე მოწამე და დამამტკიცებელი ვარ... მეცა უნდოი ელია მემღუიმე მოწამე ვარ... მეცა მწირი ლულუნ ყოფილი, ნიკოლოზ მოწამე ვარ... მე ნიკოლოზ მნათე მოწამე ვარ“ (იქვე 25).

აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთს ძველს მეფეთა მიერ ბოძებულ საბუთებს XI—XII სს-შიაც, ხოლო, რამდენადაც ჩვენამდის მოღწეული სიგლებითგან ჩანს, XIII, XIV და XV სს-ისაში მოწმობანი სრულებით არმოიპოვება.

ზემომოყვანილითგან ცხადია, რომ კრულობითი თუ მარტივი მოწმობანი, როდესაც ამგვარი მოწმობანი საბუთს თან ახლავდა, სიგლის ან მეექვსე ან მეშვიდე ნაწილი იყო ხოლმე.

სიგლის გოლო და დასასრული.

ზემორემოხსენებულითგან უკვე ვიცით, რომ სიგლის ერთს, პირველს ნაწილს „სიგლის თავი“ რქმევია. ხოლო რაკი ასეთი ტერმინი ყოფილა, უნდა უეჭველია „სიგლის ან გუჯრის ბოლო-“ცყო-

ფილიყო. მართლაც ღვთაების 1721 წ. გუჯარში დავით მეფე ამბობს: „ესე გუჯარნი კელითა ჩენითა დავწერენ და გულისკმისყოფითა ჩენითა აღმოვთქვით თავით გან ბოლომდენ“-ო (ისტ. საბ. I, 34). ჩვენ უკვე გამორკვეული გვაქვს, თუ საბუთის სახელდობრ რომელს ნაწილს საითგან სადამდის ეწოდებოდა „სიგლის თავი“, იმის გამორკვევაც შეიძლება, თუ საბუთის რომელ ნაწილებს და საითგან მოყოლებული ერქვა „სიგლის ან გუჯრის ბოლო“. იმავე ღვთაების 1721 წ. გუჯარში ნათქვამია: „ნუმცა ერთი ვინ შთავარდების რისხვასა ღვთაებისასა და შეჩვენებით წყევასა მას, რომელი ბოლოდ გუჯრისა დავვიწერიან“-ო (ისტ. საბ. I, 24). ამ სიტყვებითგან ცხადი ხდება, რომ „სიგლის ან გუჯრის ბოლო“ უკვე იმ ადგილითგან იწყებოდა, სადაც ჩვეულებრივ საბუთის მიმცემის შეჩვენებითი წყვეა იყო მოთავსებული განგებულების მაქცველთადმი. მაშასადამე „სიგლის ბოლო“ იწყებოდა იმ ნაკვეთით, რომელსაც ბრალთგადამხდელობა ეწოდებოდა, და შეიცავდა მთელს დანარჩენს ნაწილს, ე. ი. საბუთის დაწერილობის შესახებ ცნობას, ხელრთულობის და კრულობითსა და მარტივს მოწმობასა. იმ საბუთებში, სადაც ბრალთგადამხდელობის ნაკვეთი არ მოიპოვებოდა, სიგლის ბოლო საბუთის ხელრთვისა და დაწერილობის სათვალავის ნაწილითგან მოყოლებული უნდა ვიგულისხმოთ.

სიგლის შედგენილობისა და ნაწილების მოკლე აღწახვა.

ამგვარად ყველა შემონათქვამითგან ირკვევა, რომ სიგელ-გუჯრები ჯერ ერთი სამ შთავარ ნაწილად იყოფებოდა, — სიგლის თავად, შუატანად და სიგლის ბოლოდ, რომელთაგან სიგლისთავი შესავალსა და დასაწყისს შეიცავდა, სიგლის ბოლოც სათქმელელია ორადვე გაყოფილი იქმნებოდა: დასასრულად და ბოლოდ; შემდეგ ექვს, ან ზოგჯერ შვიდ შემადგენელ ნაწილად, მათგან პირველს სიგლისთავი ეწოდებოდა, ოთხი ნაკვეთიანი იყო და ქანწილს, ვედრებას, ან ვედრება-ქებულება-დიდებათმეტყველებას, სახელდებასა და წოდებულებას შეიცავდა, მეორეს — თხრობა, ან მობა და ზოგჯერ ჰაჯა-მოხსენების შემცველი იყო, მესამეს — განგებულება, რომელსაც ხშირად ჯერჩინების ნაკვეთი უძლოდა წინ და თუ სამამულე ან უპირატესობის მიმნიჭებელი იყო და ამის გამო ვრცელი შედგენილობისა იყო, მაშინ შეიძლება რიანობის, ან ყოვლისფერიანობისა, პაემანის, შეუვალობის და დაუცილებლობა-გაცუდებულების ნაკვე-

თებიც ჰქონოდა, მეოთხეს — ბრძანებულება, მეხუთეს — ბრალთვა-
 დამხდელობა და კურთხევა, მეექვსეს — ხელრთულობა-სათვალავი
 და მეშვიდეს კრულობითი და მარტივი მოწმობანი. შესაძლებელი
 იყო, მეხუთე და მეშვიდე ნაწილები საბუთს არ ჰქონოდა.

ყოველს საბუთს ჰქონდა შესავალი, დასაწყისი, შუა ტანი, და-
 სასრული და ბოლო. ქანწილი და ვედრება-ქებულება-დიდებათმეტ-
 ყველება შესავალად ითვლებოდა და თვით საბუთის ნამდვილ დასა-
 წყისად სახელდება-წოდებულება იყო მიჩნეული. ასეთი დანაწილება
 ძველ ქართულ დიპლომატიკაშივე ყოფილა მიღებული და საბუთე-
 ბის შინაარსის ლოგიკური კავშირისა და თვრთეული ნაწილ-ნაკვეთის
 არსებითი მნიშვნელობის უცდომელს დაკვირვებაზე არის დამყარე-
 ბული. რომელი ნაწილი ითვლებოდა ძველად სიგლის დასასრულად
 და რომელი დაბოლოებად, დანამდვილებით არ ვიცით, მაგრამ სიგ-
 ლის შესავალ-დასაწყისის ანალოგიით საფიქრებელი ხდება, რომ და-
 სასრულად ხელრთვა-სათვალავი უნდა ყოფილიყო მიჩნეული, ბო-
 ლოდ — კი მოწმობანი.

თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ი .

ს რ უ ლ ი ა დ ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს მ ე ფ ე თ ა ს ი გ ლ ე ბ ი ს დ ა - წ ე რ ი ლ ო ბ ი ს ი ს ტ ო რ ი უ ლ ი მ ი მ ო ხ ი ლ ვ ა დ ა დ ა ხ ა - ს ი ა თ ე ბ ა .

საქართველოს მეფე—კათალიკოზთა სიგლების აგებულობისა და ენის ჩამონაკეთილობისდა მიუხედავად სიგლების ნაწილების შინაარსსაცა და ენასაც დროთა განმავლობაში ცვლილება ემჩნევა და ზოგიერთი ამ ცვლილებათაგანი დამახასიათებელია ხოლმე სწორედ ამა-თუ-იმ ხანისა, მეფობისა და მწიგნობრისათვისაც კი. ამიტომ სიგლის ნაწილების დაწერილობა ისტორიულად უნდა იქმნეს განხილულ-დახასიათებული. ეს ჩვენ უთარილო საბუთების დათარიღებისათვის გამოსადეგ დებულებებს შეგვძენს.

§ 1. სიგლის შესავალი.

რათგან მეფეთა სიგლებს მე-XI ს. პირველ ნახევრისას ჩვენამდე არ მოუღწევია, ან ჯერ აღმოჩენილი არ არის, საქართველოს კათალიკოზ-პატრიარქებისა-კი შენახულია, სიგლის თავის დაწერილობისა და შედგენილობის შესასწავლად შესაძლებელია კათალიკოზის სიგელი იქმნეს გამოყენებული თუნდაც იმიტომ, რომ ის განსხვავება გამოაშკარავდეს, რომელიც მეფეთა და კათალიკოზთა მაშინდელ საბუთებს შორის ყოფილა.

ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ მეღქისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. შეწირულობის წიგნში „ქანწილს“ ძველ მეფეთა სიგლებისათვის ჩვეულებრივზე უფრო ვრცელი „ვედრების“ ნაკვეთი მისდევს. იქა სწერია: „ქ: ს ა ხ ე ლ ი თ ა ყ ო ვ ლ ა დ ს ა ხ ი ე რ ი ს ა ლ თ ი ს ა , მ ა მ ი ს ა დ ა ძ ი ს ა დ ა ს უ ლ ი ს ა წ მ ი დ ი ს ა თ ა , მ ე ო ხ ე ბ ი თ ა ყ ო ვ ლ ა დ წ მ ი დ ი ს ა ლ თ ი ს მ შ ო ბ ლ ი ს ა თ ა , ძ ლ ი ე რ ე ბ ი თ ა ც ხ ო ვ ე ლ მ ყ ო ვ ე ლ ი ს ა დ ა პ ა ტ ი ო ს ნ ი ს ა ჯ უ ა რ ი ს ა თ ა , შ ე წ ე ვ ნ ი თ ა ყ ო ვ ე ლ თ ა წ მ ი დ ა თ ა ზ ე ც ი ს ა დ ა ქ უ ე ყ ა ნ ი ს ა თ ა ე ს ე დ ა წ ე რ ი ლ ი მ ო ვ ა კ ს ე ნ ე “-ო (ქკბი II, 31).

ამის მსგავსადვე უფრო გრძელი „ვედრებაა“ მიქელ მემღვმეს ცხირეთ-ცხევერელ-გავაზელთა ფანგელ-ტბელთაგან მონასყიდობის წიგ-

წში, რომელიც თუმცა მეIX-X სს. ეკუთვნის, მაგრამ რომლის ენა გადამწერთაგან უეჭველია უნდა განახლებულ-დამახინჯებული იყოს და ამის გამო სიფრთხილითაა გამოსაყენებელი. იქაც ასეა ნათქვამი: „სახელითა ღმრთისაითა... მეოხებითა და შუამდგომლობითა წმიდათა ანგელოზთა და მთავარანგელოზთა მიქაელ და გაბრიელისაითა, შუამდგომლობითა ნაშობთა-უმეტეს-წოდებულისა იოვანე ნათლისმცემლისაითა [და იოვანე მახარობლისაჲთა], რომელი მიეყრდნის მკერდსა საუფლოსა, წმიდათა და სამეოცდაათთა ქალწულთაითა *), რომელთა გუიქადაგეს განკორციელება სიტყუისა ღმრთისაი, მეოხებითა და შუამდგომლობითა წმიდისა მამისა შიოსითა-“ (შიომლ. საბ. 1).

მაშასადამე პირველს საბუთში ჯერ ერთი რომ მარტივი ვედრების მაგიერ სამეზბის ხსენებაა, მოწოდებულთა აგრეთვე ზეციერ ძალთა მეოხება, ძლიერება და შეწევნა. მეორე საბუთშიც ზეციერ ძალთა მეოხება-შუამდგომლობაც არის ნახსენები. რათგან მეფეთა ძველი სიგელები ცოტაა ჯერჯერობით აღმოჩენილი, ძნელი სათქმელია, იყო თუ არა ზოგ გვირგვინოსანთა საბუთებში მაინც ამგვარი ვრცელი ვედრება?—ის გარემოება, რომ იმ ათიოდე სამეფო სიგელთაგანს, რომელთაც XI-XII სს-თაგან სხვადასხვა ქართველ გვირგვინოსნის მიერ ნაბოძები ჩვენამდის მოუღწევიათ, არც ერთს ვრცელი ვედრება არა აქვთ, უფლებას ვაძლევს ვიფიქროთ, რომ მეფეთა სიგელებში ძველ დროს XI-XIII ს. ჩვეულებრივ მარტივი და მოკლე ვედრება უნდა ყოფილიყო მიღებული. მე-XV-ე საუკუნეში სამეფო სიგლების შესავალი ნაწილი საგრძნობლად შეიცვალა. სამწუხაროდ ალექ. დიდის საბუთები სრულად შენახული ცოტაა და მომეტებულს მათგანს სწორედ თავი აქვს დაზიანებული და ამის გამო ზოგიერთი საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტა ძნელდება. როგორც ეტყობა მე-XV-ე ს-ში სამეფო სიგლები ორგვარი სახით იწერებოდენ: ან ვრცელი შესავლითა, ან მოკლეთი. მოკლე შესავლიანი სიგლების ნიმუშებად ალექსანდრე მეფის 1426 წ., 1430 წ., 1438 წ. და 1441 წ. სიგლები (სქს სძვლნი IV, 8-9 და 12-14. ისტ. საბ. III, 18-20, 22-24), გიორგი მეფის 1460 წ. და 1463 წ. (ისტ. საბ. III, 34-36 და სქს სძვლნი II, 19) და კონსტანტინე მეფის 1451 წ. და 1492 წ. სიგლები (სქს სძვლნი I, 1-2. და ისტ. საბ. III, 41-42). ხოლო ვრცელი შესავლიანი საბუთების ნიმუშებად უნდა მიჩნეულ იქმნეს ალექ-

*) ეს ადვილი დამახინჯებულია.

სანდრე დიდის 1413 წ., 1419-20 წ. (ისტ. საბ. III, 7-10, 10-12) და გიორგი მეფის 1448 წ. და 1449 წ. სიგელები (იქვე III, 26-29 და 29-32).

მოკლე შესავლიანი საბუთების დამახასიათებელს თვისებას შეადგენს, რომ „ქანწილ“-ს არ მისდევს „სახელითა ღთისაითა“, არამედ პირდაპირ ცნობა მბოძებელის პიროვნების შესახებ (იხ. მაგ. სქს სძვლნი IV, 8 და 12. ისტ. საბ. III, 18, 22 და 34). მხოლოდ კონსტანტინე მეფის სიგლებში, რამდენადაც ეს 1451 წ. და 1492 წ. საბუთებითგანა ჩანს (სქს სძვლნი I, 1 და ისტ. საბ. III, 41), ძველი წესი დაცულია და „ქანწილ“-ს ახლავს „სახელითა ღთისათა“. ვრცელ შესავლიან საბუთთაგან ალექსანდრე დიდის 1413 წ. და 1419 წ. სიგლებს თავი აკლიათ და ამიტომ შესავალი მთლიანად არ არის შენახული, გიორგი მეფის 1448 და 1449 წ. ვრცელი სიგლების შესავალი-კი ერთი მეორისაგან განსხვავდებიან. კლიმი კაკლახასისაგან დაწერილს 1448 წ. საბუთს „სახელითა ღთისათა“-ს გარდა სამეცხის ჯერ სრული ხსენება აქვს სამეცხის ყველა თვისებათა ჩამოთვლით, ხოლო შემდეგ ადამის თავგადასავალი, მისი შექმნა, ცთომილება და შეცოდება, და მერმე ქრისტეს მიერ ადამიანთა ხსნაა მოკლედ გახსენებული, რომლის ბოლოსაც ნათქვამია: „ამისმან გამოძიებელმან ადამის ცდომისამებრ ცდომილმან და ყოველითა ცოდვითა შებღალ-შემწიკულეზულმან, მოქენემან რათამცა აღემსუბუქოს ტუირთი მრავალ შეცოდებათა ჩემთა“-ო (ისტ. საბ. III, 26-27). 1449 წ. იმავე გიორგი მეფის ნაბოძებსა და მცხეთის ქადაგის მაღალადის ხელით დაწერილი სიგელი სულ სხვანაირად არის შედგენილი: „ქანწილ“-ს პირდაპირ ღმერთისა და სამეცხის ვრცელი ვედრება მისდევს „პირველითგან მყოფო ღმერთო და მარადის თანაარსო და არსებითო ძეო და სიტყუაო მამისაო უწინარესო უამთაო, ღმერთო მამაო, ღთო ძეო და ღთო სულო წმიდაო, არა სამნო ღთნო, არამედ პირებით განყოფილო, ბუნებით შეყოფილო და ღთებ განყოფილო ერთო ღთო, რომელი აღსასრულსა უამთასა მოხუდ შემოსად თბისა ადამიანისა, განჰკაცენ და იშვე... და ურწმუნონი მორწმუნე გუყვენ“ (ისტ. საბ. III, 29). ამ ვედრებას ღვთაების „ქებულეზანი“ მისდევენ, რომელნიც სამ ნაწილად განიყოფებიან. თვითოეული ქებულება იწყება „ეჰა“-თი, ხოლო სულ ბოლოს ნათქვამია: „და ვინმე მიუთხრას და ანუ სასმენელ ყვნეს ქებულეზანი შენნი“ (იქვე 30). პირველი ქებულება იესო ქრისტეს ეხება და იწყება სიტყვებით „ეჰა სახიერ ებასა შენსა“

(გვ. 29), მეორე კათოლიკე ეკლესიას „ეპა საყდარო კათოლიკე ეკლესიაო“ (გვ. 30), მესამე სვეტი-ცხოველს „ეპა სუეტო ღთივ დიდებულო... სიქადულო ქართველთა ნათესავისაო“ (იქვე).

დემეტრე მარკოზიშვილის ხელით ნაწერი ალექსანდრე დიდის 1413 წ. და 1419 წ. თავში დაზიანებული საბუთები ერთი მეორისაგან განსხვავდებიან. პირველში, რამდენადაც შენახული ნაწილითგანა ჩანს, „მეოხება“ ყოფილა მოწოდებული „მეოხებითა და [შუამდგომლობითა ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობლისა“თა-ო (იქვე III, 7), შემდეგ ქებულება და „დიდებისმეტყველება“: „ეპა, რომელი ჯერმჩინებელი ხარ წყალობის მე მონდობილმან და მსასოებელმან წყალობისა თქუენისამან“-ო (იქვე 8), ცოტა ქვეით ნათქვამია: „რაოდენი ქება, მადლობა და დიდებისმეტყველება შეესწიროთ თქუენდა“-ო (იქვე) და ეს სიტყვები ცხადჰყოფენ, რომ ამ სიგლის შესავალი სწორედ „მადლობასა“ და „დიდებისმეტყველებას“ შეიცავდა.

1419-20 წ. სიგელის თავიც დაზიანებულია და შენახული ნაწილი იწყება შემდეგი სიტყვებით: „დედა ექმენ ევას დედაო და ქალწულად მშობელო ემმანუელისაო“, რაც ცხადია ღმრთისმშობელს ეხება და მისდამი ვედრებას წარმოადგენს. ეს გარემოება უეჭველი ხდება შემდეგითგანაც: „ჩუენდა ზღუდედ გამორჩეულო, წარმმართველო მეფობისა ჩუენისაო, დიდებაო და სიმტკიცეო სკიპტრაპორფირისა და გუირგუინისა ჩუენისაო ყდ წო და ყოვლად საშინელო მეტებითა ღთის მშობელო“-ო.

ისტორიული მიმოხილვა ამგვარად ცხად-ჰყოფს, რომ სიგლის შესავალი თანდათან დიდდებოდა და ფართოვდებოდა და მე-XV ს-ითგან მოყოლებული ისე გაიზარდა, რომ ხშირად თვით სიგლის მთელ დანარჩენ ნაწილებს ერთი ორად და მეტადაც სჭარბობდა ხოლმე.

§ 2. სახელდება.

ქართული სიგელთმცოდნეობის ისტორიული განვითარების გასათვალისწინებლად სახელდების დაწერილობის სხვადასხვაობასაც აქვს მნიშვნელობა. განსხვავება ძველსა და მერმინდელ მეფეთა სიგელებში ამ მხრივაც თვალსაჩინო იყო. შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ მე-XI-XIV სს. სიგელებში საბუთის მბოძებელი მეფე მხოლოდ თავისთავს იხსენიებს და მას მხოლოდ თავის საკუთარი სახელით აქვს ხოლმე საბუთი ნაბოძები, სამეფო სახლობის არც ერთი წევრთაგანი.

თვით მისი თანამეცხედრე დედოფალ-დედოფალი არასოდეს არ არის ხოლმე აღნიშნული. მაგ. გიორგი II 1072 წ. შიომღ. სიგელში ნათქვამია მხოლოდ „მე გიორგი ბაგრატიუნთან“ (შიომღ. სამი სიგ. 4), გიორგი III 1170 წ. სიგელში სწერია მარტო „გისგან (გიორგისგან) ბაგრატიუნანისა“ (სქს სძვლნი IV, 2), — თამარ მეფის 1189 წ. გელათისადმი ბოძებულს სიგელში იკითხება: „მე თამარ ბაგრატიუნანთან“ (ქკები II, 73) და მისსავე 1202 წ. შიომღვიმისათვის მიცემულს საბუთშიც ნათქვამია „[თამარ]ისაგან ბაგრატიუნანისაგან“ (შიომღ. სამი სიგ. 7), — ლაშა-გიორგის სიგელშიც სწერია: „ესე ბზაი ჩემი არს გვი (გიორგი) ბაგრატიუნანისა“ (იქვე 11), — დავით ნარინის საბანელას შესახებ სიგელში ცოტა უფრო ვრცელი სახელდება და მეფის დედის შვილობაც არის დამატებული, რაც რასაკვირველია მაშინდელ საქართველოში ორი დავით მეფის არსებობით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული, და ასეა ნათქვამი: „დავით ბაგრატიანთან, ძემან სულკურთხეულისა მეფეთ-მეფისა რუსუდანი სამან“ — ო (ქკები II, 159). ამგვარადვეა ამავე მეფის ხეფინისხეველთა სიგელში: [დავითისა]გან ბაგრატიუნანისა რუსუდანი სისა“ (სქს სძვლნი II, 6), — 1348 წ. ანდრონიკეს სიგელშიც მარტო სახელი და გვარია მეფისა „ანდრონიკესგან ბაგრატიუნანისა“ (იქვე II, 11). დავით მეფის 1365 წ. ბრძანებაშიც მხოლოდ სახელია აღნიშნული: „ჩუენ მეფეთა-მეფესა დავითს ევე ბზაი... გუიბოძებია“ — ო (იქვე IV, 7).

ზემომოყვანილი მრავალი მაგალითი სრული უეჭველობით ამტკიცებს, რამდენად ურყევად ყოფილა დაცული მაშინდელ ქართულ მეფეთა სიგელთმცოდნეობის ეს წესი. ამ მხრივ ფრიად დამახასიათებელია, რომ თამარ მეფის საბუთებშიაც კი მისი ქმრის დავით მეფის სახელი არ იხსენიება, იმდენად შეუძლებლად ყოფილა მიჩნეული, რომ მეფეთა სიგლებში ქვეყნის უზენაესი ხელმწიფის გარდა და მის გვერდით სხვა რომელიმე თუნდ უახლოესი წევრიც მოხსენებული ყოფილიყო.

სულ სხვანაირი სურათი ეშლება მკითხველს თვალ წინ მე-XV ს. დამდეგითგან მოყოლებული. უკვე მეფე ალექსანდრე I სახელდობაში თავის გარდა თავის თანამეცხედრეს დედოფალთა-დედოფალსა და შვილებსა და ძმებსაც იხსენიებს. ამ გვარად საბუთი მხოლოდ მეფის სახელით-კი არ იწერებოდა, არამედ თითქმის მთელი სახლობისაგან იყო ნაბოძები. მაგ. 1412-3 წ. მცხეთის სიგელში ნათქვამია: „მე... მეფეთა-მეფემან ალექსანდრე და... ძეთა ჩემ-

თა... ვახტანგ და დიმიტრი“ შემოგვიწირავსო (ისტ. საბ. III, 8), 1414 წ. მცხეთის სიგელშიც სწერია „ჩუენ მეფეთა მეფემან ალექსანდრე და ძეთა ჩუენთა ვახტანგ და დიმიტრი და ძმათა ჩუენთა ბაგრატ და გგი თქუენ შემოგწირეთ-“ო (ისტ. საბ. II, 3), იმავე მეფის 1419-20 წ-ისაში ვკითხულობთ: „მეფეთა მეფემან ალექსანდრე და თანამეცხედრემან ჩემმა დედოფალთა-დედოფალმან თამარ და ძეთა ჩუენთა... მონაზონმან დავით ვახტანგ, დიმიტრი და გიორგი და ძმათა ჩუენთა ბაგრატ და გიორგი-“მ შემოგწირეთო (ისტ. საბ. III, 11, და 1414 წ. ისტ. საბ. II, 3.—შეად. აგრეთვე ისტ. საბ. III, 8, 15, 18, 20, 22—23 და სქს სძვლნი II, 8, 12.—გიორგი მეფის სიგ. ისტ. ს. III, 34.—კოსტანტინე მეფის სიგ. იქვე III, 41 და სხვ.). თუმცა თითო-ოროლა ისეთი საბუთიც მოიპოვება, რომლებშიაც მეფე ძველებურად მხოლოდ თავის თავს იხსენიებს, მაგ. ალექსანდრე დიდის 1441 წ. სიგ. (ისტ. საბ. III, 21). მაგრამ, შეიძლება ითქვას, მე-XI-XIV ს.ს. და მე-XV-XVI ს.ს. სიგლების მბოძებელი მეფის სახელდება არსებითად განსხვავდება და თუ XI-XIV ს.ს. საბუთებში მეფე მხოლოდ თავის თავს იხსენიებდა, მე-XV—XVI და შემდეგ ს.ს. საბუთებში უკვე მეფის თანამეცხედრეცა და ყველა შვილებიც არიან ხოლმე ჩამოთვლილი, ზოგჯერ ძმები, ბიძები და ბიძაშვილებიც-კი. ეს დაკვირვება ჩვენ უთარილო სიგლების დაახლოვებითი დათარიღებისათვის გამოსადეგს საშუალებას გვაძლევს.

მე-XV—XVI სს. მეფეთა სიგლების სახელდების ამგვარი გავრცელება ქართული სახელწიფოებრივობის დაქვეითების გამოშატველია, როგორც ეს „ქართველი ერის ისტორიის“ მე-IV წიგნის 1 ნაწილშია აღნიშნული (გვ. 191). ✓

XI—XIII ს.ს-ის სიგლებში მბოძებელი მეფის სახელს, როგორც დავრწმუნდით, ყოველთვის მისი გვარიც მიხედვდა ხოლმე. მე-XV-ე ს-ის საბუთებში მარტო ბაგრატიუნიანობის ხსენებით არ დაკმაყოფილებულან, არამედ ალექსანდრე მეფის სიგლებში უკვე ყოველთვის დავითიან-ბაგრატიონიანობა იხსენიება (იხ. 1419 წ. და 1433 წ. ისტ. საბ. III, 11 და 15.-1426 წ. და 1430 წ. სქს სძვლნი IV, 8, 12). გიორგი მეფის საბუთებში აღარცეს მიუჩნევიათ საკმარისად და იესიან-დავითიან-სოლომონიან-ბაგრატიონიანობის აღნიშვნა დაუწყვიათ (იხ. 1449 წ. და 1460 წ. ისტ. საბ. III, 30 და 34, —1451 წ. სქს სძვლნი I, 1). ამგვარად მეფე-

თავგარი ჯერ ორ ნაწილედად, ხოლო შემდეგ სამ და ოთხნაწილედად იქცა. ამ სახით შეთხზული გვარი საბუთებში ხან მეფის სახელს მისდევდა, ხან კიდევ მისი მთელი ოჯახობის სახელების ბოლოში იყო ხოლმე მოქცეული.

§ 3. წოდებულება.

მე-XI—XIII ს. ს. სიგლების წოდებულების მაგალითები წინათავში იყო მოყვანილი და იქ აღნიშნულია, რომ ყველგან ერთნაირად იწერებოდა, მე-XV—ე ს-ის საბუთებში მეფის წოდებულებაში ცვლილება შეტანილი, ზოგჯერ თვალსაჩინოც-კი. ამ დროს ორ გვარი წოდებულება ყოფილა მიღებული და გვხვდება სიგლებში ან სრულად, ან შემოკლებული. ორს ალექსანდრე დიდის საბუთში წოდებულება სრულებით არ მოიპოება და მხოლოდ მეფეთ-მეფობით იხსენიებს მბოძებელი თავის თავს (1414 წ. სიგ., ისტ. საბ. II, 3 და 1441 წ. სიგ. იქვე III, 23), თუმცა ორსავე სიგელს თავი აკლია და შესაძლებელია მეფის წოდებულება სულ დასაწყისში ყოფილიყო.

აღსანიშნავია მე-XV-ე ს-ის საბუთების დამახასიათებელი მოვლენა, რომ მბოძებელი მეფის სახელს ყოველთვის წინუძღვის „მეფეთა-მეფემან“ ან აგებულებისდა მიხედვით „მეფეთა-მეფისა“, ძველ XI—XIII სს-ის სიგლებში-კი ჯერ ერთი, რომ წოდებულებაში „მეფეთა-მეფე“ არ იხმარებოდა, არამედ მარტივად „მეფე“, მეორეც ისა, რომ ეს უკანასკნელი სიტყვაც მბოძებელის სახელს მისდევდა და წოდებულების შუაგულში იყო მოქცეული (იხ. ზემომოყვანილი მაგალითები).

როცა სიგელი მე-XV-ე ს-ში სრული წოდებულებით იწერებოდა, მაშინ წოდებულება მეფის სახელს-კი არ მისდევდა უშუალოდ, არამედ ჯერ მისი თანამეცხედრე, შვილები და ზოგჯერ ძმებიც-კი იყვნენ ხოლმე ჩამოთვლილნი და მხოლოდ ამის შემდგომ იწყებოდა თვით მეფის სრული წოდებულებაც. ეხლანდელ მკითხველზე ეს უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენს და, თუ საბუთს თავი აკლია და თვით მბოძებელი მეფის სახელისა და მეფეთ-მეფობის შესახები ცნობის შემცველი ადგილი მოვლევითი აქვს და როგორც ზოგჯერ არის ხოლმე მბოძებელის მხოლოდ ერთი ძე იხსენიება, ამგარემოების უკონდინარი მკითხველი შეიძლება შესცდეს და მეფედა და მბოძებულად მამის მაგიერ შვილი მიიჩნიოს.

მე-XV-ე ს-ის სრული წოდებულების მქონებელს საბუთებში შეფეთა წოდებულება ასე იწერებოდა. პირველს მაგალითს ალექსანდრე დიდის სრულად შენახული 1438 წ. სიგელითგან მოვიყვან. იქ ნათქვამია: „ქ.: ჩუენ მეფეთა მეფისა ალექსანდრესგან დავითიან-ბაგრატიონიანისა და თანამეცხედრისა ჩუენისა პატრონისა დედოფალთა-დედოფლისა თამარისგან და ძეთა ჩუენთა ვახტანგ, დიმიტრი და გიორგისაგან ნებითა ღთისათა, აბხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა, შარვანშა, შანშა და ყოვლისა აღმოსავლეთით ვიდრე დასავლეთამდის თუით ფლობით მქონებელ-მპყრობელისა“ (ისტ. საბ. III, 18). ეს სიგელი კარის მწიგნობრის კლიმი კაკლაჩასძის ხელით არის დაწერილი და წოდებულების პირველი ნაკვეთი, რომელიც „მეფისა“-ით ბოლოვდება, თამარ მეფის 1202 წ. და ნარინ დავითის 1266—68 წ. სიგლებს სიტყვა-სიტყვით უდგება. შემდეგი ნაკვეთი იმით განსხვავდება, რომ „შარვანშა, შანშა“ უკავშიროდ არის დაწერილი და უკანასკნელი სიტყვის მართლწერაც „ჰაეს გამოტოვებით გამდაბიურებულია. წოდებულების უკანასკნელი საზოგადო ხასიათის ნაწილი „ყოვლისა აღმოსავლეთით ვიდრე დასავლეთამდის თუით ფლობით მქონებელ-მპყრობელისა“ თუმცა თამარ მეფის იმავე 1202 წ. სიგელს უახლოვდება, მაგრამ მცირეოდენი, ზევით ხაზგასმული განსხვავება მაინც მოეპოვება.

ალექსანდრე მეფის 1433 და 1433—4 წ. წ-ის იმავე მწიგნობრის კლიმი კაკლაჩასძისაგან დაწერილ სიგლებს ზემომოყვანილის მსგავსი წოდებულება აქვს მცირეოდენი განსხვავებით (ისტ. საბ. III, 15 და 17). ამგვარივე წოდებულებაა 1430 წ. კლიმი კაკლაჩასძისაგან შედგენილ სიგელშიაც იმ განსხვავებით, რომ წოდებულების პირველს ნაკვეთში გამოტოვებულია „რანთა, კახთა“, ხოლო მეორეში შეცდომით სწერია „შარვანა-შანშა“ (სქს სძეღნი IV, 12). მაგრამ ამგვარი გამონარჩენი და შეცდომა გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლებელია ეს სიგელი დედნით-კი არა, გარდმონაწერის სახით იყოს შენახული. გიორგი მეფის 1451 წ. სიგელი, რომელიც რატი წირქულელისძის ხელით არის ნაწერი, მეფის წოდებულების პირველსა და მეორე ნაკვეთში ჩვეულებრივისაგან არ განსხვავდება, მეორე ნაკვეთი უფრო მეტის სისწორითაც-კია დაცული (შანშა და შარვანშა), ვიდრე ალექსანდრე მეფის სიგლებში. ხოლო მესამე ნაკვეთი-კი განირჩევა და ასეა მოყვანილი: „ყოვლისა აღმოსავლეთისა, ჩრდილოეთისა ვიდრე დასავლეთამდის ფლობით მტკიცედ თვთველმწიფედ მფლობელ-მპყრობელთასა“-ო (ისტ. სძ-

ვლნი I, 1). ამავე მეფის 1449 წ. მცხეთის ქადაგი დიმიტრი შალაძის ხელით ნაწერი სიგელში მეფის წოდებულების პირველ ნაკვეთს აკლია „მეფისა“, რაც უმეპველია შეცდომით უნდა იყოს გამოორჩენილი. მეორე ნაკვეთის მართლწერაა არაჩვეულებრივი „შარვანზე და შანზე“ (იქნებ საბუთი ნუსხით არ იყოს შენახული და შეცდომებიც გადაწერის ბრალი იყოს?). მესამე ნაკვეთი ამ შემთხვევაშიაც სხვებრობას შეიცავს: „ყოვლისა აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთისა სამანთა კედართა თუითფლობით კელმწიფედ მპყრობელ-მქონებელმან“ (ისტ. საბ. III, 30).

კონსტანტინე მეფის 1492 წ. მცხეთის ქადაგის მახარებელი ივანიაძის ხელით ნაწერი სიგელის მეფის წოდებულების პირველი ნაკვეთი უძველესი სახით არის ნაწერი („აფხაზთა და ქართველთა“ და სხვა), მეორე ნაკვეთის მართლწერა გიორგი მეფის 1451 წ. სიგლისას მისდევს. მესამე ნაკვეთი აქაც თვალსაჩინოდ განსხვავდება თუმცა თავში 1266—68 წ. ნარინ დავითის სიგლისას მიემსგავსება „ყოვლისა საქართველოსა და ჩრდილოეთისა აღმოსავლით ვიდრე დასავლეთამდე თუითკელმწიფედ ფლობით მპყრობელ-მქონებელმან“ (ისტ. საბ. III, 41).

მეფის შემოკლებული წოდებულება შედარებით უფრო იშვიათადაა გვხვდება შენახული საბუთთა შორის: ჯერ-ჯერობით, თუ არ ვცდები, მხოლოდ სამს, ოთხს აღექსანდრე დიდისა და გიორგის მეფის სიგელშია. შემოკლებულ წოდებულების მქონებელი საბუთების ორს დამახასიათებელ თვისებას ის გარემოება შეადგენს, რომ ასეთს სიგლებში წოდებულება ჩვეულებისამებრ მეფის სახელს-კი არ მისდევს, არამედ წინ მიუძღვის. და თანაც თვით შემოკლებულ წოდებულებას წინ დართული აქვს სრულებით ახალი გამონათქვამი „ორისავე სამეფოსა“, ან „ტახტის“, „ლიხთიმერისა და ლიხთამერის“ მპყრობელობითი შესახებ. მაგ. 1413 წ. და 1419 წ. დემეტრე მარკოზისშვილის ხელით ნაწერს შეწირულობის წიგნებში ასეთი წოდებულებაა: „ორისავე სამეფოსა მტკიცედ, შეუჭრეთლად და შეურყევლად მპყრობელმან აფხაზთა და ქართველთა მეფეთა მეფემან აღექსანდრე“ (ისტ. საბ. III, 8), „ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა ორისავე სამეფოსა მტკიცედ და შეურყევლად მპყრობელმან აფხაზთა და ქართველთა დავითიან-ბაგრატიონიანმან მეფეთა მეფემან აღექსანდრე“ (იქვე III, 11). აღექსანდრე მეფის 1441 წ. კარის მწიგნობრის კლიმი კაკლაჩაძის სიგელში უფრო გამარტივებითა სწერია: „ორივე ტახ-

ტისა მპყრობელმან მეფეთა მეფემან ალექსანდრე“-ო (იქვე III, 21). ხოლო იმავე მწიგნობრისაგან დაწერილს გიორგი მეფის 1448 წ. სიგელში ამნაირი წოდებულებაა: „აფხაზეთისა და ორისავე ტახტისა ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა მტკიცედ მპყრობელმან მეფეთა-მეფემან გიორგი“ (იქვე III, 27). თავისებურია და თვალსაჩინოდ განსხვავდება წოდებულება ნხოლოდ 1426 წ. თუმც იმავე მწიგნობრის კლიმი კაკლაჩასძის ხელით ნაწერს სიგელში, სადაც ასეა: „აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფესა, შაჰან-შაჰისა და ყოვლისა საქართველოსა და ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა, აღმოსავლეთ-დასავლეთამდის თუითფლობით მტკიცედ მპყრობელისა“ (სქს სძვლნი IV, 8). ეს წოდებულება ვრცელისა და შემოკლებულის შეერთებას წარმოადგენს და სწორედ ამით განსხვავდება იგი დანარჩენ შემთხვევებისაგან. ამის მსგავსადვე არაჩვეულებრივი წოდებულებაა გიორგი მეფის 1453 წ. სიგელში, რომელიც ზოგიერთს ექვს ჰბადებს: „ორისავე ტახტისა და სამეფოსისა ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა, შანშე და შარვანშე და ყოვლისა დასავლეთისა და აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთისა თუითფლობით მტკიცედ მქონებელ-მპყრობელმან პატრონმან მეფეთა მეფემან გიორგი“ (სქს სძვლნი II, 16).

§ 4. დათარიღება.

ამ წიგნის მეოთხე თავში სიგლის მეექვსე ნაწილის განხილვის დროს საბუთებითგან მოყვანილი ამონაწერებით ცხადადა ჩანს, რომ მე-XI—XII ს.ს. მეფეთა სიგლები მხოლოდ საბუთის მბოძებელი გვირგვინოსნის მეფობის ინდიკტიონით, ანუ წელიწადით არის დათარიღებული და სხვა არავითარი ქრონოლოგიური ცნობა იქ არ მოიპოვება.

ამგვარადვე მხოლოდ მეფობის ინდიკტიონებითაა დათარიღებული ნარინ დავითის 1267—88 წ. ს. საბანელას შეწირულობის წიგნი (ქკბი II, 166) და იმავე მეფის 1266—8 წ. ხეფინისკეველთა სიგელი (სქს სძვლნი II, 6). მხოლოდ გიორგი ბრწყინვალის (?) სიგლებში იწყება ქორონიკონების აღნიშვნა და შენდევ ორმაგრ დათარიღებაც—როგორც ქორონიკონით ისევე მეფობის ინდიკტიონებითაც, მაგ.: „დაიწერა ქნიკნსა :კზ: ივნისს ვკელითა კარისა მწიგნობრისა ჩუენისა ქავთარისშვილის (?) ბოციო-

სითა“ (1339 წ. სიგ., სქს სძვლნი II, 10), „დაიწერა ქქნსა ოკდომბერსა იბ ბრძანება...“ (1345 წ. იქვე), „დაიწერა ბრძანება იესე ქქნსა :ნგ: დეკენბერსა :ლა : კელითა კარის მწიგნობრისა ჩუენისა ჭურისძისათა“ (სქს სძვლნი IV, 7). ეს გარემოებაც უთაროლო მეფეთა სიგლების დასათარიღებლად საუცხოვო საშუალებად გამოდგება.

ალექსანდრე მეფის სიგლები ორმაგი თარიღით არიან შემკულნი: წინ ქორონიკონი მიუძღვის ხოლმე, ხოლო შემდეგ მეფობის ინდიკტიონია დასახელებული, თუმცა ისეთი შეთხვევებიცაა, სადაც წინაუქმოა მაგ.: „დაიწერა ქქნსა: რა: სეკდენბერსა: კ: ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა პირველსა კელითა ფრიად ცოდვილისა და ყოველთა კაცთა უნარჩევისა დემეტრე მარკოზისშვილისათა“ (1413 წ. ისტ. საბ. III, 10), „დაიწერა სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა მეორესა ქქნსა :რბ: კელითა ფრიად ცოდვილისა და ყოველთა კაცთა უნარჩევისა დემეტრე მარკოზისშვილისათა“ (1414 წ. სიგ. ისტ. საბ. II, 3—4. იხ. 1419 წ. იქვე III, 12), „დაიწერა ბბა და სიგელი ქქნსა :რიზ: ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა :ივ: კელითა ფრიად ცოდვილისა და ყოველთა უნარჩევისა კარისა მწიგნობრისა კლიმი კაკლახას ძისათა“ (1428 წ. სიგ., ისტ. საბ. III, 14), „დაიწერა ბბა და სიგელი ესე ჩუენი ქქნსა: რკა: ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა: კა: კელითა მესტუმრისა და კარის მწიგნობრისა ჩუენისა კლიმი კაკლახასძისათა“ (1433 წ. სიგ. იქვე III, 16. იხ. ამგვარივე იქვე 1433 წ. სიგ. III, 18. 1438 წ. III, 20. 1441 წ. III, 24 და სხვა).

§ 5. ხელრთულობა.

საუფლო ხელრთულობა საბუთებში სულ სხვადასხვა სახითა გვხვდება. მაგ. მელქიზედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგელში ბაგრატ მეფეს, როდესაც როგორც ჩანს **შემდეგში** მას დასამტკიცებლად მიუტანეს, ასე მოუწერია ხელი და დაუმტკიცებია: „ესე ვითა ზემოთ მელქისედეკ ქართლისა კათალიკოზს დაუწერია და საქმე სულისა მისისათვის გაუგია, მე ბაგრატსა ნებითა ღთისათა აფხაზთა მეფესა და კურატპალატსა კელითა ჩემითა დამიმტკიცებია: მტკიცე არს და უტყვევლი ნებითა ღმრთისათა“—ო (ქვბი II, 35). გიორგი II 1072 წ. სიგელში ასე

აწერს ხელს: „ქ. ესე ვითა ზემოთ დამიწერია მე გიორგი ბაგრატიონიანსა კელითა ჩემითა დამიმტკიცებია. მტკიცე არს უკუეთუ უფალსა ღმერთს უნდეს“-ო (შიომღ. საბ. 12). მაშინდამე საუფლო ხელრთულობა ამ ორ შემთხვევაში დამტკიცებულ სახელ-ვინაობასაც შეიცავს. იმავე მეფეს 1082 წ. სიგელში-კი მოკლე ხელრთულობა აქვს თავის სახელისა და ვინაობის მოუხსენებლივ: „მტკიცეა ნებითა ღმერთისათა“-ო (იქვე 14). დავით აღმაშენებელსაც შიომღვიმის მონასტრის 1123 წ. ანდერძის წიგნში მარტივი და უსახელო ხელრთულობა უხმარია: „სიმტკიცეო ყლთაო ღმერთი დამმტკიცე მტკიცედა უქციე“-ო (ს. კაკ. 16 შეად. შიომღ. ისტ. საბ. 19). გიორგი III-იც შიომღვიმის 1170 წ. სიგელს ამგვარადვე აწერს ხელს: „ქ. მტკიცე არს ნებითა ღმერთისათა“-ო (სქს სძვლნი IV, 7). თამარ მეფესაც გელათის 1189 წ. სიგელზე თუმცა ვრცელი ხელრთულობა აქვს, მაგრამ არც თავისი სახელი და არც ვინაობა არ მოუხსენებია: „ქ. ესე [ვითა და]მიწერ[ია]... სასოებით და გულის მოდგინებით ჩემისა საქმისა... განაჩენი ჩემითა კელითა ცოდვილითა დამიმტკიცებია“-ო და სხვა (ქკბი II, 74). შიომღვიმის მონასტრის 1202 წ. სიგელზე-კი თამარ მეფის ხელრთულობა ამგვარადვე უსახელოა, მაგრამ მოკლე: „მტკიცე ყოს ღმერთი შეუცვალეებელად“-ო (შიომღ. საბ. 27). დავით რუსუდანის ძესა და დავით ლაშას ძეს შიომღვიმის 1250 წ. გრიგოლ სურამელისადმი მიცემულს საბუთში და მიქაელ კზის XIII ს. წყალობის წიგნზე არაჩვეულებრივი ხელრთულობა უხმარიათ და პირველში სწერია ხეულად: „ქ დამინიშნავს. ქ დაგუინიშნავს“ (ს. კაკ. „სიგ. მსახურთუხ. გრიგ. სურამელისა 1250 წ., 9), ხოლო მეორეში: „ჩუენ დავით მეფეს დამინიშნავს“ (ს. კაკ. მე-XIII ს. პირ. ნახ. საქართ. კათალ. 6). რკონის 1259 წ. კახა მექუტურქლეთა უხუცესის შეწირულობის წიგნზე დავით ლაშას ძეს ასე აქვს ხელი მოწერილი: „მე დავით მეფესა დამიმტკიცებია“-ო (ქკბი II, 141).

საუფლო და კათალიკოზთა ხელრთულობა მე-XIII-XV სს. საბუთებში ხშირად ისეთ რთულ სახეებად გადაბმულ-გადახლართულია ხოლმე, რომ მათი წაკითხვაც-კი ძნელდება და თუ საბუთი დაზიანებულია და მკითხველმა სიგლის მბოძებელის ვინაობა არ იცის, ზოგჯერ გარჩევაც-კი შეუძლებელი ხდება (იხ. ნარინ დავითის 1266-8 წ. სიგ., გიორგი ბრწყინვალის 1338 წ., 1339 წ. და 1345 წ. სიგ. სქს სძვლნი II, 7, 9 და 10).

1365 წ. მეფეთ-მეფე დავითის სიგელზე მოიპო-

გება სახელიანი მარტივი, ხვეულად დაწერილი ხელრწმუნება
ლობა: „მეფე დავით“ (სქს სძვლნი IV, 7). მე-XV-ე ს-ის საბუთებ-
ში, ალექსანდრე მეფის და გიორგი მეფის სიგლებში თუმცა ხელ-
რთულობა შინაარსის მხრით რთული არ არის, მაგრამ ხვეულია და
მოხაზულობის გადახლართულობისა და სირთულის გამო წამკითხვე-
ლისათვის ხშირად გადაულახავ დაბრკოლებას წარმოადგენს (იხ. იქ-
ვე IV, 9, 14, 15. II, 19 და სხვა). უკვე მე-XIII-XIV ს-შიც, მაგ-
რამ უფრო ალექსანდრე მეფითგან მოყოლებული სა-
უფლო ხელრთულობაში მეფეები თავიანთ საკუთარ
სახელსაც იხსენიებენ ხოლმე. მაგ.: „ქ. მე მეფესა ალექსან-
დრეს შემოწირავს ჩემითა ნებითა“-ო (1414 წ. ისტ. საბ. I, 4) „ქ.
მეფეთ-მეფესა ალექსანდრეს პატრონსა. დედოფალთ-დედოფალსა პატ-
რონსა დულარდუბტ შემოგვიწირავს და მოგუიკსენებია. ალექსანდრე“
(1413 წ. იქვე III, 10), „ალექსანდრე ვამტკიცებ ნებითა ღთა“
(1428 წ. იქვე 14), „მე ვახტანგსა დამიმტკიცებია“ (1429 წ.
იქვე 15), „ქ. ვამტკიცებ“ (1433 წ. იქვე 16 და 18), „ალექსანდრე
ვამტკიცებ“ (1438 წ., 1441 წ., იქვე 20 და 21, 22) „ალესანდ-
რე“ (1441 წ. იქვე 24), „ქ. მეფე გიორგი ვამტკიცებ ნებითა
ღმრთისათა ამნ“ (1448 წ. იქვე 29) და სხვა.

§ 6. მეფეთა ბრძანების ახალი სახე მე-XVI ს.

სრულიად საქართველოს მთლიანობის დაშლის და სამეფო-სამ-
თავროების შექმნის შემდგომაც ქართული სიგელთდაწერილობის ძვე-
ლი სახე და წესრიგი დარჩა. არსებითი ცვლილება არ მომხდარა და
მერმინდელი განვითარება უფრო წინანდელის ან გართულებას, ან
და გამარტივებას წარმოადგენდა, ერთი ნაწილის გარდა, რომელსაც
ქართლის მეფეთა სიგელთდაწერილობაში მე-XVI ს. თვალსაჩინო და
ფრიად საგულისხმო ცვლილება ემჩნევა.

მეფე ლუარსაბის 1552 წ. ტფილისის სიონისადმი ბოძებულსა
და ზებედე მთავარ დიაკანის სამეფო კარის მწიგნობრის ხელით და-
წერილ სიგელში ბრძანებულების ნაკვეთი შემდეგი მეტად დამახასია-
თებელი, წინათ უცნობი სიტყვებით იწყება: „აწე უზედაესთა
მოგახსენებთ და უქვედაესთა გიბრძანებთ ვინგინდ კა-
რით ჩენით წარვლენილნი მოსაქმენი იყუნეთ ქალაქის მოურაო, მა-
მასახლისო, მელიქო და ნაცვალო და სხვანო მოსაქმენო თქუნცა
ასრე დაუმტკიცეთ“-ო (ისტ. საბ. II, 41). ეს მიმართვის სახით გა-

მოთქმული წინადადება ჩვენი შეფეების ხელისუფლების დაკნინების საუცხოვო გამოხატულებას წარმოადგენს: მეფე უკვე იმდენად იყო იძულებული უზედაეს მოხელეებისათვის არ ეწყენინა, რომ მათთვის ბრძანების მიცემას ველარ ახერხებდა, თუ რომ მოხსენების სახით არ გამოუცხადებდა მათ თავის სურვილს.

თ ა ვ ი მ ე მ მ ვ ს ა .

ლათინური, ბიზანტიური, სომხური და ქართული სიგელთა-დაწერილობის შედარებითი შესწავლა.

საქართველოს მეფეთა XI—XIII ს. ს. სიგელების ავებულობისა და ნაწილების სახელების შესწავლის შემდგომ თავისდა-თავად იზადება საკითხი იმის შესახებ, თუ საითგან, როგორ და როდის შემუშავდა საბუთების ამგვარი ავებულება, დამოუკიდებელი და ადგილობრივი შემოქმედების ნაყოფია იგი, თუ სხვაგნებურია? რაკი ქართული სიგელები ამ ხანაზე უწინარესი ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მე-XI-XIII-ე ს-ის საბუთებს-კი უკვე სრულებით მტკიცედ ჩამოყალიბებული სახეობა აქვთ, ამიტომ ცხადია, რომ მე-XI-ე ს. სიგელთა სახეობის შემუშავების დასაწყისის ხანად არ შეიძლება მიჩნეული იყოს, არამედ მისი ჩამოყალიბება გაცილებით უფრო ადრე უნდა დაწყებულიყოს. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ შემოაღნიშნული საკითხების გამოკვლევა მარტო არსებული მასალებითა და ქართული საბუთების შესწავლით შეუძლებელია და ამის გამო ქართული სიგელების სახეობის სადაურობის საკითხი უნდა შედარებითი შესწავლის საშუალებით გამოირკვეს, რომ ამ გზით ის გარემოება მაინც ნათელი შეიქმნას, თუ რომელი უცხო ქვეყნისა და სახელმწიფოს დიპლომატიკას უფრო უდგება ქართული დიპლომატიკა თავისი დამახასიათებელი თვისებებით

სრულიად საქართველოს მეფეებს სიგელების ავებულობა და სახეობა შესაძლებელია ძველითგანვე, იქნებ ქართლის მეფობის დროითგანვე ჰქონოდათ ნაანდერძევი. მაგრამ ამ ორ ხანას შუა დიდი მანძილი ძვეს, რომ უსაბუთოდ ამის დაჯერება შესაძლებელი იყოს, და სანამ საამისოდ ახალი მასალები არ აღმოჩნდება, ან ახალი გარემოება არ გამოირკვევა, ამ საკითხზე თეორიულს მსჯელობას არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, შედარებითი შესწავლა-კი უეჭველია რაიმე ახალ დისკვნას შეგვეძენს.

როგორც დაკრწმუნდით (იხ. თავი II, § 1), საბუთების საზოგადო სახელად და ტერმინად საქართველოში მე-X ს-ითგან მოყოლებული „სიგელი“ იყო მიღებული. ცხადია ეს სიტყვა ქართული არ

არის ღ უკვე დიდი ხანია, რაც იგი ლათინურიოვან შეთვისებულად ითვლება და sigillum-ისაგან წარმომდგარად არის მიჩნეული. მაგრამ ლათინურად ამ სიტყვას ბეჭედის, ან საბეჭდავის მნიშვნელობა ჰქონდა და საბუთის აღსანიშნავად არ იხმარებოდა. ამიტომ საეკვოა ეს ტერმინი ქართულს პირდაპირ, უშუალოდ ლათინურიოვან ჰქონდეს შეთვისებული, მართლაც ბერძნული საბუთების შესწავლა ცხად ჰყოფს, რომ ეს სიტყვა ბიზანტიურს სამღივიანმწიგნობრო ენაშიც მიღებული ყოფილა და სწორედ ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონია, როგორიც ქართულში.

ბიზანტიაში სიგლები ოქროს, ტყავისა და ცვილის შეკიდული ბეჭედებით იყვნენ ხოლმე შემკული. ოქროს ბეჭდიან საბუთს *χρυσάβυλος* ხრუსობულოს-ი, ანუ როგორც ჩვენი წინაპრები ამობდენ, „ოქრობეჭედი“ ეწოდებოდა. ტყვიის ბეჭდიანს *μυσαβύβυλος* მოლვედობულოს-ი ერქვა, ე. ი. „ტყვიებეჭედი“.

სამეფო სიგლის, ოქრობეჭედის ანუ ხრიზობულის აღსანიშნავად ჩვეულებრივ XII-XIII სს.-ში იხმარებოდა *δ. χρυσόβυλος* *δ. χρυσ.* მაგ. ათონის მთის მონასტრების მამასახლისთაგან კეისარ ალექსი III-ისათვის 1198 წელს მიროთმეულს ვედრების წიგნში სწერია: „*εἰ ἔστι θελημα τῆς βασιλείας αὐτῶν, γενέσθω ἕτερος χρυσόβυλος*“ (Actes de Chilandar publiés par L. Petit et B. Karablev, ob. *Визант. Временник* 1911 წ. прилож., к XVII тому № 1, გვ. 6₂₂₋₂₃ აგრეთვე 5₈₇₋₈₈).

მაგრამ ამ ტერმინს გარდა მიღებული ყოფილა აგრეთვე „*τὸ χρυσόβυλον*“ ან მარტივად „*τὸ σιγγιლიον*“, მაგ. ალექსი კეისარის იმავე 1198 წ. ოქრობეჭედში, რომელშიაც *χρυσάβυλος* *δ. χρ.*-ი გვხვდება, მეორე ტერმინიც არის ნახმარი და ნათქვამია: „*καταβήχεται τὸν ἐξ αὐτῆσων τὸν αὐτὸν μοναχὸν ἀπὸ Συμείων παραπολιμέντος χρυσόβυλον σιγγιλιον τῆς βασιλείας μου καὶ τὴν τε μνηστῆρ Ἰωαννιαντάρου*“ (L. Petit. Actes de Chilandar, გვ. 10₁₆₋₁₈). ამ ნაბრძოლვე ტერმინია ნახმარი ამავე კეისარის 1199 წ. სიგელშიც (იქვე 12₁₇₋₁₈, 24-25 და 13₃₆).

კეისარ იოვანე კომნენის ასულის მარიაშის 1142 წ. საბუთში მარტივად მხოლოდ „სიგილიონი“ სწერია და იქ ნათქვამია: „*διὰ τοῦτο ἀπέγραψα καὶ ἡ βασιλεία μου σιγγιλιον εἰς μαθητάσων τῶν ἀγιοκαθητάων Βασιλείων πάππων προπάππων... καὶ διὰ τοῦτο ἐδόθη σιγγιλιον τῆς Βασιλείας μου... εἰ τις εἰρήνη... καὶ παραβήσται τὸ παρὸν ἡμῶν σιγγιλιον...*“ (Actes de Zographiou: *Визант. Врем.* 1907 წ., приложение к XIII тому № 1, გვ. 14₇₅₋₇₆, 78-15₇₉, 93-94).

ყველა ზემომოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ეს *სიგელა*-ი, რომელიც ლათინურიდან ნასესხები სიტყვა უნდა იყოს, ბიზანტიაში საბუთის, თვით ოქრობეჭედის ანუ ხრიზობულის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეულა და მნიშვნელობით ქართულ „სიგელ“-ს უდგება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ტერმინი ბიზანტიიდან უნდა ჰქონდეს ქართულს შეთვისებული.

ზემონათქვამითგან ცხადია, რომ ქართული სიგელთამცოდნეობის საფუძვლიანი შესწავლისათვის რომაულ-ბიზანტიური სიგელთამცოდნეობის ძირითადი დებულებების გათვალისწინება მართლაც საჭიროა.

შედარებითი შესწავლა დასავლეთი ევროპის დიპლომატიკის რომისა და ბიზანტიის დიპლომატიკის ძირითად დებულებებთან შედარებით დავიწყოთ, რათგან ძველდაც და ქრისტიანობის ხანითგან მოკლებული საქართველოს მკიდრო კავშირი რომისა და ბიზანტიის სახელმწიფოებთან ჰქონდა. ამასთანავე რომისა და მისი უშუალო განგრძლებლები ფრანგულ გერმანული დიპლომატიკა თეორიულადაც და პრაქტიკულად საუკეთესოდ არის შესწავლილი, ბიზანტიური-კი ჯერჯერობით ნაკლებ ყურადღებას იპყრობდა და ამიტომ პირველად რომაულ-ფრანგულ-გერმანულ სიგელთამცოდნეობას უნდა შევხვით, ხოლო მერმე ბიზანტიურს.

§ 1. ლათინური სიგელთამცოდნეობა.

დასავლეთი ევროპის დიპლომატიკა რომაულ დიპლომატიკისაგან წარმოიშვა. სამწუხაროდ საკითხი ძველი რომაული სიგელების ბუნებისა და თვისებათა შესახებ ჯერ კიდევ საკმაოდ არ არის შესწავლილი (პ. ბრესლაუ 49). ცნობილია მხოლოდ, რომ რომაელები საბუთებს ორ მთავარ ჯგუფად ჰყოფდნენ: ერთს *carta* ეწოდებოდა, მეორეს — *notitia*. *carta* ისეთს საბუთებს ერქვა, რომელნიც ახალ უფლებრივ მდგომარეობას ჰქმნიდნენ. ასეთ საბუთებს გერმანულ მწერლობაში წინათ *dispositive Urkunde* ეწოდებოდა, ხოლო პროფ. პ. ბრუნერის წინადადებით ეხლა *Geschäftsurkunde* ჰქვიათ. კეისრებისა და ზეფეების ყველა სიგელები ამ პირველ ჯგუფს ეკუთვნიან. ხოლო *notitia* იმგვარი საბუთების სახელად იხმარებოდა, რომელნიც რომელიმე უფლებრივად სავალდებულო ხელშეკრულობისა თუ სავალდებულო მოქმედების აღმწესხველი და დამამტკიცებელი იყო. ყველა კერძო პირთა საბუთები ამ ჯგუფს ეკუთვნოდნენ. გერმანულ მწერლობაში პროფ. ბრუნერის წინადადებითვე *Beweisurkunde*-ს უწოდებენ (ბრესლაუ 47-51 და თომპენ 7).

რათგან ძველად კეისართა და მეფეთა სიგელები ეპისტოლეს სახით იწერებოდა ხოლმე, ამიტომ წერილი, ან წიგნი ეწოდებოდათ epistola, epistola donatiónis, traditionis, წყალობის წიგნი და სხვა (პ. ბრესლაუ 51).

ლანგობარდებისა და ფრანკების სამართალში საბუთთა პირველი ჯგუფისათვის სახელად carta, testamentum (ანდერძი), epistola, ხოლო მეორე ჯგუფისათვის notitia, breve, meinoratorium იყო მიღებული. მხოლოდ მეცხრე საუკუნითგან carta კარტა-სა და notitia ნოტიციას მნიშვნელობა ირევა და კარტა ან კარტულა საბუთის საზოგადო სახელად ხდება (პ. ბრესლაუ 51).

მხოლოდ 818—19 წ. ლუდოვიკოს კაპიტულარში არის პირველად ტერმინი „ურჩუნდო“ urchundo ნახმარი და შემდეგ ამ სიტყვის ხმარება თანდათან ვრცელდება (თომმენ 8).

თვითოველ დარგის სხვადასხვა საბუთებისათვის განსაკუთრებული საგანგებო ცალკე ტერმინები არსებობდა.

ზიკელმა დაამტკიცა, რომ საბუთების შინაარსი საზოგადოდ და მათ შორის ძველ რომში დაწერილი და საშუალო საუკუნეებისაც შეიძლება და უნდა ორ მთავარ ნაწილად დაიყოს. ერთს საბუთის იურიდიული პირობისა თუ ხელშეკრულობის შემცველი ნაწილი შეადგენს, მეორე — საბუთის მომცემის ვინაობასა და დაწერილობის გამომწვევს გარემოებასა და თარიღს შეიცავდა. უკვე საშუალო საუკუნეებშიაც საბუთებს ორადა ჰყოფდნენ და ერთს იურიდიული შინაარსის შემცველ ნაწილს უძახდნენ tenor specialis განსაკუთრებულ სპეციალურ მწკრივს, მეორეს — formula ფორმულას. ასე აქვს მაგ. დაკოფილი Baumgartenberger Formularbuch-ის შემდგენელს.

ბოლანდინუსი-კი თავის 1546 წ. ვენეტიკში დაბეჭდილს თხზულებაში Summa totius artis notariae (გვ. 49 და შემდ.) პირველს ნაწილს tenor negotii-ს საქმიითი მწკრივს უწოდებს, მეორეს-კი publicationes განცხადებებს, უწყებას. მაშასადამე ამგვარი დანაწილება ძველდაც სკოდნათ და ზიკელმა კვლავ შეიგნო საბუთების ამნაირი აგებულობის ხასიათი და ეს მნიშვნელოვანი დანაწილება ისევ შემოიღო, მხოლოდ სხვა ტერმინები არჩია. პირველს, იურიდიული შინაარსის შემცველ ნაწილს მან ტექსტი (textus ლათინ. = ქსოვილს, თხზულებას) ან კონტექსტი (der text, Kontext) უწოდა, მეორეს Protokoll პროტოკოლი. რათგან ეს წინათ ფორმულად წოდებული მეორე ნაწილი პირველს ნაწილს. ანუ ტექსტს ერთის მხრით წინ უძლოდა და მეორეს მხრით უკან მისდევდა ხოლმე, ამიტომ წინამავალს საკუთრივ Protokoll პროტოკოლი ანუ Eingangprotokoll დაუტოვა

სახელად, უკანამავალს-კი ესქატაკოლი (Eschatakoll ანუ Schlussprotokoll) დაარქვა. ტერმინი *textus* ტექსტუს უკვე ფრანკების საბუთებში მოიპოვება (პ. ბრესლაუ 45—46). რათგან ყოველი საბუთი ახალი უფლებრივი გარემოებით არის ხოლმე წარმოშობილი ან გარემოების წარმომშობელია, ამიტომ პირველი, იურიდიული შინაარსის შემცველი ნაწილი მეორეზე უფრო ცვალებადია, რათგან სიგლის ერთსადაიმავე მიმცემს სხეაც ბევრი სხეადასხვა ხასიათისა და საგნის თაობაზე საბუთი შეუძლიან დასწეროს, ან დააწერინოს და ამის გამო პროტოკოლისა და ესქატაკოლის უდიდესი ნაწილი თარიღს გარდა შეიძლება თითქმის ერთი და იგივე იყოს. სამაგიეროდ ერთსადაიმავე პირის სრულებით ერთდაიმავე იურიდიული შინაარსის მრავალი საბუთი არ მოიპოვება და, რომც ყოფილიყო, არავითარი აზრი არც ექმნებოდა.

საბუთები ორნაირად იწერებოდა ხოლმე: ან სიგლის მიმცემი მეობით ან ჩვენობით ლაპარაკობდა და საბუთი შემთხობრელობითი კილოთი იყო ხოლმე დაწერილი (*Ego*, ან *nos*)—ამას სუბიექტური გამოთქმულობა (*die subjektive Fassung*) ეწოდებოდა, ან საბუთი მოთხრობილი კილოთი იყო ხოლმე შედგენილი და სიგელის მიმცემი მესამე პირით ლაპარაკობდა თავის თავზე („*comes Ruodolfus... laudavit*“) —ამას ობიექტური ჰქვიათ. თუმცა უკვე ძველ რომში საბუთები ორივე სახით სუბიექტური და ობიექტური გამოთქმულობით—ცნობილი იყვნენ, მაგრამ ობიექტური გამოთქმულობა საბუთებში უძველეს სახედ უნდა ჩაითვალოს (პ. ბრესლაუ 5 და თომშენ 12). თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც ზოგჯერ ერთიდაიგივე სიგელი ორთავე სახით არის ხოლმე შედგენილი (თომშენ 12).

დასავლეთი ევროპის საბუთები განსაკუთრებით მეფეებისა და კეისრებისა, ან რომის პაპების მიერ ნაბოძები რამდენიმე ფორმულებისაგან შესდგებიან. ერთი წილი მათგანი პროტოკოლს ეკუთვნის, ზოგი ტექსტსა და ესქატაკოლს. თვითოველისათვის თანამედროვე მეცნიერებაში ზიკკელისა, პაოლისა და სხვათა მიერ განსაკუთრებული ტერმინია შემოღებული, რომელთაგან ზოგიერთი ძველად იხმარებოდა.

პროტოკოლი სამი ნაწილისა ანუ ფორმულისაგან შესდგებოდა. პირველს *Invocatio* „ინვოკაცია“ ეწოდებოდა და საბუთის თავში ღვთის სახელის ხსენებას წარმოადგენდა ჩვეულებრივ ამ სახით *† In nomine sanctae et individuae trinitatis* „სახელითა წმიდისა და განუყოფელისა სამებისათა“. თავში დასმული ჯვარი აგრეთვე „ინვოკაციოდ“ ითვლებოდა, მხოლოდ სიმბოლურად. ამისგან მომდინარეობდა

ორგვარი „ინვოკაცია“ არის ცნობილი: ერთი ჯგერისა †, ანუ C დაწერილი სიმბოლურად ან „ხრიზმოლ“ იწოდება (die symbolische ან monogrammatische Invokation das Chrismon=C.). მეორე სიტყვებით გამოთქმული სიტყვითი ინვოკაციოს სახელით არის ცნობილი (die verbale Invokation). Invocatio ლათინურად მოწოდებას ნიშნავს, ხოლო შინაარსით ქართულს „ვედრება“-ს უდრის, ხოლო სიმბოლურ ინვოკაციოს, ანუ „ხრიზმო“-ს ქართულ სიგელთამცოდნეობის „ქანწილი“ უდრის.

მეორე ნაწილს, ანუ ფორმულას, რომელიც სიგელის მიმცემის პიროვნებისა და ვინაობის შესახებ ცნობას შეიცავს, Intitulatio „ინტიტულაცია“ ჰქვია. ჩვეულებრივ იგი ამასთანავე მკითხველს ამცნებს, რომ საბუთის მოძებელი თავის ვინაობას ღვთის წყალობას უმადლის. ამას devotio გერმ. die Devotionsformel-ი ეწოდება და მნიშვნელობით ქართულს „სახელდება—წოდებულება“-ს უდრის. ამგვარად intitulatio უფრო ხშირად devotio-სთან არის ხოლმე შეერთებული, მაგ. Karolus divina favente clementia rex „კარლოსი მოწყალებითა ღვთაებრივისა მფარველობისაათა მეფე“ ან Fridericus divina favente clementia Romanorum imperator augustus „ფრიდერიკო მოწყალებითა ღვთაებრივისა მფარველობისაათა რომაელთა კეისარი“.

ან და „Heinricus dei gratia Romanorum rex semper augustus“ „ჰეინრიკო წყალობითა ღმრთისაათა რომაელთა კეისარი მარადის ავლუსტიანი“.

ინგლისის მეფეები მეფობით არ კმაყოფილდებოდნენ და თავიანთ საბუთებში უფრო რთულ წოდებულებას • ხმარობდნენ ხოლმე, მაგ. ჰენრიხ II თავის 1154 წ. ახლო ხანებში დაწერილ სიგელში ნათქვამი აქვს: „Henricus Dei gratia rex anglie, dux Normannie et Aquitanie et comes Andegavie“ „ჰენრიხი წყალობითა ღმრთისაათა მეფე ინგლისისა, ჰერცოგი ნორმანდიისა და აკვიტანიისა და გრაფი ანჟუსი“. იოანე უმამულოს 1215 წ. შედგენილ განთქმულს Magna Carta დიდ ქარტაშიც სწერია: „Iohannes Dei gratia rex Anglie, dominus Hibernie, dux Normannie et Aquitanie, et comes Andegavie“ „იოანე წყალობითა ღმრთისათა მეფე ინგლისისა, პატრონი ირლანდიისა, ჰერცოგი ნორმანდიისა და აკვიტანიისა და გრაფი ანჟუსი“.

მესამე ნაწილად ან ფორმულად ის ცნობა ითვლება, რომელშიაც სწორედ ის პირნი არიან ხოლმე დასახელებული, რომელთაც საბუთის შინაარსი ეცნობებოდათ. ამ ნაწილს *Inscriptio* „ინსკრიპციო“ ანუ მისამართი ეწოდება. ამ ცნობას ხშირად მისალმება აქვს ხოლმე თანდართული, რომელსაც მისალმებას ლათ. *salutatio*-ს, ხოლო გერმ. *die Grussformel*-ს ეძახიან. ამ ნაწილის მაგალითად შეიძლება მოყვანილი იყვეს „*Universis sacri Romani imperii fidelibus presentes litteras inspecturis gratiam suam et omne bonum*“ „რომელთა წმიდა სახელმწიფოს ყოველ ერთგულებს (ყმებს) წინამდებარე დაწერილის მხილველი წყალობასა ჩუენსა და ყოველსავე კეთილსა“ მიუძღვნითო. მესამე ნაწილი ყველა საბუთებისათვის აუცილებლად საჭირო არ იყო და ხშირად აკლდა, ან მეორეზე იყო ხოლმე გადაბმული.

საბუთის ტექსტის პირველი ნაწილი ჩვეულებრივ პროტოკოლისა ანუ სიგლის თავისა და ტექსტის გადასაბმელად იყო დანიშნული და საზოგადო ხასიათის მსჯელობასა და დებულებებს შეიცავდა, რომლითაც სიგლის მიმცემელი თავის მოქმედების დროს ხელმძღვანელობდა და უნდა ეხელმძღვანელა.

ამ საზოგადო ხნეობრივ-უფლებრივ მაიძულებელ ვალდებულებათა შემცველ სიგლის ნაწილს წინათაც *arenega* „არენგა“-ს ეძახდენ და ეხლაც ასევე *Arenga*-ს ეძახიან. საშუალო საუკუნეებში ამის მაგიერ ტერმინად *exordium*, *proverbium*, *prooemium* და *prologus* ანუ „შესავალი“, „წინასიტყვაობა“ იხმარებოდა ხოლმე. ქართულ სიგელთამცოდნეობაში, როგორც დავრწმუნდით, „არენგას“-ს შინაარსის მქონებელ სიგლის ნაკვეთს „ჯერჩინება“ ეწოდება. შემდეგ მისდევდა მიმართვა იმ პირთადმი, რომელთაც ვითარცა თანამდებობის პირთ საბუთის შინაარსი უნდა სცოდნოდათ, ან, თუ შინაარსი ყველას ეხებოდა, საერთო განცხადების სახით იწერებოდა. მაგ. *Ideo-que noverit omnium fidelium nostrorum, praesentium sciicet et futurorum industria, quia* „და ამიტომ ყოველთა ერთგულთა ჩენთა აწინდელთა რასაკვირველია და მომავალთა ეცნობოს განზრახვა, რომ...“

„*Eapropter cognoscat tam presens etas imperii fidelium quam Successura posteritas, quod*“... „ამიტომ იცოდეს სახელმწიფოსა (ჩვენისა) ერთგულთა, როგორც აწინდელმა თაობამ ისევ შემდგომად მომავალმა შთამომავლობამ, რომ...“ ან ნაწილს *promulgatio*, ან

notificatio, „ბრომულგაციო“, ან „ნოტიფიკაციო“ ე. ი. განცხადება ეწოდებოდა. არსებითად ეს ნაწილი ცალკე და დამოუკიდებელი ერთეული არ არის და შემდეგ მიმდევნო ნაწილზე narratio-ზე არის გადაბმული ვითარცა მისი შესავალი.

საბუთის შემდეგს ნაწილში მოთხრობილი იყო ხოლმე ის მიზეზი და გარემოება, რომელსაც უშუალო შედეგად სიგლის დაწერა მოჰყვა. თუ საბუთი მიხონენლის ჰაჯისა და მოხსენების გამო დაიწერა, მაშინ ამ ნაწილს ამ თხოვნის შინაარსიც მისდევდა ხოლმე. პირველს narratio „ნარრაციო“ მოთხრობა ეწოდება, მეორეს petitio „პეტიციო“ თხოვნა, რომელთაგან მაშასადამე პირველი „ნარრაციო“ ქართული სიგელთამცოდნეობის „თხრობა“-ს უდრის, ხოლო მეორე „პეტიციო“ - „ჰაჯა-მოხსენება“-ს. როდესაც ამ თხოვნას სხვა გავლენიან პირთა შუამდგომლობაც დაერთვოდა ხოლმე, მაშინ ეს შუამდგომელნიც intervenientes „ინტერვენენტეს“ იყვნენ დასახელებულნი. ხშირად თხოვნა petitio საკუთრივ თხრობას narratio-ს წინ უძღვის ხოლმე.

მერმე იწყებოდა dispositio „დისპოზიციო“ (მოწყესრიგება), რომელიც სიგელის მიმცემის გადაწყვეტილებასა და ნებადართულობას შეიცავდა ხოლმე. როდესაც სიგლით რაიმე უძრავი ქონება ეძლეოდა სიგლის მიმღებს, მაშინ ამ ქონების თვისება იყო ხოლმე აღნიშნული, რასაც გერმანულად Pertinenzformel-ი ჰქვია. ზოგჯერ Pertinenzformel dispositio-ს წინ მიუძღვის ხოლმე, ან შიგ არის ჩაქსოვილი.

Dispositio, ვითარცა სიგლის მიმცემის ნებისყოფის აღნუსხველი, საბუთის უშუამდგომლოდ და არსებითი ნაწილია. ზემო-მოყვანილითგან ცხადი ხდება, რომ არსებითი მნიშვნელობით ქართული დიპლომატიკის „განგებულება“-ს „დისპოზიციო, უდრის, ხოლო Pertinenzformel „რიანობა“-ს.

შემდეგ საბუთში ხშირად აღნიშნულია ხოლმე, რომ სიგელში მოხსენებული გადაწყვეტილებებისა თუ განკარგულების წინააღმდეგობის გაწევისა, ან დარღვევის უფლება არავისა აქვს და თანაც სასჯელია ხოლმე დადებული იმისთვის, ვინც ამას გაბედავდა. ამ ნაწილს, რომელიც ზოგიერთს საბუთებს არ ჰქონდა, ლათ. sanctio „სანქციო“ ეწოდებოდა. ეს ტერმინი უკვე ძველი რომის ხანაშიაც ყოფილა ცნობილი. გერმანულად Pönformel-ს ეძახიან. ხშირად

ამასთანავე სიგელში დართული არის ხოლმე კურთხევაც საბუთის აღმსრულებელთათვის. შინაარსით მაშასადამე sanctio „სანქციო“ ქართული საბუთების „ბრძანებულება“-ს და „ბრალთაგადამხდელი“-ს — „კურთხევა“-ს უდრის.

დასასრულ სიგლის ბოლოში აღნიშნული იყო ხოლმე თუ რანაირად და რით არის სიგელი დამტკიცებული. უუძველეს დროს რომის კეისრები და მეროვინგელი მეფეები საკუთარი ხელით ამტკიცებდნენ ხოლმე საბუთებს და სწორედ ეს გარემოება ჰქონდათ ჩვეულებრივ მოხსენებული ამ ნაწილში, რომელსაც ლათინურად corroboratio „კორრობორაციო“ გერმან. die Korroboration (გაძლიერება, განმტკიცება) ეწოდება. მაგრამ, როდესაც კაროლინგები გამეფდნენ და მათ წერის უცოდინარობის გამო პირადად ხელისმოწერა აღარ შეეძლოთ და ამის მაგიერ სიგელებს მხოლოდ ჯვარს უსვამდნენ ხოლმე, მათ წესად შემოიღეს, რომ მათის ბრძანებითა და სახელით corroboratio-ში აღნიშნული იყო ხოლმე, რომ საბუთის დამტკიცების განკარგულება ჰქონდათ გაცემული მათ მაგიერ ხელის მოწერითა და ბეჭდის დასმით. ზოგჯერ corroboratio საბუთის ბოლო ნაწილთან, ესქატაკოლთან იყო გადაბმული და მას ეკუთვნოდა უფრო ვიდრე ტექსტი.

შემდეგ უკვე ბეჭედი მისდევს და ხელის მოწერა იწყებოდა ხოლმე, როგორც სიგლის მიმცემისა, ისევე კანცლერისა ანუ მწიგნობართუხუცესისა და მწიგნობრისა და მოწმეებისაგან, ან საკუთარი ხელით, ან სხვისგან მინდობილობით დაწერილი. ამას ლათინურად subscriptiones საერთოდ, ხოლო თვითეულს subscriptio „სუბსკრიპციო“ ეწოდება. გერმანულ შესატყვის ტერმინად იხმარება die Unterschriften, მხოლოდობითად die Unterschrift des Königs, des Kanzlers და ქართული სიგელთამცოდნეობის „ხელრთულობა“-ს უდრის. ხელრთულობა დასავლეთ ევროპის საბუთებში მონოგრამის სახით იწერებოდა ხოლმე განსაკუთრებით, რაკი კაროლინგებმა წერა არ იცოდნენ და მათ სახელს და ზოგჯერ წოდებულებასაც მათ მაგიერ მწიგნობარი სწერდა ხოლმე მონოგრამის სახით. მონოგრამმა (Das Monogramm) საბუთების გამოცემის დროს ასო M-ით აღინიშნება ხოლმე. წერის უცოდინარი მეფეები და შემდეგში კარგა ხანს ჩვეულები-საებრ მცოდნენიც ამ მონოგრამის გვერდით მხოლოდ ხაზს უსვამდნენ ხოლმე საკუთარი ხელით, რომელსაც გერმანულ დიპლომატიკაში der Vollziehungsstrich „სრულყოფის ხაზი“ ეწოდება.

ყოველი საბუთი დაწერილობის თარიღითა და კურთხევით თავდება ხოლმე. პირველს ეწოდება Datum, Datierung, რაც ქართული სიგელთამცოდნეობის „სათვალავს“ უდრის, მეორეს კიდეც Apprecatio. მეროვინგთა და კაროლინგების სიგელებში თარიღები მხოლოდ თვის რიცხვსა და მეფობის წელიწადს (ქართ. „მეფობის ინდიქციონს“) შეიცავდნენ. ეს კეისართა ხანის რომაული წესი იყო, რომელიც დასავლეთ ევროპაშიც შეთვისებული ჰქონდათ. კარლოს დიდის გამეფებისთანავე ინდიქციონობით დათარიღება იყო შემოღებული და მხოლოდ 876 წ. საბუთში პირველად არის თარიღში მეფობის წელთან ერთად ქრისტესითი წელიწადიც (das Kalender, ანუ Inkarnationsjahr) აღნიშნული. Apprecatio ჩვეულებრივ ძალიან მოკლე იყო და ხშირად მხოლოდ ორი სიტყვისაგან feliciter amen შესდგებოდა.

§ 2. ბერძნულ-ბიზანტიური სიგელთადაწერილობა.

ყველა საბუთებს ბიზანტიაში თავში ჯვარი უნდა ჰქონოდა დასმული და უზის კიდეც. შემდეგ-კი სხვადასხვანაირი აგებულობა ჰქონდათ. მეფეთა სიგელები პირდაპირ სიგელის წყალობის მიზეზით მოთხრობით იწყებოდა ხოლმე XI—XIII ს-ს—ში მანძი, დანარჩენ პირთა აბუთებში-კი ჯვარს სამების ვედრება მისდევდა ხოლმე: „*Εν ἰσραηλ τὴν πατριὰς καὶ τὴν υἱῶν καὶ τὴν ἀγίας πνεύματος*“ (980 წ. მინასცილობის წიგნი, 1038 წ. შეწირულობის წიგნი, Actes de Zographou გვ. 1 და 4. სერბთა არქიეპისკოპოსის საბას 1193 წ. სიგ. Actes de Chilandar გვ. 3), თუმცა უამისოთაც არაერთი საბუთია დაწერილი (1009 წ. ათონელ მონასტრების მამასახლისთა განჩინების წიგნი, ათონის მამასახლისთავე 1198 წ. ჰაჯა და მოხსენება Actes de Chilandar, გვ. 1 და 6). სიგელის მიცემულობის მიზეზის „თხრობა“ ხშირად პირდაპირ იმ ზნეობრივი ვალდებულობითა და „ჯერჩინებით“ იწყებოდა, რომლითაც საბუთის მბოძებელს უხელმძღვანელია. მაგ. იოანე კომნენის ასულის მარიამ Τζεσαμένη-ს 1142 წ. სიგელს ამგვარი დასაწყისი აქვს:

„*Καθὼς ἐδὲν ἀγίτημεν ἐκ προσταξέως εἰς τὰ καὶ χάριτος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τὸν ἔχειν σέβας εἰς τὰς σεβασμίας καὶ ἀγίας τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας... κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀγίων ἀποστόλων οἰκουμενῶν ἐκκλησίας εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος καὶ ὁ ἀγαπῶν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ καὶ ὁ καταρροῶν τὸν γάμον τοῦ θεοῦ ἐγχείρης τοῦ θεοῦ εἶσι καὶ τῶν χριστιανῶν διὰ τοῦτο ἀγῶ Μαρία ἡ Τζεσαμένη, γένειος γένος τῶν εὐσεβεστάτων βασιλέων, ἀκούσασα περὶ τοῦ ἀγίου ἔρους, ἐδὲν ἔχε ἡ ψυχὴ μου πρὸς τὸν θεὸν τὸν*

ζῶντα ἀρα μήπως γέγονα κἀγὼ μέτοχος τοῦ ἁγίου ἔρει· καὶ χεῖρτι τοῦ φιλανθρωποῦ Θεοῦ πληροφροῦν γέγονεν ἐν τῇ καρδίᾳ μου καὶ θελήσασα ἔχειν κἀγὼ μνημόσυνον ἐν τῷ ἁγίῳ ἔρει, ἐδόθη μοι χάρις ὁ Ἐρίστος· καὶ οἱ ἐνεργούντες κατὰ τὸν καιρὸν ἠγάπησαν τὴν ψυχὴν μου περὶ τοῦ ἁγίου ἔρει· καὶ περὶ τῶν μοναστηρίων αὐτοῦ καὶ ἐδεξάμην παραδειγματὴν. ἔστειλα πιστὸν μου ἄνθρωπον τὸν Γρηγόριον, νὰ τηρήσῃ τὰ μοναστήρια ... καὶ μαθησάσα ἐγὼ τὰ δικαιώματα τῆς μονῆς τοῦ Ζωγράφου καὶ εὐροῦσα, ὅτι ἔχει μετέχιν εἰς τὴν Ἐρίστον, ἔστειλα τὸν βαγγεῖόν μου τὸν Ἐξάκωστον, νὰ μηδὲ τὸ μοναστήριον ζημιώσει μηδὲ τὴν ψυχὴν μου κριματίσει“ (A. de L' Athos. IV. A. d. Zographou, σσ. 12—13). საყუარდღებო ათონის მონასტრის პროტატის 1051 წ. განხიზღვის წიგნის „თბრობა“, რომელშიც ნათქვამია:

„პროσῆλθῶν ἡμῖν οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου καὶ ἐνόηον μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ ἐπιλεγομένου Ζωγράφου καὶ αὐτὸς ὁ εὐλαβέστατος ἡγούμενος ἱερομόναχος κὴρ Ἰωάννης εἰς τὴν μέσην τῆς συνάξεως τῶν ἡμετέρων πατέρων καὶ ἀδελφῶν τοῦ ἁγίου ἔρει· εἰς τὴν εὐροτὴν τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου ἐν Καρθαίε, λέγοντες οὕτως“ (A. de Zogr. σσ. 9).

„თბრობას“ მისდევდა ხოლმე „განგებულება“, რომელიც საქმის ვითარებისდა მიხედვით ხან მარტივი, ხან რთული აგებულობისა იყო და, როდესაც სამამულო წყალობა იწერებოდა და ნაწყალობევს ქონებასა და მის ახალს მფლობელს რაიმე უპირატესობა ენიჭებოდა, მაშინ ამ უძრავი ქონების დახასიათება და საზღვრებია აღნიშნული, შეუვალობის ვითარებაც დასახელებულია ხოლმე, ე. ი. „რიანობა“—„შეუვალობასაც“ შეიცავდა.

კვისარ აღექმის თავისს 1198 წ. სერბიის დიდ ქუბანდ ყოფილის სვიმონ მონაზონისათვის მიცემულს სიგელში ნათქვამი აქვს: „ὄθεν καὶ τῆς βασιλείας μου ἐδεήθησαν... τὸν παρόντα χρυσόβουλλον ἴδρον τοῖς τιμωτάτοις μοναχοῖς τῷ τε κὴρ Συμεῶν τῷ πρώτῳ μεγάλῳ Γαυπάνῳ καὶ τῷ δευτῷ αὐτοῦ τῷ κὴρ Σάββα ἐπαβράβευσα, δι' ὅς ἁγίαν μὲν παντελεῖα καταψήφίζεται τοῦ ἐξ αὐτήσεως τοῦ αὐτοῦ μοναχοῦ κὴρ Συμεῶν προαπολυθέντος· χρυσόβουλλον σιγίλλιον τῆς βασιλείας μου καὶ τὴν τε μονὴν τοῦ Χελανταρίου καὶ τὰ κατὰ τὴν ὑπολλεσίαν τῶν Μιγλεῶν σεμνεῖα τῆς τοῦ πρώτου χειρὸς ὑπεβαρουμενου καὶ τῆς μονῆς τοῦ Χελανταρίου ὑποτιθεμένου, ἐλευθερίας δε πάσης τὰς τοιαύτας καταξιοῖ μονάξ...“

ტიზი და ადვიან აუთის ჯარისჯეა, ოპოს არა და ვოლონაი... ეის კათა-
ჯოჯიონ ჯრემატიჯოსან, მუდენი ოპოკეიმენი, მუჯე აუთჲ ტჲ პრუთჲ თუ ოროს
თუ 'ადო, მუჯე ტჲ კათეგომენჲ ტჲს მონჲს თუ ვატოპედის, ალლ' აუთო დე-
სპოთონ და აუთეჯოუსიონ ჯრემატიჯოსან და კათ' ეაუთჲ დი-
ჯაგომენი, კათოს არა და ო თონ 'იბჲრონ და ო თონ 'ამალჲრონ მონჲ. აი
ენ ტჲ თოითჲ ორე დიაკეიმენაი, დიეჯაგომენაი ეისი... ლო სეჯო (A. de Chi-
landar გვ. 9--10).

„მათოთსა ჯოთნ ეჯოთა დიკაიომათა თუ მონასტერისუ
დია თუ ვაჯილუ მუ, კათოს და პისტოს ონ და მეტ' აუთო ტესარეს
ჯრონტეს აპო თუ 'ერისოთ ეიპან და აუთი ტჲნ ალჲთეიან დია ტა სონორა
თუ მონასტერისუ, დია თოთო ოპეჯრაჲსე და ო ვასილეია მუ
სიჯილჲ ეის მუჯმოსონ ოთონ აჯოიკოიმჲთონ ვასილეთონ პაპჲთონ პოპაპჲთონ...
და თუ ადელჲოთ მუ კორო მანოთჲ ვასილეთს და ტჲს ჲსუჯჲს მუ“ (მაროთდ
ტჯოსამენი-ს კეოსარ ოთახე კომენენის ასულის 1142 წ. სოგ. A. de
Zogr. გვ. 14₇₂₋₇₈).

ქონენისა და მისი სახლვრების ნიშანდობლივი აღწერილობა
მოწმეთა თანდასწრებით შედგენილი ასე იწერებოდა: „ოთი ეისი
ოი მარტურეს. ტა დე ონომათა თონ ჯოჯაფიონ და პერიროს ეისი ტაუთა“. ლო
შემდეგ თვით სოფლები და ავარაკების სახელები და სახლვრები
არის ჩამოთვლილი (A. de Zogr. გვ. 13--14 კეოსარ ოთახე კომენე-
ნის ასულის მაროთდის 1142 წ. სოგ.).

გარდასახადებდისაგან შეუჯალობის მიმნიქებელ
განგებულებაში ჩამოთვლილი ოყო თვით ის გადასა-
ხადებიც, რომელთაგან განთავისუფლებული უნდა
ყოფილიყო ნაწყალობევი ქონება, თუ შეწყალებული
ჰირო. მდგ. ასეჲსი კეოსარის 1199 წ. სოგელში სწერია:

„დორეიტი დე ტჲ აუთჲ მონჲ თუ ჲელანტარიუსი და ეჯკოსეიან პლიუსი
იდიოქჲთუ ჯოჯრესოჯ ჲილიადოს მუჯს, პერიპლესი ორეილთოს თოს პერი თო თემა
ვოლეროთ, ჲრომონოს და თესალონიკის აიჯიალოჯს, და პანთა ტა ტჲ მონჲ თუ
ჲელანტარიუსი ეის ვროსინ ტე და პოსინ ჲრჲსიმა ეიდე ემპორესეაი და ტაუთჲ
პროსპორიჯეინ, ეჯკოსეარემონ პარ' აუთჲ აპო ტე ჲიმენიათიკოთ, სკა-
ლიათიკოთ, ამუიათიკოთ, ემბლჲთიკოთ, ეხვლჲთიკოთ და აპ'
აუთოთ თუ ანთინაჯლოს, ალლა დჲ და ტჲს დეკათეიას თონ
აჯოჯიემონ აუთოთ ენ ვროსიმოის და პოსიმოის ეიდეი თესორო-
მენონ ჲრეიოდონ ტჲ თოიჯთჲ მონჲ, და აჲ' ეტეროს ოიუსოთჲპინოს
ჯჲტჲმათოს, კან მჲ რჲტოჯ ენ ტჲ პარინთი ჲრუსოთოლლჲ სიჯილჲ
ტჲს ვასილეიას მუ ანათაპეაი“ (A. de Chilan. 13₄₈₋₅₈).

ასეჲსი კეოსარის 1198 წ. სოგელშიც ნათქვამია:

ოგ. ჲავახიშვილი, ქართული დიპლომატიკა.

„ἔσται τοίνυν τὰ τοιαῦτα πάντα καὶ εἰς τοὺς ἐξῆς ἅπαντας καὶ διηνεκεῖς χρόνους τῆς διὰ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας μου ἀποχαριζομένης αὐτοῖς ἐλευθερίας ἀπολαμβάνοντα... καθὼς... τῷ μέρει του μεγάλου ζουπάνου παρεδόθησαν, ὁπηγίκα ὑπὸ τὴν τοῦ Βατοπεδίου μονὴν ταῦτα εἶναι κατὰ αἴτησιν αὐτοῦ ἡ βασιλεία μου διορίζατο, πάσης προσταξίας καὶ παντός βασιλικῆς τε καὶ νομικῆς θεσπίσματος τε καὶ διατάγματος τῷ παρόντι τῆς βασιλείας μου χρυσοβούλλῃ λόγῳ ἐναντιουμένων, ἀλλὰ καὶ... ὅσον ἐπὶ τῷ παρόντι χρυσοβούλλῃ λόγῳ τῆς βασιλείας μου καὶ ἀντὶ μηδὲ γεγονότων λογίζεσθαι!“ (A. de Chilan. 10₇₂₋₇₄ 76...79—11_{83...86-87}).

„განგებულედას“ „ბრძანებულედა“ მისღვედა. აღეჭი კვისროს 1199 წ. სიგელში მაგ. ნათქვამი:

„τὸ γοῦν τοιοῦτον τῆς βασιλείας μου χρυσοβούλλον σιγίλλιον τὸ ἐνεργον ἔχειν καὶ ἀπαράθραστον ἡ βασιλεία μου διορίζεται ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἐξεφωνήθη, καὶ ἀνατροπὴν καὶ ἀλλοίωσιν μηδέποτε ἐπ’ οὐδενὶ τῶν ἐν αὐτῷ ὑπειλημμένων ὑφίστασαι ῥήματι!“ (A. de Chilan. 12₂₅₋₂₈).

ბრძანებულედაში ზოგჯერ ყველა ის მოხვედნი ოყვნენ ხოლმე ჩამოთვლილნი, რომელთაც მგვის განგებულედას აღსრულედასთვის უნდა ხელი შეეწყოს. მაგ. აღეჭი კვისროს 1199 წ. სიგელში ნათქვამი:

„καὶ παρ’ οὐδενός τῶν ἐν τῷ θέματι Βολεροῦ, Σρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης ἐνεργούντων δουκῶν, στρατηγῶν, κατεπάνων, κομμερχιαρίων ἢ τοποτηρητῶν ἢ ἄλλων οἰανδήποτε δουλείαν τοῦ δημοσίου ἐν τοῖς ὅλοις παραιγιαλίσις μέρεσι τοῦ θέματος Βολεροῦ, Σρυμόνος καὶ Θεσσαλονίκης ἐνεργούντων ἐπηρεαζόμενον ἢ ζημιούμενον, ἀλλ’ ἀνεπηρέαστον πάντῃ καὶ ἀζήμιον διατηρούμενον εἰς τὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα“ (A. de Chilan. 13₈₈—14₈₄).

ამგვარადვე ომადე კომნენოს კვისროს ქალის მაროიბოს 1142 წ. სიგელში სწევროს:

„διὰ τοῦτο ἐδόθη σιγίλλιον τῆς βασιλείας μου εἰς τὸ μοναστήριον.. ἵνα μὴ τολμήσει τις τῶν ἡμετέρων πρακτόρων, οἱ ἐνεργοῦσι τὰς δουλείας τῆς βασιλείας μου, νὰ μὴ τολμήσωσιν οἱ τοιοῦτοι πράκτορες θλίψαι τὸ μοναστήριον... εἴτε μοναχός... εἴτε μισθαργός, εἰς νόμιστρον ἢ ἄλογον ἢ ὄνικόν ἢ χορτοκόπιον ἢ εἰς ἄλειον ἢ εἰς πλώμιον ἢ εἰς ἄλλοιτι... μὴ τολμήσει τις ἐμοδίσει αὐτοὺς ἐνός τριχός μέχρι τῆς ζωῆς μου· καὶ μετὰ θανάτῶν μου εἴ τις εὔρεθῃ ἀπὸ τὸ γένος μου ἢ παιδὶν μου ἢ ἐγγόνιν μου ἢ συγγενῆς μου ἢ τις κανεῖς ἀπὸ τὸ γένος μου καὶ

ἀναστήσει αὐτὸν εἰς ἐξουσίαν, ἵνα στερεώσῃ τὰ σιγίλλια, διότι πάντα τὰ προσωρινὰ τοῦ κόσμου παρέρχονται καὶ ὡς ἀπυμένον“ (A. de Zogr. 14₇₈—15₉₀).

შემდგე ბრძანებულებას თუმცა ყოველთვის არა, მაგრამ კერძო პიროსა საბუთებში ხშირად ბრალთვადამხდელობდა და „წყევაც“ მოსდევდა, როგორც მაგ. კვისარ ოთანეს ასულის მარიამის 1142 წ. სიგელშია:

„καὶ εἰ τις εὐρεθῆ ἀπὸ τοῦ ἐμῶν γένους, κἂν συγγενῆς κἂν ἄλλος, νὰ ἔχει τὰς ἀράς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς παναγίας αὐτοῦ μητρὸς καὶ τῶν τριακοσίων δεκά ὀκτώ θεοφόρων πατέρων καὶ νὰ ἔχει ἀντιδικὸν καὶ τὸν μέγαν Γεώργιον ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως· καὶ ἔστω ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα τοῦ προδότη“ (A. de Zogr. 15₉₂—98).

მერმე სიგელის მიცემულობის თარიღი იწერებოდა. ეს ნაწილი ჩვეულებრივ „ἐπὶ τούτῳ γὰρ καὶ... ἐπιβραβεύθη“ ან „ἐπεδύθη“—თი იწყებოდა და იხდიკტიონს და ქვეყნისა შესაქმითვან წელნიწადს შეიცავდა.

1142 წ. მარიამ ოთანეს-ს ოთანე კვისრის ასულის სიგელში ასეა ნათქვამი:

„καὶ ἐγράφη τὸ χρυσόβουλλον ἐπὶ ἔτους ἐξαχιχλικοστοῦ πεντεκοσιοστοῦ ἐνεακαίδεκάτου (1011!), ἰνδικτιῶνος ἐνάτης· καὶ πάλιν, ὅταν ἐστερέωσα ἐγὼ τὰ δικαιώματα τοῦ μονατηρίου, μηγὶ μαίω, ἡμέρᾳ ὀγδόῃ, ἔτους ἐξαχιχλικοστοῦ ἐξακοσιοστοῦ πεντηκοστοῦ, ἰνδικτιῶνος πέμπτης· καὶ διὰ τοῦτο ὑπέγραψα γράμμασι γερανίσι καὶ βρούλλωσα μετὰ μολύβδου, ἔχουσα ἡ βούλλα τὴν στήλην τῶν ἁγίων μεγαλομαρτύρων Θεωδώρων Τήρωνος τε καὶ Στρατηλάτου καὶ εἶθηκα καὶ κηρόβουλλον μετὰ τὸ ἰδίον μου ὀακτυλίδιον, ὅπερ ἔχει γλυπτὸν γερανόν, περικρατοῦντα ὄριδιν καὶ τοῦτο ἐπεκύρωσα εἰς ἀσφάλειαν τῆς μονῆς... τοῦ Ζωγράφου“ (A. de Zogr. 15₁₀₀—16₁₀₉).

ალექსი კვისრის 1198 წ. სიგელს ბოლოში უწერია:

„ἐπὶ τούτῳ γὰρ καὶ ὁ παρὼν χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου τοῖς ὀαληφθῆσαι μοναχοῖς... ἐπιβραβεύθη, τὸ βέβαιον καὶ ἀρραγὲς ἔχειν ὄφελων, γεγεννημένος κατὰ τὸν ἰούνιον μῆνα τῆς ἐνεστώσης πρώτης ἰνδικτιῶνος τοῦ 17 ἔκτου ἔτους, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εἰσαβῆς καὶ ἰεροβόλητον ὑπεστημῆματο κράτος“ (A. de Chilan. 11₈₇—92).

ალექსი კვისრის 1199 წ. სიგელიც ასე თავდება:

„ἐπὶ τούτῳ γὰρ καὶ τὸ παρὼν χρυσόβουλλον σιγίλλιον τῆς βασιλείας μου τῷ τιμωτάτῳ μοναχῷ κῆρ Σάβα... καταστρωθῆναι ὄφελον τοῖς προσφύροις σεκρέτοις δι' εἶδησιν καὶ ἀντιστραφήναι τῇ τοιαύτῃ μονῇ εἰς ἀσφάλειαν αἰωνίζουσαν, τοῦ κατατολήσαντος ποιῆσαι παρὰ τὴν τούτου περίλη

ψιν σφοδράν υφωρωμένον τήν εκ τῆς βασιλείας μου ἀγανάκτησιν καί τήν ἀφαιρεθησομένον εἰς τὸ πολλαπλοῦν ἀπότισιν“ (A. de Chilan. 14₇₈₋₇₉).

კეისართა საბუთებში „სათვალავის“ ნაკვეთში მწიგნობრის ვინაობა აღნიშნული არ არის, არამედ ამის მსგავსი ცნობა „ხელრთულობის“ ნაკვეთში მოიპოვება და კერძო პირთა და დაწესებულებათა საბუთებში თარიღთან ერთად დამწერელიც არის ხოლმე დასახელებული, მაგ. 1023, ან 1038 წ. საბა ბერის სიგელში სწერია:

„Ἐγράφη δὲ ἡ παροῦσα ἀσφάλεια διὰ χειρὸς Ἡγνατίου μοναχοῦ τοῦ ἐμοῦ μαθητοῦ, μὴνι φεβρουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος ἕκτης“... (A. de Zogr. 6₇₅₋₇₆).

ათონის მთის საბჭოს განხილვების წიგნში ნათქვამია:

„Ἐγράφη τὸ παρὸν δικαίωμα εἰς διακαίωσιν καὶ ἀσφάλειαν καὶ ἐπεβέβη Διονυσίῳ μοναχῷ καὶ ἡγουμένῳ τῆς μονῆς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, γραφὴν διὰ χειρὸς Ἀθανασίου μοναχοῦ... μὴνι καὶ ἰνδικτιῶνι τοῖς προγεγραμμένοις (საბუთი თარიღით იწყება), ἔτους ἐξαχσχιμιστοῦ πεντηχστοῦ ἐβδόμου, κατενόησιν τῶν παρευρεθέντων καὶ ὑπογεγραμμένων“ (A. de Zogr. 9₃₉₋₄₃).

ათონის მთის საბჭოს 1051 წ. განხილვების წიგნსაც ბოლოში ასე უწერია:

„Ἐγράφη δὲ τὸ παρὸν δικαίωμα ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ πατρὸς ἡμῶν τοῦ πνευματικοῦ τοῦ ἁγίου ὄρους καὶ τῶν ὑπογραφεύτων μαρτύρων, μὴνι αὐγούστῳ, ἰνδικτιῶνος τετάρτης, ἔτους ἐξαχσχιμιστοῦ πενταχσχιμιστοῦ πεντηχστοῦ ἐνάτου ἔγράφη δὲ διὰ χειρὸς ἐμοῦ ἱερέως μοναχοῦ τῆς ὑπεραγίας... Θεοτόκου τῆς Ἐλεούσης“ (A. de Zogr. 11₅₂₋₅₇).

კეისართა სიგელებს ბოლოში მათი წითურად დაწერილი ხელრთულობა ჰქონდათ და ოქრობეჭედიც შეკიდული იყო. ამასთანავე სეკრეტონის მოხელეთა ხელისმომწერაც იყო ხოლმე. ალექსი კეისრის 1198 წ. სიგელზე წითურად წერებულა: „Ἀλέξιος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνηνός“ („ალექსი ქრისტეს ღმრთისა მიერ მორწმუნე მეფე და ჰრომეელთა თვითმპყრობელი კომნენოსი“) და ოქრობეჭედი ჰქონია შეკიდებული, რომლის ზურგზე ყოფილა: „τὸν σεβαστοῦ καὶ λογιθέτου τοῦ ὀνόμου Δημητρίου τοῦ Τορνίχη“. შემდეგ: „κατεστρώθη διὰ τοῦ Ἀλαάτου Ἰωάννου, κατεστρώθη ἐν τῷ σεκρέτῳ τοῦ μεγάλου λογαριαστοῦ μὴνι δεκεβρίῳ ἰνδικτιῶνος β ἔτους ςϛζ. κατεστρώθη διὰ τοῦ Στρατιωτικοῦ Ἰωάννου, καὶ κατεστρώθη ἐν τῷ σεκρέ-

თჳ ოἰκονομῶν μῆτις ἰσχυρῶς ἰσχυρῶς β ἔστις 'εἰς' (A. de Chilan. 11⁹³—101).

§ 3. სომხური სიგელთამცოდნეობა.

როგორც ამ გამოკვლევის პირველი თავის § 7-ში აღნიშნული გვექონდა, სომხური სიგელთამცოდნეობა ჯერჯერობით არ არსებობს. სტ. ორბელიანის საისტორიო შრომაში «*Պատմութիւն տանն Միսական*» „სივნიეთის ისტორია“-ში ეპისკოპოზებისა, მთავრებისა და მათი ოჯახის წევრთა საბუთების პირები საკმაოდ მოიპოვება, მაგრამ სომეხთა მეფეების სიგელების იქ მხოლოდ ოთხიოდე პირია მოყვანილი. ჩვენთვის-კი შესადარებლად სწორედ მეფეთა სიგლებსა აქვთ მნიშვნელობა. ეს ოთხიოდე საბუთიც სომეხთა სამეფოს უკვე პოლიტიკური დაქვეითების ხანას ეკუთვნის, და წინა ხანის სიგელები სამწუხაროდ დაღუპულია.

სომეხთა მეფეების სიგლებიც „ვედრებით“ იწყებოდენ და თავში ჰქონდათ „*Յանան Աստուծոյ*“ „სახელითა ღმრთისაჲთა“ (იხ. სტ. ორბელიანის ისტორიის *ԾԵ* თავი, ვასაკ მეფის 468 წლის სომეხთა ქრონიკონით), ან *Կաման Աստուծոյ* „ნებითა ღმრთისაჲთა (იქვეა სმბატ მეფის ძის ვასაკის 465 წ. სიგ.), ან *Կամաւ Կարոյ հայրին Յիսուսի* ნებითა მძლე-ძლიერისა იესოჲსითა (იქვე, თავი *ԾԹ* სენექერიმ მეფის 534 წ. სიგ.). მხოლოდ ამავე სენექერიმ მეფის 540 წ. სიგელს თავში „ვედრება“ არა აქვს, მაგრამ ალბად ან გადამწერთაგან, ან გამომცემლისაგან, ან არა და ისტორიკოსისაგან უნდა იყოს აქაც „ვედრება“ გამოტოვებული. სამების ვედრებით მხოლოდ სომეხთა კათალიკოზის სიგელი იწყება (იქვე თავი *ԾԶ*, სარგის კათალ. მრგვლივმოსავლელი წერილი).

ვედრებას სიგლის მბოძებელის სახელდება და წოდებულება მისდევს ორნაირი სახეობით, ან მეობით, ან კუთვნილების აღნიშვნით, მაგ. *այս իմ հրամանք է Վասակայ թագաւորին* „ესე ჩემი ბრძანება არს ვასაკ მეფისაჲ“ (იქვე თავი *ԾԵ*), *ես Սենեքերիմ թագաւոր Հայոց* „მე სენექერიმ სომეხთა მეფემან“ (თავი *ԾԹ*, 534 წ. სიგ.), *Այս ձեռնգիր է իմ Սենեքերիմայ, թագաւորի որդոյ Սևակայի* „ესე ხელითწერილი ჩემი არს სენექერიმ მეფისა სევადის ძისაჲ“ (იქვე 540 წ. სიგ.).

სახელწოდება-წოდებულებას მისდევს „თხრობა“, რომელიც საქმის გარემოების აღმწესხველიც იყო და „განგებულება“-საც შეიცავდა, ისე რომ სომხურ საბუთებში თხრობა და განგებულება ერთი მეორისაგან მკა-

ფიოდ გამოცალკევებული არ არის. როგორც სმბატ მეფის ბრძანებით სომეხთა ქრონიკონით 355 წ. ტათევის საზღვრების გამიჯვნის წიგნი თვანა ჩანს, სამამულო სიგელების განგებულებაში საზღვრების აღნუსხვეაც იყო ხოლმე ჩართული.

ამას გარდა ეპისკოპოზთა და კერძო პირთა საბუთებიდან საფიქრებელი ხდება, რომ მამულის „რიანობის“ აღნიშვნაც მეფეთა სიგელებშიაც უნდა ყოფილიყო მაგ. თუნდა ამ სახით: *«ძაიანყი ყაყი ჯნაყ ყსროცაყ ქსრ საანშიაჲ რიქი-რიქიმ, ზაიიჲ ზ აკყიჲ, ყხაიიქ ზ ყამაჲიქ, ართაქარაჲ ზ მარაჲი, ჴრაყაჲიქ ზ ყარაქიქ, სხიყხესა ზ აქი ჴნილ-ბიქ»* (იქვე თავი 1⁰ ჯვეანშერის მიერ სოლომონ სივნიეთის ეპისკოპოზისადმი 320 წ. მიცემული გაცვლილობის წიგნი) „ამ თქვენი სოფლის არუქის დამკვიდრება მისითა ყოველივე მზღვრითა მთლიანად, ხეხილებითა და ვენახებითა, წყლითა და მიწითა, სახნავეებითა და საძოვრებითა, წისქვილებითა და ბაღებითა, ეკლესიითა და სხვა შენებულებითა“.

განგებულებას ბრძანებულება მისდევდა, რომელიც თვით თუმცა მოკლე შინაარსისა იყო, და ნამდვილად „დაუცილებლობას“ წარმოადგენდა, მაგრამ ხშირად შეიცავდა ვრცელ ბრალთგადამხდელობას დამარღვეველთათვის და კუროთევას დამამტკიცებელთათვის. ამასთანავე ქრისტიანთათვის წარმოთქმული ბრალთგადამხდელობის გარდა მაჰმადიანებისათვისაც მათი სარწმუნოების შესაფერისი წყველა-კრულვაც იწერებოდა ხოლმე (იხ. იქვე ზემოაღნიშნულ. საბ.). თუმცა მეფეთა შენახული სიგელების—არც ბრძანებულებისა და არც ბრალთგადამხდელობის ნაწილებში მოხელენი დასახელებულები არ არიან, მაგრამ შესაძლებელია მეფეთა სხვა სიგელებშიც ამგვარი ცნობა ყოფილიყო, რადგან სმბატ მეფის ბრძანებით დაწერილ ტათევის საზღვრების გამიჯვნის 355 წ. წიგნში ბრალთგადამხდელობის ნაწილში მოხელეები ჩამოთვლილი არიან: *«სქს იჲ რაყ ზაკაიასა სკანს ჴ მხრიჲ ჴამ კითარაჲ, კათაყაჲ ჴამ ჴ მინაჲიჲიჲაჲ ზ ჴ კითარაჲჲაჲ ჴამ ჴ თანილას-რაჲ ჴ თორჲ სერიჲიქსსსსს ირიჲსაჲ ქეჲს»* და სხვა (თავი 1⁰). „ხოლო თუ ვინმე (ამას) წინააღმდეგა ჩვენთაგანი, ან უცხოთაგანი, დიდებულთაგანი თუ ხელისუფალთაგანი და ხვასტაგისმქონებელთაგანი (=მესაკუთრეთაგანი?), ან ტანუტერთაგანი (მამასახლისთაგანი, წმიდისა სამებისაგან ჩამოშორებულ იყოს“ და სხვა. ამის მსგავსადვე

მოსალოდნელი დამარღვეველნი ჩამოთვლილნი არიან სენექტერიანის ძის გრიგოლის საბუთშიაც (იხ. იქვე თავი *ԾԸ*).

ბრალთგადამხდელობა — კუთხეებს მეფის ხელრთულობა — დამტკიცება და სხვათა მოწმობა მისდევდა ხოლმე. მეფე აცხადებდა დავწერეთ და ბეჭდით დავბეჭდეთო, მაგ. ვასაკ მეფეს თავის 468 წ. სიგელში ნათქვამი აქვს: *„Քրքեպք և կնքեպք մերով արքունական հրամანաւ մատանեաւ 'ի կամս Աստուծոյ“* (იქვე თავი *ԾԵ*) „დავწერეთ და ბეჭდით დავბეჭდეთ ჩემი მეფური ბრძანებით ნებითა ღმრთისაჲთა“—ო.

ხოლო სენექტერიმ მეფე თავის 534 წ. სიგელში ასე აწერს ხელს: *„Քրքեպս իմով ձեռամբս Սենեքերիմայ, որդւոյ Սևակայ 'ի կամս Աստուծոյ“* (იქვე თავი *ԾԹ*) „დაიწერა ჩვენ სენექტერიმის ხელითა, სევადის ძისაჲთა, ნებითა ღმრთისაჲთა“—ო.

სმბატ მეფეს ტათევის სამზღვრების გამიჯნვის 355 წ. წიგნში ასეთი ხელრთულობა აქვს: *„ես Սմբատ Բագրատունի՛ թագաւոր Հայոց հաստատեցի իմով ձեռամբս զայս վճիռս և եզի 'ի վերայդիմ թագաւորական մատանին 'ի ստորեւ“* (თავი *ԽԲ*) „მე სმბატ ბაგრატუნიმ, სომეხთა მეფემ დავამტკიცე ჩემითა ხელითა ესე გადაწყვეტილება და ქვემოთ ზედ ჩემი სამეფო ბეჭედი დავსვი“—ო.

ზემომოყვანილითგან ცხადი ხდება, რომ სომეხთა მეფეების, ხელრთვაში აღნიშნულია ხოლმე, რომ სიგელს დაიწერა მათი ბრძანებით, ხოლო ხელრთულობა საკუთარი ხელით, და დაიბეჭდა საკუთარი ბეჭდით. დამახასიათებელია, რომ საბუთის დამწერელი მწიგნობრის ვინაობა არსად დასახელებული არ არის.

დასასრულ მეფეთა სიგელს ბოლოში თარიღი აქვს ხოლმე მოქცეული, რომელიც ყოველთვის სომეხთა წელთაღრიცხვით არის მხოლოდ გამოყვანილი, მარტო ვასაკ მეფის ერთს 468 წ. სიგელში თარიღი თავშია მოთავსებული მეფის წოდებულების შემდგომ (თავი *ԾԵ*). მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ეპისკოპოსთა კერძო საბუთები თარიღს უფრო ხშირად თავში ათავსებდენ ხოლმე.

§ 4. ქართულისა და რომაულ-ბიზანტიურ-სომხური სიგელთადაწერილობის შედარებითი დახასიათება.

ზემომოყვანილი ლათინური, ბერძნულ-ბიზანტიური და სომხური სიგელთა-აგებულობისა და დაწერილობის მოკლე ნიშანდობლი-

გი დახასიათების შემდგომ შეიძლება ქართულთან შედარებას შევედგეთ და მსგავსება-განსხვავებათა აღნუსხვის მერმე რაიმე დასკვნამდისაც მივიღეთ.

საერთოდ შეიძლება ითქვას, რომ ლათინური სიგელთა-დაწერილობის წესები კარგად უდგება ქართულისას: საბუთების აგებულება და ნაწილების თანმიმდევნობა თითქმის ერთი დი იგივეა, თვით სიგლის მომეტებული ნაწილების გამოთქმულობის წესიც არსებითად მიაგავს. მაგრამ ზოგიერთი ნაწილების გამოთქმულობა ქართულისაგან განსხვავდება და სწორედ ეს განსხვავებული თავისებურება უნდა აღინუსხოს აქ მოკლედ. სახელდობრ „ბრძანებულება“-ში ჩვეულებრივ ქართული სიგელთადაწერილობის წერის მსგავსად ყველა მოხელენიკი არ არიან ჩამოთვლილნი, რომელთაც ბრძანებულება უნდა აესრულებინათ, არამედ ეს ნაწილი საერთო განკარგულების სახით იწერებოდა. არც „შეუვალობაში“ იყო ხოლმე ქართულის მსგავსად ყველა იმ გადასახადების სახელები ჩამოთვლილი, რომელთაგან შეწყალებული განთავისუფლებული იყო ხოლმე.

„ხელრთულობა“-ც იქ თუ მონოგრაფითა და ბეჭდით გამოიხატებოდა და თვით მეფე-ქარა აწერდა ხელს (რათგან გარკვეული დროითგან მეფეებმა წერა არ იცოდენ), არამედ მისი სახელით მწიგნობარი, შემდეგ კანცლერის ანუ მწიგნობართუხუცესის ხელრთულობა მისდევდა,—ქართული სიგელთამცოდნეობის წესის თანახმად თვით მეფე საკუთარი ხელით აწერდა ხელს და არც მწიგნობართუხუცესის და არც მწიგნობრის ხელრთულობა არ ახლავდა, თუმცა სიგლის დამწერელი მწიგნობრის ვინაობა სიგლის ბოლოში მეფის ხელრთულობის წინ ყოველთვის აღნიშნული იყო ხოლმე.

უნდა მოვიხსენიოთ კიდევ, რომ თარიღი ლათინურ საბუთის სიგლის ბოლოში აქვს მოქცეული მეფისა და კანცლერ-მოწმეების ხელრთულობის შემდგომ, ქართულში-კი, როგორც დავრწმუნდით, „სათვალავი“ ყოველთვის „ხელრთულობას“ წინ უძღვის.

დასასრულ აღსანიშნავია, რომ ლათინურ საბუთებში აუცილებლად აღნიშნულია ხოლმე სიგლის დაწერილობა-მიცემულობის ადგილიც, რის ხსენებაც-კი არა ჩანს ქართულ საბუთებში.

ბერძნულ-ბიზანტიური საბუთების განხილვა ცხად-ყოფს, რომ ბიზანტიურს ქართული სიგელთამცოდნეობის წესები ბევრნაირად მიაგვანან, მაგრამ მათ შორის ზოგი თვალსაჩინო განსხვავებაც არის.

უკვე სიგლისთავი ქართულსა და ბიზანტიურ მეფეთა საბუთებს სულ სხვადასხვანაირად ჰქონდათ ხოლმე დაწერილი. მაგრამ ბიზანტიის მეფეთა სიგელებისათვის ის გარემოებაა მეტადრე დამახასიათებელი, რომ საბუთის მწყალობელი მეფეები თავის სახელს არც სიგლის თავში, არც შუა გულში სადმე არ ასახელებდენ ხოლმე, წოდებულებასაც არა ხმარობდენ, არამედ მარტივად მოხსენებულ იყო „ἡ βασιλεῖα μου“, ან „ἡμεῖς τῆς βασιλείας μου ἐβειήμαμεν“, „მეფობამან ჩემმან“, „ვითარცა მეფობასა ჩემსა ჯერ უჩნდა“ (იხ. A. de Chilandar, 8, 10, 12 და ბევრგან სხვაგან), მხოლოდ ხელრთულობაში იხსენიებდა ხოლმე ბიზანტიის მეფე თავის სახელს, მეფობასა და გვარს.

შემდეგ აღსანიშნავია, რომ ბიზანტიის კეისრების სიგლებში მწიგნობრის ვინაობა არ აღინიშნებოდა და სამაგიეროდ მეფის ხელრთულობას სეკრეტონის ანუ სავაზიროს მოხელეთა ხელრთულობაც ახლდა. ქართული ამის სწორედ წინაუკმო წესს მისდევდა.

დასასრულ „სათვალავ“-ში ბიზანტიური სიგელთამცოდნეობა ინდიკტიონთან ერთად დასაბამითგან სოფლისგანაც წელიწადის აღნიშვნას სავალდებულოდ სთვლიდა, ქართულ სიგელთამცოდნეობაში-კი, როგორც დავრწმუნდით, ჯერ მხოლოდ მეფეთა ინდიკტიონები აღინიშნებოდა, შემდეგ ქართული ქრონიკონის წელიწადიც ერთვოდა ხოლმე, მაგრამ დასაბამითგანი წელთაღრიცხვა ქართულ სიგლებში არსადა გვხვდება.

სომეხთა მეფეების სიგელთა აგებულობა-დაწერილობის წესებს ქართულთან საერთოდ მსგავსება ემჩნევა, მეტადრე სახელების გამოთქმულობაში („ესე ჩემი ბრძანება არს“ და „მე (ესა და ეს) მეფე“). მაგრამ სომეხურ თხრობა-განგებულების ნაწილები მკაფიოდ და განცალკევებით ჩამონაკვთილი არა აქვს, განგებულებაც მოკლეა და უფრო ბრალთვადამხედლობას შეიცავს, რომელიც გარკვეული დროითგან (X—XI სს.) ორმაგი ქრისტიანულ-მაჰმადიან-

ნური წყევა-კრულვითაა შემკული. ქართულ სიგლებსკა მკაფიოდ ჩამონაკეთილი თხრობა-განგებულება ჰქონდათ და მაჰმადიანური წყევა არ მოებოვებოდათ.

მთავარი განსხვავება სომხურსა და ქართულს სიგელთა-დაწერილობას უმთავრესად სიგლის ბოლოში ემჩნევა. თუ ქართულში ჯერ აღნიშნული იყო საბუთის თარიღი და მწიგნობრის ვინაობა და შემდეგ მეფისა და მოწმეთა ხელრთულობა მისდევდა, სომხურში სწორედ წინა-უკმო იყო და ჯერ მეფისა და მოწმეთა ხელრთულობა იყო და ბექდები, ხოლო სულ ბოლოში თარიღი იყო დასმული. ამასთანავე სომხურ სიგლებში მწიგნობრის ვინაობა სრულებით არ იხსენიებოდა, ქართულში კი დევ ბექდით და ბექდვის გარემოება არას დროს არ აღინიშნებოდა ხოლმე, თუმცა ქართულ მეფეთა სიგლებსაც უეჭველად შეკიდული ბექდები ჰქონდა.

ამგვარადვე თუ სომხურში თარიღი ყოველთვის მხოლოდ სომხური ქრონიკონით აღინიშნებოდა ხოლმე და მეფეთა ინდიკტიონები არ იწერებოდა, ქართულში პირიქით X—XIV სს. სიგლები მხოლოდ მეფეთა ინდიკტიონებით იყვნენ დათარიღებულნი და ქართული ქრონიკონითაც დათარიღება შემდეგში მე-XII ს-ითგან შემოდის.

ამგვარად შედარებითი შესწავლითგან ირკვევა, რომ ქართული სიგელთა დაწერილობა საერთოდ რომაულ-ბიზანტიური სიგელთა-დაწერილობის წესებს იცავს და ამ საფუძველზე უნდა იყოს განვითარებული. მაგრამ იმ დროს როდესაც ქართული სიგლის შუა ტანს ბიზანტიური ტრადიცია კარგად აქვს დაცული, სიგლის თავი პირიქით უფრო დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების სახელმწიფოთა მეფეების საბუთების სიგლის თავს უდგება, ვიდრე ბიზანტიურისას, რომელსაც სახელდება-წოდებულება სულ სხვანაირად ჰქონდა ჩამოყალიბებული. რასაკვირველია, ქართული სიგლის თავისა და დასავლეთი ევროპის ლათინური სიგლების თავის დაწერილობის მსგავსება გავლენითა და შეთვისებულობით-კი არ აიხსნება, არამედ ჯერ ერთი წარმოშობილობის საერთო წყაროთი, შემდეგ-კი იმითაც, რომ იგი როგორც საქართველოში, ისევე დასავლეთ ევროპაში მაშინ არსებული მსგავსი სახელმწიფოებრივი წესწყობილების ნაყოფია, რათგან იქაცა და აქაც საპატრონჟმო, ანუ ფეოდალური წესწყობილება სუფევდა.

განსხვავდება, როგორც დავრწმუნდით, ქართული საბუთების სიგლის ბოლოც რომაულ-ბიზანტიურ-სომხური სიგელთადაწერილობის წესებისაგან.

ამის გამო ცხადი ხდება, რომ თუმცა ქართული სიგელთამცოდნეობა რომაულ-ბიზანტიურ საფუძველზე აღმოცენებული, მაგრამ ქართულმა სახელმწიფოებრივობამ იგი თავისებურად შესცვალა და განსაკუთრებულ სახეობად ჩამოაჩინა, მეტადრე სიგლის თავსა და ბოლოში. იგივე შეიძლება სომხური სიგელთადაწერილობის შესახებაც ითქვას იმ განსხვავებით, რომ საბუთების დაბეჭდვის წესში იგი სპარსული, სასანიანთა-დროინდელი სიგელთამცოდნეობის წესებს იკავდა.

თ ა ვ ი მ ა შ ვ ი ლ ე .

ნ ა ტ ყ უ ა რ ი ს ა ბ უ თ ე ბ ი .

§ 1. ნატყუარი საბუთების არსებობა საქართველოში და მათი გამოცნობის მაშინდელი მეთოდები.

განსაკუთრებით საყურადღებოა და დიდმნიშვნელოვანი საკითხი ნატყუარი, ანუ ყალბი საბუთების შესახებ. ამგვარი საბუთების არსებობა უკვე მე-XV-ე ს-ის ალექსანდრე კახთა მეფის მიერ ნაბოძებს „სიგელსა და ნიშანშია“ აღნიშნული. „ჭავჭავაძესა ფარიდონს ზეკნელის ძისა პროკოპისთვის ნატყუარი სიგელი დაწერიხა ვანათისა, ვარცისა და ღუმასუბნისა და რაგვარცა ტყუილი იყო, აგრე გავაცუდეთ“-ო (ქკბი II, 244). მაშასადამე ფარიდონ ჭავჭავაძეს მამულის გამო ატეხილი დავის დროს სასამართლოში ყალბი ანუ „ნატყუარი სიგელი“ წარუდგენია, მაგრამ მისი ნატყუარობა გამოაშკარავებულა და გაუცუდებიათ: საგულისხმოა, რომ ამ ნატყუარი სიგლის შემთხვევის ვინაობაც გამოურკვევიათ: პროკოპი ზეკნელიძე ბრძანებულა ყალბი საბუთის შემდგენელი.

რა საშუალებით გამოარკვია სასამართლომ მე-XV ს-ში ამ საბუთის ნატყუარობა, არა ჩანს. მაგრამ მე-XVII—XVIII ს-ში რით ხელმძღვანელობდენ ნატყუარობის გადაწყვეტის დროს, ამის შესახებ საგულისხმო ცნობები მოგვეპოვება. სახელდობრ ტფილისის სიონის 1635 წ. სასამართლოს განჩინების წიგნში ერთი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება იმის გასათვალისწინებლად, თუ რა საშუალებით არკვევდენ მაშინ სასამართლოში სიგლის უქვეყნობას თუ ნატყუარობას. როსტომ მეფის ბრძანებით შეკრებილ ბჭე-მოსამართლეებს სასამართლოში წარდგენილი საეჭვო საბუთის შესახებ დაუდგენიათ: მოწმებმა და უმტერო შესახელებულმა მოფიცებმა „ასუენონ ხატი და ეს წიგნი (ე. ი. საეჭვოდ საგონებელი სიგელი) კელთ და იჭირონ და მოწამეთა და მოფიცართა ცა უმოწმონ ... ეს ბატონის რამაზისაგან შეწირულობის წიგნი რომე გუაქუსო დასტურად და მართლად რამაზისაგან მოცემული იყოს, თუითან ბატონის რამაზისა და მისის თანამ-

ცხედარისა (sic) კელი ერთოს ამ წიგნშია». თუ ამ რიგად დაიფიციონ თბილელის ყმათა და მოფიცართა უფიცონ რაც რომ ჩუენ გაგუიჩენია, ყორღანაშუილები აღარას ემართლებიან“-ო (ისტ. საბ. IV, 22).

საბუთების უეჭველობა-ნატყუარობის გამორკვევისათვის სასამართლოში მიღებული ღონეობის შესასწავლად ცნობებს ერთი 1780 წ. დაწერილი განაჩენიკ გავწვდის. ედიშერ ქავთარისშვილს უჩივლია ნათლისმცემლის არქიმანდრიტს ჩემი მკუიღრი ჰყავსო. არქიმანდრიტს უპასუხნია, რომ ეს ყმა ედიშერ ქავთარისშვილს მონასტრისათვის მიყიდული ჰქონდა და ამის შესახები „წიგნი ბატონისშვილის მარიამისაგან არის დაწერილი“-ო. ამაზე თურმე „ედიშერ ეპასუხებოდა: «ეგ წიგნი ჩემი მოცემული არ არის და ამის მეტად ეგ წიგნი არ მინახავს და თუ მართალია ეგ წიგნი, რად მოწმები არა სწერია, ან მწერლის სახელი რად არ სწერია»-ო. ედ. ქავთარისშვილს მაშასადამე ეს საბუთი ნატყუარად გამოუცხადებია.

ამის გამო მოსამართლეთ ჯერ მისი უეჭველობის საკითხი უნდა გამოერკვიათ და სასამართლოს ასე უმსჯელია და დაუდგენია: „ჩვენ საქართველოს მსაჯულთ შეკრებულებამ ეს წიგნი ვნახეთ, ასე ეწერა: «ჩემი მკუიღრი ყმა შავისკაცისშვილი პაპა ოსმალობას ჩამოსულიყო და წინამძღვრის ხარიტონის დროს. ახლა ეს ნასყიდობის წიგნი მომიცემია, რომ მე კელი აღარ მქონდეს ამ კაცთანაო». — ჩვენ მსაჯულთ ეს სამართალი მივეციით და ამით ვერწმუნენით ამ წერილს, რომ ბატონისშვილი მარიამ სწერს ედიშერის და ამის ძმის მაგიერ, ღირსი და პატიოსანი არქიმანდრიტი სერაბიონ ყიდულობს ეკლესიისთვის და ესეც ჰემართებით ვიცით, რომ ის ღირსი კაცი ამისგან წარტაცებით ეკლესიას არ შესწირევდა. მეორეც რომ ბატონისშვილი რად ჩასწერდა თავის სახელს იმ წიგნში და თუ ამისთანა ან მწერალი და ან მყიდველი ამისთანა გვამნი არ ყოფილიყვნენ, — ედიშერ რომ აშოროს ამბობს «ეგ ჩემი მოცემული წიგნი არ არისო და არც ბეჭედიო», — სამართალი ედიშერს ფიცს დაადებდა. მაგრამ ჩვენ იმ ორს კეთილის გვამის ნაწერს და მსყიდველისაგან წიგნს ვერწმუნენით და ჰემართებით ვცანიით“-ო (ისტ. საბ. V, 96—97).

ზემომოყვანილ ამონაწერებითგანა ჩანს, რომ სასამართლო უმთავრესად ფიცის ე. ი. სარწმუნოებრივი გრძნობისა და შიშის საშუალებით, ცდილობდა ნატყუარობა-

უექველობის გამორკვევას. ეს-კი რასაკვირველია ობიექტური იარაღი და მეთოდი არ არის და მოფიცართა რწმენაზე და სენდისზე იყო დამოკიდებული.

მხოლოდ ვახტანგ VI სამართლის წიგნში მოიპოვება საყურადღებო ცნობები და დარიგება მსაჯულისათვის, თუ როგორ შეიძლებოდა და უნდა გამოერკვიათ სასამართლოში წარდგენილი საბუთების ექვემითუბანელობა. ობიექტური საშუალებებით მომზადრთაგან მოტანილ სიგელ-გუჯრებსაო თავდაპირველად „გაუსინჯონ ბექედი, ქორონიკონი, დამწერი და მოწამე ამიტომ რომე ბევრს ტყუილადაც მოიგონებენ“ (§ 143 და 213). მაშასადამე ნატყუარი საბუთების კრიტიკული განხილვის მაშინდელი მეთოდები ერთის მხრით საბუთის გარეგანს მხარეს (ბექედი), მეორეს მხრით შინაარს აქცევდა ყურადღებას (დამწერი, მოწამე და ქორონიკონი). როგორც ეტყობა, უმთავრესად არკვევდნ ხოლმე დამწერი და მოწამე მართლა იმ დროს ცხოვრობდა და სწორედ იმგვარს ბექედსა ხმარობდა, როგორც წარმოდგენილს საბუთზე იყო დასმული, თუ არა?

თანამედროვე მეთოდოლოგია რასაკვირველია უფრო მეტი და ფართო საშუალებით სარგებლობს ხოლმე. თუ საბუთი ნუსხა-დედანია, მაშინ თვით იმ მასალას აკვირდება, რომელზედაც დაწერილია, და არკვევს, მართლაც იმ დროინდელს ეტრატსა ან ქალაღდზეა დაწერილი, რომელსაც თარიღით ეკუთვნის, თუ მერმინდელი მასალა ნახმარი? ბექედის განხილვის გარდა ეხლა თვით საბუთის მეღანსა და ხელსაც აქცევენ ყურადღებას იმავე გარემოების გამოსარკვევად, თუ რომელ დროს უნდა ეკუთვნოდეს იგი ნამდვილად. საბუთის შინაარსის განხილვაც ეხლა მარტო დამწერ-მოწმის ვინაობის განხილვით არ კმაყოფილდება, არამედ მთელს ნაწერს აკვირდება, თუ რამდენად შეესაბამება ენისა და წესწყობილების მხრით მაშინდელ დროს და თანაც რამდენად დასაჯერებელია საბუთში მონათხრობი.

მაინც უნდა ითქვას, რომ ვახტანგ VI დროინდელი მეთოდები წინანდელთან შედარებით დიდ წარმატებად უნდა ჩაითვალოს. მაგრამ ნატყუარი სიგელ-გუჯრების გამოსარკვევად ძველი საბუთებისა და ისტორიის დიდი ცოდნა საჭირო. მაშინ-კი არც ერთი და არც მეორე ხერიანად არ იცოდენ. მეტადრე დაუჯერებელია, რომ ამის საფუძვლიანი ცოდნა მოსამართლეებს ჰქონოდეთ. ამიტომ უექველია მე-XVI—XVIII სს-ში მხოლოდ ცხადი ნატყუარობის გამორკვევა შეეძლოთ. 1782 წ. სასა-

მართლოს გარდაწყვეტილობის წიგნი ცხად ჰყოფს, რომ საქლოს სასამართლო საქმის გარჩევის დროს შემდეგშია ც პირველად წარმოდგენილი საბუთების უეჭველობას არკვევდა ხოლმე და მხოლოდ ამის შემდგომ სარგებლობდა მათი შინაარსით. მსაჯულებს იქ სხვათა შორის აღნიშნული აქვთ, რომ მოპირდაპირენი ჩვენთან ვალაპარაკეთ... და მათი წიგნებიც გავსინჯეთ“-ო. ჯავახიშვილსაც რ გოგობენაშვილსაც ორთავ... ერთმანერთისათვის წიგნი მიეცათ და რომელიც იმათ გაესამზღვრათ და მიჯნები ჩაესხათ, ყველა განრჩევით ეწერა და ნას უკან ფარსადან ჯავახიშვილისა მიცემული წიგნიც ამტკიცებდა... ჩვენ ამათი ეს წიგნებიც გავსინჯეთ, მოთაბარი წიგნები იყო და სამართალიც (სამართალი[თა]ც?) შეიწყნარებოდა“-ო (ისტ. საბ. V, 102-103). მაშასადამე სასამართლო საბუთების განხილვის დროს და შემდგომ დარწმუნებულა, რომ ისინი უზადო და შესაწყნარებელი იყო. ცხადია სწორედ ამ ცნების გამოძახტველ ტერმინალ არის აქ „მოთაბარი წიგნი“ ნახმარი. მოთაბარი ქლი სიტყვა არ არის, არამედ არაბულია **موتبار** „მოთაბარრი“ და თავისუფალს, უცოდველს, უბრალოსა ნიშნავს. ამგვარად „მოთაბარი წიგნები“ უზადო უეჭველ, უტყუარ სიგელებს და საბუთებს ჰნიშნავს.

ვახტანგ მეფის ზემომოყვანილი სიტყვები, რომ „ბეგრს ტყუილადაც მოიგონებენ“-ო, ცხად-ჰყოფენ რომ ნატყუარი საბუთები მაშინდელ საქართველოშიც იშვიათი არ უნდა ყოფილიყო. თუ ალექსანდრე მეფის დროინდელი სიგელი მხოლოდ მამულობითი დავის დროს წარდგენილს ნატყუარს საბუთს იხსენიებს, ვახტანგის სამართლის წიგნი უკვე საზოგადოდ ყოველგვარი საბუთების ექვემდებარეობის განხილვას უკარნახებს მსაჯულს. მაინც ნატყუარი საბუთები რასაკვირველია უფრო ქონებრივი ან წოდებრივი უპირატესობისა და უფლების დასამტკიცებლად გამოსადეგ სიგელ-გუჯართა შორის არის მოსალოდნელი, ხოლო მათ შორის ყველაზე უფრო საეკვო სასისხლო სიგელებია.

ნატყუარი საბუთების არსებობის გარემოება სრულებით გათვალისწინებული არ ჰქონდა ბატონიშვილს ვახუშტს, რომელიც სხვა საისტორიო წყაროებს მკვეთრი კრიტიკით იხილავდა ხოლმე, მაგრამ გულუბრყვილო მოწიწებით ეპყრობოდა ყველა სიგელ-გუჯარების ცნობებს და სწორედ ამან მას არა ერთი დიდი შეცდომაც ჩაადენინა. სიგლებისადმი ეს გულუბრყვილო ნდობა მე-XIX-XX სს. ქართველ და საქართველოს მკვლევარ ისტორიკოსებსაც დასჩემდათ

და ამის გამო აქამომდე საკითხი ქართული ნატყუარი საბუთების არსებობის შესახებ არც-კი აღძრულა და ნამდვილი და ნატყუარი საბუთები განურჩევლად და ერთად იბეჭდებოდა, ნატყუარი ნამდვილად იყო მიჩნეული და მათი ცნობებით როგორც ნამდვილით სარგებლობდნ.

§ 2. სასისხლო სიგელები და მათი ნატყუარობა.

აქამომდე სასისხლო სიგელების კარგა ბლომა რიცხვია უკვე გამოქვეყნებული. რათგან მათ განხილვას მეთოდოლოგიური მნიშვნელობა აქვს, აქვე ყველა ცნობილი სასისხლო სიგელების სია მომყავს:

✓ 1. მეფეთ-მეფე დავითის ნაბოძები უთარილო სასისხლო სიგელი გრიგოლ გელაძისადმი, რომელსაც ე. თაყაიშვილი „ხელის მიხედვით“ 1346-1360 წ. მიაკუთნებს (სქლს სძვლნი II 34-35, № 27).

✓ 2. სასისხლო სიგელი მეფეთა-მეფე ბაგრატ გორგასალისაგან თულასძეთათვის ბოძებული, რათგან ბოლო აკლია, თარიღი არა აქვს, მაგრამ ე. თაყაიშვილი ბაგრატ V-ეს მიაკუთნებს და თარიღად ამის გამო 1360—1395 წ. სდებს. ამ სიგელის შეცდომებით გადმოღებული პირის ფრანგული თარგმანი ბროსემ თავის Introduction-ში (გვ. XC—XCIII) დაბეჭდა და საეჭვოდ მიიჩნია. დედნის მიხედვით ქართული ტექსტი ე. თაყაიშვილმა გამოსცა (სქს სძვლნი II, 12—14, № 8). ე. თაყაიშვილს საბუთი ეჭვმიუტანელად ჩაუთვლია (იქვე გვ. 12—13). ეს საბუთი ხელმეორედ ს. კაკაბაძემ გამოსცა 1913 წ. დედნისავე მიხედვით („ბაგრატ მეფე მე-XV საუკ. რაქა-არგვეთის მფლობელი“). მისი სიტყვით სიგელი 1446 წ. არის ბოძებული ბაგრატის მეფობის მეორე ინდიკტიონს (გვ. 5), რომელსაც იგი რაქა-ლეჩხუმის მფლობელად სთვლის.

3. 1392 წ. სასისხლო სიგელი მეფეთა-მეფე ალექსანდრესი ტყავზე ნაწერი გორგაძისადმი ნაბოძები, რომელიც დ. გორგაძეს ჩამოუტანია („დამავალა და იმერეთით ჩამომიტანაო“) თ. ჟორდანიასთვის. ეს საბუთი გამოცემულია ქკბის II, 193—195. თ. ჟორდანიას ამბობს, „ეჭვი არა გვაქვს, რომ ეს სიგელი ეკუთვნის იმერთა მეფეს ალექსანდრე I, რომელიც ვახუშტის ქრონოლოგიით გამეფდა 1387 წ. და მოკვდა 1389 წ.; ხოლო ამ სიგლის ცნობით იგი ცოცხალი ყოფილა 1392 წელსაც. იურიდიულის მხრითაც შინაარსი სიგლისა საყურადღებოა“-ო. ეს საბუთი ყოფილა „მსხვილ ასოებით მხედრულად დაწერილი მე-XV საუკუნის ხელით, რომელსაც ტექსტის ხელითვე აქვს წარწერა, რომ ეს სიგელი გადაწერილია ძველის დედნიდამ მე-XV საუკუნეს“ (ქკბი II, 193).

4. სასისხლო სიგელი კოსტანტინე მეფის მიერ 1408 წელს გელათის მეღვინეთუხუცესის ცირლიადისადმი ბოძებული, რომელიც ე. თაყაიშვილმა გამოსცა (სქს სძვლნი III, 432—435, № 461).

5. სასისხლო სიგელი 1432 წ. მეფეთ-მეფე ვახტანგ გორგასლისაგან კოტრიძეთადმი ნაბოძები, რომლის ტექსტი გამოსცა ს. კაკაბაძემ 1912 წ. (იხ. ვახტანგ, უცნობი მე-XV საუკუნის აფხაზ-იმერეთის მეფეთაგანი და მისი მემკვიდრე მეფე გიორგი“, გვ. 9—11) და რომელიც მას „ეჭვს გარეშე“-დ მიაჩნია (გვ. 13).

✓ 6. სასისხლო სიგელი იაკობიძეთადმი ნაბოძები თამარ მეფის მიერ 1433 წ. ორჯერ იყო გამოცემული: პირველად ე. თაყაიშვილისაგან (სქს სძვლნი II, 371—374, № 330), რომელმაც ეს თამარი დიდი ალექსანდრის მეფის თანამეცხედრედ სცნო (გვ. 371—372), — მეორეჯერ ს. კაკაბაძის მიერ 1913 წ. („უცნობი აფხაზ-იმერეთის მეფე თამარ II“ გვ. 2—3), რომელსაც ეს თამარი დასავლეთი საქართველოს აფხაზეთ-იმერეთის უცნობ მეფედ მოუჩვენია.

✓ 7. თოფურიძეთადმი ალექსანდრე მეფის მიერ 1413—1444 წ. ბოძებული სასისხლო სიგელი ორჯერვე ე. თაყაიშვილისაგან დაბეჭდილი: პირველად 1891 წ. ივერიაში (№ 213), მეორედ საქართველოს სიძველეთა II წიგნში (გვ. 35—37, № 28). თარიღად ამ სიგელს თუმცა ქრონიკონი 968 უზის, რაც 2280 წ. უდრის, მაგრამ ეს გამომცემელს მხოლოდ შეცდომად მიაჩნია (გვ. 35). თ. ჟორდანიას ამ საბუთის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ იგი ან ბეგრის მოსაზრებით ყალბი უნდა იყოს, ან იმერთა მეფეს ალექსანდრეს უნდა ეკუთვნოდესო, და თანაც სიყალბის მომასწავებელი ნიშნებიც აქვს ჩამოთვლილი (ქკბი II, 232—233).

8. სასისხლო სიგელი ჩარაჩე გურალიძისადმი ვახტანგ მეფეთ-მეფის მიერ 1437 წ. ნაბოძები ს. კაკაბაძემ გამოსცა 1912 წ. (ვახტანგ, უცნობი მე-XV საუკუნის აფხაზ-იმერეთის მეფეთაგანი etc. გვ. 11—13) და „ეჭვს გარეშე“ მყოფად მიიჩნია.

9. 1452 წ. სასისხლო სიგელი ავშანდაძეებისადმი ბოძებული ბაგრატ მეფეთა-მეფის მიერ პირველად ბროსემ დაბეჭდა ფრანგულად (Introduction გვ. XCI). ქართული ტექსტი ჯერ თ. ჟორდანიამ გამოაქვეყნა თავის ქკბის II წიგნში (264—266), ხოლო შემდეგ ე. თაყაიშვილმა საქართველოს სიძველეთა II წიგნში (გვ. 41—44, № 31), როგორც ბროსეს, ისევე თ. ჟორდანიას ეს საბუთი ყალბად მიაჩნდათ. ე. თაყაიშვილი-კი, თუმცა არ მალავს, რომ თარიღი არ უდგება, მაგრამ ამას შეცდომად სთვლის, და, რათგან „დედანი გვაქვს

ხელში კარგ ტყავზედ ნაწერი, მეთუთხმეტე საუკუნის ხელით, ყალბად ვერ მივიჩნევთ“-ო (გვ. 41—42).

10. 1460 წ. სასისხლო სიგელი გიორგი მეფეთა-მეფის მიერ გიორგი ჟურჯულისაღმი ნაბოძები მრავალჯერ გამოიცა: ჯერ ფრანგულად მ. ბროსეს მიერ (Introduction XCV—XCIX), შემდეგ ქართულად პირველად 1886 წ. (ივერია № 124), მეორედ ე. თაყაიშვილის მიერ სქს სძვლთა I წიგნში (გვ. 3—7, № 2), მესამედ თ. ჟორდანიას მიერ (ქკბი II, 278—280). რუსული თარგმანი 1887 წ. Кавказское Общество-ში აპრილის №-ში, ხოლო პალეოგრაფიული პირი მე-V არქეოლ. ყრილობის შრომებშია დაბეჭდილი.

11. ყიფიანთა უთარილო სასისხლო სიგელი მეფეთა-მეფე ბაგრატის ნაწყალობევი, რომელიც ე. თაყაიშვილმა დედნის მიხედვით გამოსცა და „ხელის მიხედვით“ XV ს. 1462—1478 წ. მიაკუთვნა (სქს სძვლნი II, 398—399, № 358).

12. 1463 წ. სასისხლო სიგელი გიორგი მეფეთა-მეფის მიერ ორალელისძე — კვიტაშვილთათვის ბოძებული ე. თაყაიშვილი-საგან არის გამოცემული (სქს სძვლნი III, 435—439, № 462).

13. 1501 წ. „სასისხლო სიგელი ბაქრაძეთა, დაწერილი ყოფილა, ე. თაყაიშვილის სიტყვით, რომელმაც ეს საბუთი გამოაქვეყნა, ტყავზედ. ამ სიგელისა ჩვენ ორი პირი გვაქვს ხელში. ერთი ახალი ცნობილის ბერის ალექსი ბაქრაძის მიერ გადმოღებული. მეორე უფრო ძველი - მოიპოვება ბაქრაძისეულ კრებულში № 131 და ბოლოს მინაწერიდან ჩანს, რომ სიგელი დაცული ყოფილა რაჭაში სოფელ ჯიხუბანს აზნაურის ივანე ბაქრაძის დათუაშვილის სახლში. ჩვენ ვხელმძღვანელობდით ორივე პირითა“-ო, ნათქვამი აქვს ამ საბუთის ზემოდასახელებულს გამომცემელს (სქს სძვლნი II, 21—23, № 14), რომელსაც ეს საბუთი როგორც ეტყობა, ალექსანდრე მეფის ნაბოძებ ჩვეულებრივ და უეჭველ ძეგლად მიაჩნია.

14. 1505 წ. იანვრის 15-ს „სიგელი იმერეთის მეფის ალექსანდრე მეორისა, ბოძებული ივანე ქეროხიძისაღმი, დაწერილია ეტრატზე ლამაზის მხედრულის ხელით. თავში ფერადებით დახატული ყოფილა თვით მეფე ალექსანდრე, დედა მისი, მისი ცოლი და შვილები და მათ ქვემოთ მიწლები სიგლისა ივანე ქეროხისძეს ზის სკამზე და ჩონგურს უკრავს. სამწუხაროდ სურათები გაფუჭებულია და დახეულია, უკანასკნელი სურათი უფრო ჩანს და ჩვენ გადმოვალებით. ეს სიგელი ჩვენ ვიპოვეთ გელათის მონასტერში“-ო, ნათქვამი აქვს ამ საბუთის გამომცემელს ე. თაყაიშვილს, რომელსაც ეს ძეგლი უეჭველად მიაჩნია (სქს სძვლნი II, 516—517 № 490).

15. „სასისხლო სიგელი სვანეთის ერისთავების გელოვანებისა, დაწერილია ეტრატზე მრგვალი მხედრულის ხელით, მაგრამ ასოები ჩ, ო და უ ხუცურის მსგავსნი არიან. ეტრატი ორი ერთმანეთზე მიკერებულის ნაჭრებისაგან შესდგება. მართლწერა ტექსტისა გარყვნილია: თითქმის ყოველ სიტყვაში ხ ო რ ც მ ე ტ ა დ ნ ა ხ მ ა რ ი ა ა ს ო „ა“-ნი ... ნიშნებად ნახმარია სამ-სამი წერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ. სიგელი... დაწერილია მეთუთხმეტე საუკუნის დამდეგის ანუ მეთექვსმეტის დასაწყისის მხედრულის ხელით, მაგრამ თვით ნამდვილი დედანი-კი არ არის, არამედ პირი, რასაც ბოლოს მინაწერიც მოწმობს. სიგელი ჩვენის აზრით მიცემულია იმერეთის მეფის ბაგრატ მეორის მიერ..., რომელსაც ჰყავდა ცოლი ელენე (+1519 წ.) და შვილი ვახტანგ... ბაგრატ მეორის მემკვიდრე იყო მისი შვილი ალექსანდრე მეორე... სიგელი დამტკიცებულია ბაგრატ მეორის მიერ და დამკიცებულია, როგორც ეტყობა, ალექსანდრე მეორის მიერაც. ამ რიგათ სიგელი ეკუთვნის 1462—1516 წლებს. ეს ტყავის სიგელი დროებით გამოგვიგზავნა გელოვანმა და დედანი უკანვე დავაბრუნეთ“-ო, ნათქვამი აქვს ამ საბუთის გამომცემელს ე. თაყაიშვილს (სქს სძვლნი II, 513—515, № 468).

16. 1554 წ. ბაგრატ მეფისაგან შერგილაძეებისადმი ნაბოძები სასისხლო სიგელი თ. ჟორდანიამ გამოსცა (ქკბი II, 396—398), და „თუმცა ყველა ჩვენი ისტორიული წყაროები მისს (ე. ი. ბაგრატ მეფის) სიკვდილს გვიჩვენებს 1548 წ.“; მაგრამ „ცხადია, რომ ბაგრატი 1554 წელს ცოცხალი ყოფილა“-ო იქვე 396)*.

ამ წიგნის მე-IV და V თავების გადამკითხველისათვისაც ყველა ზემოდანახელებული საბუთების ნატყუარობა ერთი შეხედვითაც ცხადი და უეჭველი უნდა იყოს. მაგრამ რათგან ჩვენ საისტორიო მწერლობაში მ. ბროსეს, თ. ჟორდანიასა და ე. თაყაიშვილის

* წინამდებარე გამოკვლევა დამთავრებული მქონდა და მისი შინაარსი მოკლედ საქართ. საისტ.-საეთნ. საზოგადოების სხდომაზე (1924 წ.) მოხსენების სახით წაკითხული მქონდა, რომ ს. კაკაბაძემ გამოკვეყნებულ სასისხლო სიგელთა რიცხვი კიდევ 14-ით გაამრავლა (იხ. საისტორიო მოამბე, საქ. ცენტრარქივის გამოცემა 1924 წ. წიგნი II, 1—107). არც-ერთი ამ სასისხლო სიგელთაგანი ჩვენ მონოგრაფიაში განხილული არ იქმნება უადგილობის გამო მით უმეტეს, რომ რაკი შრომა დამთავრებული მქონდა, მისი სივრცის გადიდება შეუძლებელი იყო. ს. კაკაბაძეს არც-კი ესმის დიპლომატიკის ძველი როგორ უნდა იყოს გარჩეული და ამიტომ მასთან კამათი ტყუილი დროს დაკარგვა იქნებოდა. არსებითად-კი ამ ს. კაკაბაძის მიერ ახლად გამოცემულ სასისხლო სიგელების შესახებ იგივე უნდა ითქვას, რაც ამ ჩემ მონოგრაფიაში აქამდე გამოკვეყნებულ ამგვარი საბუთებს შესახება ნათქვამი.

მიერ ნაწილობრივ, მეტადრე-კი და დაყინებით ს. კაკაბაძისა-
გან ისინი უდაოდ ყოველსავე „ექვს გარეშე“ მყოფ სიგელ-გუჯრებად
არიან მიჩნეული და ამ ძეგლების ცნობებზე აქვთ დამყარებული თავიან-
თი მსჯელობა ახალ მანამდე უცნობ მეფეთა და სამეფო-სამთავროების
შესახებ და გადაწყვეტილად ითვლება არა-ერთი გენეალოგიურ-ქრონო-
ლოგიური და საქართველოს სოციალ-ეკონომიური ისტორიის საკით-
ხი, აუცილებლად საჭიროა ზემოაღნიშნული სასისხლო სიგელების უე-
ჭველობა-ნატყუარობის საკითხი გულდასმით განხილული და გადა-
წყვეტილი იყოს.

თვითეული საბუთის ცალ-ცალკე მთლიანად განხილვის მაგიერ,
ყველა ერთად გვექმნება გარჩეული, მაგრამ სიგლების ნაწილ-ნაწილე-
ბისდა მიხედვით: ჯერ მათი სიგლის თავი, შემდეგ თხრობა, განგებუ-
ლება-ბრძანებულება და სიგლის ბოლო, რაკი მეფეთა სიგლების ამ
ნაწილების აგებულება და ჩვეულებრივი შინაარსის დალაგების თა-
ნამიმდევროება უკვე გამორკვეული გვაქვს, აქ მხოლოდ სასისხლო
სიგლების თვითეული ნაწილის უეჭველ საბუთების შესაფერის ნა-
წილებთან შედარებითი განხილვით ამ ძეგლების თვისებები იქნება
გამომჟღავნებული.

§ 3. სასისხლო სიგელების სიგლის თავები.

აი რანაირი სიგლის თავი აქვთ ზემოდასახელებულ სასისხლო
საბუთებს:

„ქ. სახელითა ღმრთისათა, მამისა, ძისათა, სულისა წმიდისათა
შავთ (sic), შარვაშთა, კახთა, აფხაზთა, სომეხთა, კახ-
თა, ქართველთა ყოვლისა მპყრობელმან მიქაელ მეფისა“ (1326 წ.
მიქელაძეთა სასისხ. სიგ.).

... „ბაგრატოვანებით... აღმოცენებულმან ნებითა და შეწევნითა
ღმრთისათა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფი-
სა, შავშინ და შარვაშინ და ყოვლისა ჩრდილოეთისა
აღმოსავლით ვიდრე დასავლეთამდის თვით ხელმწიფედ მქონე-
ბელ-მპყრობელმან მეფეთა-მეფემან ბაგრატგორგასალისა-
გან ბრძანებულ“ (1360 - 95 წ. თულასძეთა სასისხ. სიგ.).

„ქ. სახელითა ღმრთისათა ჩუენ მეფეთა მეფემან აღექსანდრე-
მან და ძეთა ჩუენთა ვახტანგ დავითიან ბაგრატოვანმან ნებითა
ღმრთისათა აბხაზთა, ქართველთა, შანთა (?) და შარვანშთა,
რამთა (sic), კახთა, ჰსომეხთა (sic) მეფეთა (sic) ყოვლისა
აღმოსავლეთისა ვიდრე დასავლეთამდის ლიხთიმერისა

ჩრდილოეთისა (sic) საქართველოს ორთავე კელმწიფედ (sic) მპყრობელმან“ (1392 წ. გორგაძეთა სასისხ. სიგ.).

„ქ. სახელითა ლუთისათა და ყოველთა (sic) წმიდისა ლუთის-მშობლისათა ჩუენ იესიან დავითიან ბაგრატიონი ზეგარდამოცხებული ლუთივ გვირგვინოსანი და ორთავე ტახტთა მსხდომარე მეფეთ-მეფე რანთა, კახთა, სვანთა, ბერძენთა (sic), სომეხთა, მეგრელთა, ქართველთა, ჯიქთა, აფხაზთა, აღანთა, შარვანთა და შარვაშიანთა, ლიხთ იმერისა და აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთისა და ყოვლისა საქართველოჲსა მეფეთ-მეფემან და ამათმან მპირველმან“ (1437 წ. ჩარაჩე გურალიძის სასისხ. სიგ.).

„ძისა და... სოლომონიან დავითიან ბაგრატოვან მეფისა ალექსანდრეს... შარვანშა... მრავალთა... ლიხთ ამერთა და ლიხთ-იმერთა... ორთავენ ოქროს ტახტზედ მჯდომარისა და ღმრთივ გვირგვინოსნისა და ყოვლისა ხმელეთისა მპყრობელობითა მქონებელისა მეფესა ალექსანდრეს წინაშე ჩუენთა (sic) დროულთა კართა ზედან... თოფურიძენი“ (1413—44 წ. თოფურიძეთა სასისხ. სიგ.).

„ძლიერისა ღვთისა იესიან-სოლომონიან პატრონმან ღვთივ-ამაღლებულმან, ღვთივ-დამყარებულმან, ღვთივ-გვირგვინოსანმან ორისავე ტახტისა მპყრობელმან ლიხთ იმერისა, ლიხთ ამერისა, ჩვენ მეფეთ-მეფემან ალექსანდრემან აფხაზთა, სვანთა, კახთა, სომეხთა, ქართველთა, ჯიქთა და ალაღთა (sic), შაჰნ-შაჰე და შარვან-შაჰე (sic) ნებითა ღვთისათა“ (1501 წ. ბაქრაძეთა სასისხ. სიგ.).

„სახელითა ღმრთისათა მამისათა, ძისათა, მამისათა ძისათა (sic) და სულისა წმიდისათა ჩუენთა (sic) აფხაზთა, ჯიქთა, სუანთა და მეგრელთა, კახთა და სომეხთა, ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა ორისავე საკელმწიფოსა მპყრობელმან მეფეთ-მეფემან თამარ და ჩუენთა თავადთა და ებისკოპოზთა ყოვლისა საქრისტიანოსა რჯულისა მამაგრებელთა, მანდატურთა-მანდატურმან დადიანმან, ამილახორთა და ერისთავთა და ჩუენისა კარისა მოსამსახურეთა და აზნაურიშვილითა კარისა ჩუენისა მოსამსახურეთა ერთობით შევიწყალეთ და გიბოძეთ სასისხლო ესე სიგელი“-ო (1433 წ. იაკობიძეთა სასისხ. სიგ.).

თვით გამომცემელს არ შეეძლო უარ-ეყო, რომ „ერთის შეხედვით ეს სიგელი ფრიად უცნაურად უნდა გვეჩვენოს“, რათგან 1433 წ. საქართველოში ალექსანდრე I დიდად წოდებული მეფობდა, მაგრამ მას ეს გარემოება არ აფიქრებს და დარწმუნებულია, რომ ამ სიგლის

მიმცემი ალექსანდრე მეფის თანამეცხედრე თამარი-კი არ უნდა იყოს, როგორც ეს ე. თაკაბაძის შვილს ეგონა, არამედ სულ სხვა პიროვნება: „თამარი არის დასავლეთ საქართველოს დინასტიის წევრი“. ს. კაკაბაძეს ჰგონია, რომ თუ ამ სიგელში „ჩვენ ვხედავთ ტიტულის შეცვლას, ექვს გარეშეა აფხაზეთის სამეფოს ნიადაგზედ, რადგან სწორედ აფხაზეთის მეფის ბრძანებლობის ქვეშ იყვნენ ჯიქნი, სვანნი და მეგრენი“-ო. მანდატურთ-უხუცესი დადიანის ამ საბუთში მოხსენებულობის მიზეზიც იგივე ყოფილა, რათგან „მანდატურთ-უხუცესი დადიანი აფხაზეთის სამეფოს ერთი მთავართაგანია“. ამგვარ მოსაზრებათა წამოყენების შემდგომ ს. კაკაბაძეს დამტკიცებულად მიაჩნია, „თამარი ექვს გარეშეა (sic) აფხაზეთის მეფეა“ და სხვადასხვა (იხ. მისი „უცნობი აფხაზ-იმერეთის მეფე თამარ II, ტფილისი 1913 წ. გვ. 3—8).

როგორც მე-IV თავის § 2-ში (გვ. 88 და 90) და მე-V თავის § 3-ში აღნიშნული გვქონდა, სიგლებში საქართველოს მეფეთა წოდებულება მეფის უფლების თანდათანობითი ისტორიული განვითარება-გაფართოების გამოხატველი იყო და ყოველთვის ერთი და იმავე შემადგელობისა იყო და ერთი და იმავე თანამიმდევრობითაც გამოითქმებოდა ხოლმე: „აბხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფე, შარვანშაჰ და შაჰანშა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა“ მპყრობელის წოდებულებით იხსენიებოდა სრულიად საქართველოს მეფე. ეს წესი შემდეგშიაც აღმოს. საქართველოში მტკიცედ იყო დაცული. მაგრამ რათგან სასისხლო სიგელთა მომეტებული ნაწილი დასავლეთ საქართველოთგან არის, ამიტომ აქ იმერეთის მეფის არა-სასისხლო სიგლებში ნახმარ წოდებულების მაგალითებსაც მოვიყვან.

ბაგრატ მეფის გელათისადმი 1510—24 წ. შეწირულობის წიგნში, რომლის „თავი და ბოლო... გადასულია და ძლივს იკითხება“ თურმე სწერია: „ჩუენ იესიან-დავითიან-სოლომონიან-ბაგრატონიანმან გუირგუინოსანმან აღმოსავლეთით ვიდრე დასავლეთამდის ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა თვითფლობით მპყრობელმან მეფეთ-მეფემან ბაგრატ, ძმათა ჩვენთა პატრონმან [ვახტანგ და დავით] ნებითა ღთისათა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა, სომეხთა მეფისა, შანშეს და შარვანშესითა“ (ს. კაკაბაძის დასავ. საქ. საეკ. საბ. I, 7).

გიორგი II-ის იმავე გელათისადმი 1569 წ. შეწირულობის წიგნში ნათქვამია: „ჩუენ იესიან-დავითიან-სოლომონიან-ბანკრატონიანმან (sic) ნებითა ღთისათა აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახ-

თა, სომეხთა მეფისა, შანშა და შარვანშა და ყოვლისა საველეთისა და დასავლეთის, სამკრისა და ჩრდილოეთისა ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა [ორისავე სამეფოსა] და საეკლემწიფოსა თუით მფლობით [თუით მპყრობელმან, ლთივალმატებულმან და ლთივ-დამყარებულმან, ყოველთა მეფეთა შორის წარჩინებულმან და სკიპტრა]-პორფირ-გვირგინ შარავანდედთა შორის ბრწყინვალემან ჩუენ ლთივ-გუირგუინოსამან მეფეთმეფემან გიორგი* (იქვე I, 17). იმავე მეფის 1565-78 წ. სიველში კიდევ ასეთი წოდებულება ნახმარი: „ჩუენ ორისავე ტახტისა და სახელმწიფოსა ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა თვითმფლობელით მპყრობელმან ლთივ-ალმატებულმან და ლთივ-დამყარებულმან ძლიერმან და უძლეველმან მეფეთ-მეფემან გიორგი“ (იქვე I. 31).

როსტომ მეფის 1603 წ. შეწირულობის წიგნში ნათქვამია: „ჩუენ იესიან-დავითიან-სოლომონიან-ბაგრატუნიანმან ნებითა ღმრთისათა აფხაზთა, ქართველთა*), კახთა, სომეხთა მეფეთ-მეფისა, შანშა და შარვანშა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა და სამხრხსა და ჩრდილოეთისა, ლიხთიმერისა და ლიხთამერისა ორისავე ტახტისა და სახელმწიფოსა თვითფლობით მტკიცედ მპყრობელმან და ღმრთივ დამყარებულმან, ძლიერმან და უძლეველმან, ყოველთა მეფეთა შორის წარჩინებულმან, სკიპტრა-პორფირ-გუირგუინ-შარავანდედთა შორის ბრწყინვალემან მეფეთ-მეფემან როსტომ“... (იქვე I, 36).

ამგვარად იმერეთის მეფეთასიგლების შემომოყვანილი-ამონაწერებითგან ჩანს, რომ მეფის წოდებულების პირველი, ძირითად ნაკვეთი საუკუნეთა განმავლობაში, მე-XII—XVII ს-მდე, როგორც შინაარსით, ისევე სიტყვათა თანამიმდევნოების მხრივ უცვლელი დარჩენილა.

საკმარისია წინამდებარე მონოგრაფიის შემოდასახელებულ ადგილებში მოყვანილი სრულიად საქართველოს მეფეთა და იმერეთის მეფეთა შემომოყვანილი წოდებულებანი სასისხლო სიგლების წოდებულებებს შევადაროთ, რომ დავრწმუნდეთ, თუ რამდენად ჩანართებითა (სვანთა, მეგრელთა, ჯიქთა, ალაღთა) და სიტყვათა თანამიმდევნოების სრული აღრეულობით დამახინჯებულთა საქართველოს და თვით იმერეთის მეფეთა წოდებულების პირველი ნაკვეთი, რომელიც

*) ამ სიტყვის შემდგომ ან გადამწერის, ან გამომცემლის მიერ გამოტოვებული უნდა იყოს „რანთა“.

ასე კარგად არის დაცული ყველა ნამდვილ სიგელზე. ცხადია ქართული სიგელთა დაწერილობის წესების ასეთი ყოვლად შეუწყნარებელი უვიცობა სასისხლო სიგელების შემთხვევითა ვინაობისა და დროის გამომჟღავნებელი უნდა იყოს და მათი ეგოდენი უვიცობა მათი ყალბმქნელობის უცილობელი ნიშანია. საფიქრებელია, რომ ისინი შედარებით მერმინდელი ხანის „მოღვაწენი“ უნდა ყოფილიყვნენ.

ავშანდაძეთა 1475 წ. სასისხლო სიგელი ხომ ისე უშნოდ არის შედგენილი, რომ მისი ნატყუარობა ცხადადა ჩანს და უკვე მ. ბროსემაც შეამჩნია. თ. ჟორდანიაც მთლად ვერ უარჰყოფს ამ გარემოებას და მხოლოდ ე. თაყაიშვილს ეგონა, რომ „რაკი ეხლა დედანი გვაქვს ხელში კარგ ტყავზედ ნაწერი, მეთუთხმეტე საუკუნის ხელით, ყალბად ვერ ვიცნობთ ამ სიგელს“-ო. მაგრამ მხოლოდ ამ მოსაზრებებით საბუთის უეჭველობა-ნატყუარობის საკითხის გადაწყვეტა არ შეიძლება. საკმარისია ამ სიგლის აგებულობასა და მეტადრე შინაარსს მიექცეს ყურადღება, რომ მისი ნატყუარობა ცხადად უცხადესი გახდეს. ავიღოთ მაგ. სიგლის თავი.....„მეფემან ღმრთივ გვირგვინოსან[ემან, ღმრთივ აღმაღლებ[ულმან, ღმრთივ დამყარებულმან, ძლიერმან] და უძლეველმან, იესიან, დავითიან, ბაგრატონ, სოლომონიონ. **ჩანთა [და ა]ფხაზთა, სომეხთა მეფეთა, შან შე და შარვან შე** ამა ორისა ტახტის და სამეფოსა, აღმოსავლეთის ვიდრე დასავლეთამდის თუით მტკიცეღ ფლობით მპყრობელისა **ქრისტეს ღმერ[თისა]** მიერ სულკურთხეულისა მეფეთ-მეფისა დემეტრესი ძემან პატრონმან **აღმაშენებელმან** კოსტანტილე და **დედათა-დედამან** ჩემან (sic) პატრონმან გულაშარ“ და სხვა.

სხვას ყველაფერსაც რომ თავი დავანებოთ, ისიც კმარა, თუ გავიხსენებთ, რომ კონსტანტინე მეფის არც ერთს ნამდვილს სიგელს ამგვარი წოდებულება არა აქვს და რასაკვირველია არც შეიძლება რომ ჰქონოდა. არსად ის თავის თავს „აღმაშენებელ“-საც არ უწოდებს. ამგვარი რამე თვით კონსტანტინესგან უცნაურიც იქნებოდა. აღმაშენებელის სახელს მეფეებს სხვები ეძახდნენ და მეფის საბუთში ასეთი რამე წარმოუდგენელია. ამას გარდა 1475 წ. კონსტანტინე ჯერ გამეფებულაც არ იყო.

ყიფიანთა უთარილო სასისხლო სიგელიც ისე უწესოდ არის დაწერილი, რომ ასეთი საბუთის დაწერა არც ერთს მდივანმწიგნობარს არ შეეძლო. მისი ნატყუარობის დასამტკიცებლად ისიც ეკმარება, თუ გავიხსენებთ, რომ განგებულებაში ასეთი უცნაური და

უხამსი უეჭველია მეფეთა წოდებულების მიმბაძველობით შეთხზული წინადადება გვხვდება: „გავაჩინეთ თქუენი სისხლი ჩუენსა კარზედან მდგომთა დარბაისელთა მოწმობითა რანთა, კახთა და სომეხთა, შანშთა (sic) და შარვანთა მოწმობითა გავაჩინეთ ესე სიგელი ჩუენ მეფეთ-მეფემან ბაგრატ თქუენ ყიფიანსა თემნასა“ და სხვათა (1462—78 წ. ყიფიანთა სასისხ. სიგ.).

§ 4. სასისხლო სიგელების თხრობა.

სასისხლო სიგელების თხრობა რასაკვირველია ბრძანებისა და წყალობის წიგნების თხრობისაგან შინაარსით უნდა განსხვავდებოდეს, მაგრამ ენა და გამონათქვამები-კი მათ მსგავსი უნდა ჰქონდეთ, სახელდობრ იმ ენით უნდა იყვნენ დაწერილი, რომელიც ჩვეულებრივ სიგელ-გუჯრებში მიღებული იყო.

სასისხლო სიგელების თხრობა ყოველთვის განსაკუთრებულს, ხშირად-კი სრულებით დაუჯერებელ ამბავს შეიცავს ხოლმე. აი მაგალითად ზოგ მათგანში რა სწერია:

„მოვიდეს წე ჩუენსა ცირდილასძენი... გუეაჯნეს და მოგუაქსენეს, რათამცა... სიგლითა ამით შეგუეწყალა, პაპათა ჩუენთაგან ძუელად შეწყალებულნი სასისხლოთა სიგლითა და დასხმულნი კელდასმათ. ძმისა ჩუენისა მეფისა გიორგის სიკუდილისა შედეგად მათითა ავკაცობითა კურსებმან ძუელი სასისხლო სიგელი დაუწვევს და წაუხდინეს. დაგუაჯერა ღმერთმან... შევიწყალეთ და მიუბოძეთ ახლად ძუელი იგივე სისხლი“-ო (1408 წ. ცირდილასძეთა სასისხ. სიგ.). ბუნებრივად იბადება საკითხი, გიორგი მეფის სიკვდილის შედეგად კურსებს ცირდილასძეებისათვის ძველი სასისხლო სიგელი რატომ უნდა დაეწვათ? მაგრამ პასუხს იქ მკითხველი ვერ იპოვის. ეს ცნობა მხოლოდ იმისთვის არის მოყვანილი, რომ მკითხველს ძველი სიგლის არსებობა დაეჯერა.

ამგვარადვე მიქელაძეთა სასისხლო სიგლის შესახებ ნათქვამია:

„ქნეს სიგლისა (sic) მოკითხული, თათართაგან წადებული ქონდა. მოვიდა მისი მახსოვარი კაცი და დაიფიცა ონფორზედა: ეწერაო სიგელსა მიქელაძისა სასისხლო“-ო (1326 წ. მიქელაძეთა სასისხ. სიგ.). აქაც თათართაგან სიგლის წაღებას და მახსოვარი კაცის ნაამბობს ძველი სიგლის სინამდვილე და ახლის უეჭველობა უნდა დაემტკიცებინა.

თულასძეთა, ბაქრაძეთა და ქეროხიძეთა სიგლებს სხვა მხრივ არის დამახასიათებელი და საყურადღებო. იქ სწერია: „მოვიდეს წინაშე ჩვენსა ჩვენი მ(ონანი) და პატრონისა მეფობისა ტახტისა და გვირგვინისა თავდადებით ნამსახური და მოსამსახურენი და ნამსახურნი თულასძენი ივანე და მიქაელ, შვილნი და მომავალნი სახლისა მათისანი მას ჟამსა, ოდეს კლაგიანის აზნაურის შვილსა თულაძე დემეტრეს ნაწიი გერგესელია სანადიროდ შეაკუდა, მას ჟამის მოვიდეს წინაშე ჩუენსა, იაჯნეს და მოგვასენეს... ვკენით მოკითხული და ვცანით მათ სახლისა ვითარება და ერთობი საპატოიკაცი ყოფილიყო და მისთანა სიგელი ქონებოდა და იმავე სიგლითა ჩვენ ახლად დაუმტკიცედ და გაუჩინეთ სრული სისხლი ასრე და ამა პირსა ზედა“ (1360—95 წ. თულასძეთა სასისხ. სიგ.).

„მოვიდენ ჩვენს წინაშე ერთგულებაზედ თავდადებულნი და ჩვენს მსახურებაზედ ბაქრაძენი ვახტანგ და დავით, მათნი შვილნი და მომავალნი ყოველნი და გვეაჯენით და გიბოძეთ ესე სასისხლო სიგელი: ძველათაც საპატოი სიგელი გქონებოდათ, მაგრამ ჟამსა აშლილობისაგან წაგხდომოდათ, აწ შეგიწყალეთ და ესე სიგელი ვიბოძეთ“ (1501 წ. ბაქრაძეთა სასისხ. სიგ.).

„მოვიდეს წინაშე ჩუენსა ჩუენი ერთგულნი და თავდადებით ნამსახური ქეროხიძე ივანე, შვილნი მათნი სარგლა, შვილნი და მომავალნი სახლისა მათისანი ყოველივე და გუეჯნეს“ (1505 წ. ქეროხიძეთა სასისხ. სიგ.).

ამ თხრობათა ენის და გამონათქვამების შეუწყნარებელ შეცდომებს რომ თავი დავანებოთ, აქ მეტადრე შემდეგი გამონათქვამია აღსანიშნავი: „მოვიდეს წინაშე ჩვენსა (ესა და ეს), მათნი შვილნი და მომავალნი სახლისა მათისანი ყოველნივე“-ო. ეს გამონათქვამი უეჭველია ნასყიდობისა, გაცვლილობისა და სხვა ამგვარი სამოქალაქო სამართლის სიგლების შემდეგი გამონათქვამის მიმბაძველობით არის დაწერილი: მოგვიდეთ, ან მოგეცით, ან გაგიცვალეთ „თქვენ (სახელდებით), შვილთა თქვენთა (სახელდებით) და მომავალთა სახლისა თქვენისათა ყოველთავე“-ო უკანასკნელი ხაზგასმული სიტყვები იმის მაჩვენებელი იყო, რომ ხელშეკრულება დადებულია და მიყიდულია, თუ გაცვლილი საშვილი შვილოდ, სამარადისოდ. ამ სისხლის სიგლების შემთხვევლს ეს გაზეპირებული გამონათქვამი ამ თავის შედგენილ საბუთებში შეუტანია, მაგრამ მას ვერ შეუმჩნევია თავისი საქციელის მთელი უაზრობა და შეუსაბამობა:

როგორ უნდა მისულიყვნენ მეფის წინაშე და ეახნათ „მომავალნი სახლისა მათისანი **ყოველნივე**“, რომელნიც ჯერ დაბადებულნი არ იყვნენ, რომელთა წარმოდგენაც-კი ჯერ არ შეიძლებოდა? აი აქ ჩანს სრული სიცხადით ამ სასისხლო სიგელების შემთხვევითა მთელი უვიცობა, ქართული დიპლომატიკის წესების უცოდინარობა და მისი ნაწერის ნატყუარობა!

თოფურიძეთა სიგლის შემდგენელსაც თხრობაშიაც ენა ებმება და ამბობს:

„მოვიდეს ჩუენთა დროულთა კართა ზედა ერთგულნი და დიდად ერთგულად ნამსახურნი თოფურიძენი... (როცა ცხენის წყალისაგან ერთი ჯორის ცალის ოდენა ოქრო-ვერცხლით სავსე ზანდუკი გამოტანილი გადაარჩინა და მომიტანაო) იმა ერთგულობისათვის გვიაჯნეს და... გამოადეს სიგელი და ძველთა **წმიდა აზნაურის** შვილნი ყოფილიყვნენ, ვქენით მოკითხული და **ტახტისა აზნაურისა შვილნი** გამოვიდენ, ვისმინეთ აჯა თქვენი, მოვიკითხეთ ძველი და ახალი თქვენისა გვარისა **ვითარაობა** და ერთობ **წმიდა აზნაურის კაცი გამოვიდნენ** სამონასტრო საურითა... ყოვლის ფერითა **წმიდა აზნაურის კაცი** გამოვიდა“ (1413—44 წ. თოფურიძეთა სასისხ. სიგ.). ამგვარად ჯერ ნათქვამია „წმიდა აზნაურ შვილნი“-ო, შემდეგ „ტახტისა აზნაურ შვილნი“-ო, მერმე ისევ იმავე ტერმინს იმეორებს. არც ერთი ამ ტერმინთაგანი ამ დროის სხვა იურიდიულ ძეგლებში არ იხმარება და გამონათქვამთან ერთად „ერთობ წმიდა აზნაურის კაცი გამოვიდნენ“ ამ სიგლის ცხადი ნატყუარობისა და მერმინდგლობის გამომჟღავნებელია.

სრულებით ახირებული ენისა და შინაარსისა კოტრიძეთა სასისხლო სიგელის თხრობა, სადაც ნათქვამია:

„მოვიდნეს... ჩვენსა ტახტსა ჩვენნი ერთგულნი... კოტრიძენი მას ჟამსა, ოდეს“ მათი ძმის მოკვლის გამო „შეიქმნა საქმობა და დაპირდეს სადარბაზოდ სამართალსა“. აქამდის სიგელი მეფის სახელითა და პირით არის დაწერილი, შემდეგ-კი მის შემდგენელს ეს გარემოება სრულებით ავიწყდება და შემთხვევლი საბუთის შინაარსის წერას უკვე მომთხრობელის კილოთი განაგრძობს და ზემონათქვამსაც იმეორებს: „მოვიდნეს ქუთათისსა ჭარულისაძენი და ბაქრისძენი და კოტრიძენიც მეფეთ-მეფისა ვახტანგ გორგასლისა წინაშე და მისითა ბრძანებითა დასხნეს მარ-

თაღნი მოურავნი ქართლისა ერისთავი ქუენიფნეველი, სულაი ქავთარაძე, ტბელი ლომინაძე მესტურიე, დავით წერეთელი, როსტევენ ჯაფარიძე, სამადულე იასშილი, სამლუდელო დიდისა საყდრისა მოძღუარი ზოსიმე, მოლარეთ-უხუცესი-გარაყანიძე გიორგი, წირქუალიძე დავითუჯარმელი, მეაბჯრეთ-უხუცესი სარგის ქუაბულიძე, ვარდან დიკუატიძე. ისარჯულეს (sic) და ქმნეს მოკითხული კოტრიძის საქმისა და მოიღეს სიგელი კოტრიძეთა მეფეთა მეფისა ვახტანგ გორგასლისაგან გაჩენილი“-ო (1432 წ. კოტრიძეთა სასისხ. სიგ.). არც ერთ ქართველ მწიგნობარს ასეთი ყოვლად უბადრუკი ენითა და აზღა-უბღა მოთხრობით დაწერა არ შეეძლო და სხვა ნამდვილ საბუთებში ამის მსგავსი სიგონჯე არც გვხვდება ისე, რომ კოტრიძეთა სიგლის თხრობის თვისებებზე მეტი ლაპარაკი-კი არ ღირს.

ავშანდაძეთა სასისხლო სიგლის თხრობა ნამდვილ ზღაპარს უფრო მიაგავს, ვიდრე სიგლის ნაწილს. ბაგრატ მეფის სახელით იქ ნათქვამია: „მოსდევი ჩვენსა კარსა ზედან თქვენ ჩვენი ერთგული და ერთგულად მოსამსახურე ჩვენი მკვიდრი: ოდეს დარუბანდით გამოვიდა ავშანდაძის გვარი კაცი დიდათ ნამსახური მეფისა, როდეს აღმაშენებელი გელათს აშენებდა და გალავანი დაღმა გარდავარდა, სამას დახუთი აქიმი მოასხეს და ვერა უშველეს. მაშინლა სხვა ერთი აქიმი მოვიდა ყველას უკანის ბოლოსა (sic), მან ასრე თქვა: «თუ ირმის რძეშიგან დავაწვევთო, (სხვა) არა ეშველებათ». ქნეს მოკითხული, შელონდეს. წარმოდგა კაცი, რქვა: «ავშანდაძესა უთქსო თორმეტი ფური ირემი მეწველიო, სხვა ქვეყანასა ზედან არ იშოვებათ». და მოილო ავშანდაძემან. იბრიანა ლმერთმან, დარჩა აღმაშენებელი. (ამისთვის) შეგიწყალენით ავშანდაძენი არჯევან სკანდას დაღმა და გოგს დაღმა, სადა წევის წყალი შეერთვის ყვორილას ფისისანს და ჩხარის“. ამას გარდა ავშანდაძისათვის სატყისმცველო გვიწყალობებია. შემდეგ სასისხლო სიგლის განახლებას გვეაჯა ჩვენ ბაგრატ მეფეთ-მეფესა და დედოფალთ-დედოფალს ელენესაო და „მოკითხული ვქენით და ძველიცა გაჩენილი იყო ლეონ მეფისაგან, აწ ჩვენცა გავიახლეთ“-ო (ქვბი II, 265. სქს სვლნი II, 42—43).

ეს სიგელი განსვენებულმა აკად. მ. ბროსსემ სრულებით საფუძვლიანად ყალბად აღიარა.

მართლაც ამ სიგლის თხრობა ბუნდოვანია იქ, სადაც მის დამწერელს მკაფიო ცნობების მოწოდება სრულებით ადვილად შეეძლო,

და მრავალმეტყველებას იჩენს იქ, სადაც მკითხველის გონება უნდა გასაოცარი ამბებით გააკვირვოს. თხრობითგან არა ჩანს, დარუბანდი აქ რატომ იხსენიება. ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს ავშანდაძის გვარის კაცი დარუბანდითგან იყოს გამოსული. მაგრამ გარკვევით ეს ნათქვამი არ არის და დაუჯერებელიც არის, რათგან შემდეგ ირკვევა, ვითომც მას ლეონ მეფისაგან (მე-X ს.) სასისხლო სიგელიც-კი ჰქონოდაც მიღებული.

ფრიად დამახასიათებელია აგრეთვე, რომ გელათის აღმაშენებელი, რომელიც გალაგნითგანაც-კი გადავარდნილ და მძიმედ დაშავებულა, სიგლის თხრობაში უსახელოდ იხსენიება და მხოლოდ „აღმაშენებლად“ იწოდება. მართალია გელათის აღმაშენებლის სახელი ყველამ იცოდა და იცის, მაგრამ მეფეთა სიგელში წარმოუდგენელია დავით აღმაშენებელი ასე უდიერად მოეხსენებოს ვისმე და ძმა-ბიჭურად აღმაშენებლად ეწოდებინოთ. უეჭველია შემთხვევითი გარემოება არ უნდა იყოს, რომ გელათის გალაგნითგან გადმოვარდნილი მისი აღმაშენებელი უსახელოდ იხსენიება; ეს ამ სიგლის შემთხვევლის ოსტატობით აიხსნება, რომ მკითხველს, რომელსაც ისტორიაში დავით აღმაშენებლის შესახებ არაფერი ამის მსგავსი ამოკითხული არ ჰქონდა, მონათხრობის სიმართლის ეჭვი არ აღძროდა.

სამაგიეროდ, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ამ დაშავებული „აღმაშენებლის“ მძიმე ავადმყოფობისა და განკურნების ამბავი ვრცლად არის აღწერილი: მის განსაკურნავად 305 ექიმი შეუყრიათ. უკვე ეს ცნობა ცხადად ზღაპრულია და ტყუილი. მათ ვერა უშველიათ რა, მაგრამ 306-ე ხომ მაინც აღმოჩენილა, რომელსაც ირმის რძის აბაზანაში ბანება დაუსახელებია მორჩენის ერთად-ერთ საშუალებად. მთელი საქართველოს მმართველი წრეები საგონებელს მისცემიან და შეწუხებულან, რათგან ირმის რძე თავიანთ ქვეყანაში არსად ეგულებოდათ. მაგრამ აქაც ერთი უსახელო პირი უიმედობით გულდათუთქულ ვაჭირებს კვლავ გამოსავალს ადვილად უჩვენებს, და მათ აცნობებს, რომ საქართველოში ერთი ავშანდაძეა, რომელსაც ერთი ირმის მაგიერ 12 მეწველი ფური ირემიც-კი ჰყოლია. ამ თორმეტი ფურის რძეში „აღმაშენებელს“ აბანებენ და ის სწრაფად განიკურნება კიდევ. როგორ მოხდა, რომ ასეთი გასაოცარი ავლადიდების, 12 მეწველი ფურ-ირმის ყოლის ამბავი ასეთი საიდუმლოებით ყოფილა მოცული და ერთი ადამიანის მეტს საქართველოში არავისა სცოდნია, იმასაც ეს „საიდუმლოება“ ისე კარგად შეუნახავს, რომ სანამ მთელ საქართველოს ვაჭირებდა არ დასდგომია, არავის-

თვის გაუმელანება? არა, ეს საქართველოს შესახებ ამბავს არ მიაგავს, საიდუმლოების ასე შენახვა ჩვენში? უეჭველია მთელი ეს თბრობა არამც თუ საქართველოს, არამედ საზოგადოდ ნამდვილ ამბავსაც არ მიაგავს. ამ მოთხრობაში 12 ირმის რძეა უკვე და მხოლოდ ჩიტის რძე-ლა აკლია, რომ ნამდვილ ქართულ ზღაპრად იქცეს. მაგრამ უჩიტისრძოდაც მას ზღაპრისა და ნატყუარობის უცილობელი თვისებები ახლავს.

ზღაპრულ-ნატყუარობის ხასიათი ავშანდაძეთა სიგელს განგებულებაშიაც აქვს: სისხლად ავშანდაძეს 200.000 ძველი ცხუმური თეთრისა და 12 გლეხის გარდა გადაკვეთილი ჰქონია „12 თეთრი ჯორი, 12 თეთრი ქორი და 12 თეთრი მიწინა“. სულ თორმეტ-თორმეტი და უეჭველად თეთრი, ალბათ იმიტომ რომ ავშანდაძეს 12 ირემი ჰყოლია და ირმის რძეც რასაკვირველია თეთრად იგულისხმება. გასაოცარი არ იქნებოდა, რომ ასეთი სასწაულთმოქმედება დავით აღმაშენებლის თავზე და მის დროს მომხდარიყოს, და არც ერთს არც ქართველსა და არც უცხოელ ისტორიკოსს, რომელთაც ამ მეფის შესახებ ბევრი სხვა ცნობები აქვთ, ეს გარემოება ცალი სიტყვითაც არ მოეხსენებია? მაგრამ მგონია უფრო ის არის გასაოცარი, რომ ასე უშნოდ მიჩმახური სასისხლო სიგელი ნამდვილად იყო და არის მიჩნეული, რომელსაც სამართლის ისტორიისათვის ვითომც უალრესი მნიშვნელობა ჰქონდეს *).

§ 5. სასისხლო სიგელების განგებულება.

სასისხლო სიგელის განგებულებაში განსაზღვრული არის ხოლმე ის ქონებრივი საზღაური, რომელიც დამნაშავეს დაშავებულისა, ანუ დაზარალებული გვარისათვის უნდა გადაეხადა ამა თუ იმ მიყენებული ზიანისათვის. ასეთ ქონებრივ საზღაურს ქართული იური-

*) ს. კაკაბაძე ეხლაც გაიძახის, რომ „ავშანდაძეთა სიგელი არის უალრესად საყურადღებო... აქ... ჩვენ გვაქვს დადასტურება სასისხლო სიგელის მიცემისა ლეონ მეფის დროს (საფიქრებელია ლეონ აფხაზთა მეფე 957—967 წ.), რაც წარმოადგენს უძველეს ჯერ ჯერობით ცნობილ ფაქტს საქართველოში სასისხლო სიგელის გაცემის შესახებ. ამას გარდა სიგელი შეიცავს საყურადღებო გადმოცემას დაით აღმაშენებლის გელათის გალავნიდან გადმოვარდნის შესახებ“-ო და სხვა-საც ამის მსგავსს (იხ. საისტ. მოამბე 1924 წ. II წ., 64—65). უცნაურია, რომ ასეთი უნიჭოდ და უვიცად შედგენილი საბუთი, უკვე წარსულ საუკუნეში მ. ბროსეს მიერ ყალბად მიჩნეული, მე-XX ს. პირველ მეოთხედში ისტორიკოსმა „უალრესად საყურადღებოდ“ გამოაცხადოს!

დიული ტერმინოლოგიით „სისხლი“ ეწოდებოდა. სიგლების ამ ნაწილის დაწვრილებითი განხილვა მკითხველს იქ მყოფ ბევრ შეუსაბამობასა და შეცდომებს გადაუშლიდა, მაგრამ ეს სასისხლო სიგელები იმ ენერგიისა და დროს დაკარგვად არ ღირს, რამდენიც ამგვარ დაწვრილებით განხილვაზე ტყუილ-უბრალოდ უნდა დაიხარჯოს. მათი განგებულებითგან ორი საკითხის გარჩევაც საკმარისი იქნება სასისხლო სიგელების ამ ნაწილის ნამდვილი ღირებულების გამოსარკვევად.

უბირველესად ყოვლისა უცნაურსა და უსიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენს ამ ნაწილში ქალის გაუპატიურებისათვის ნახმარი სიტყვა, რომელიც არამც თუ ქართულ მწერლობაში, ჩვეულებრივ საუბარშიაც-კი უხსენებელ გამონათქვამად ითვლებოდა და ითვლება. ეს უხსენებელი სიტყვა არც ძველი ქართული სამართლის ძეგლში, სადაც კანონი ამნაირ ბოროტმოქმედებაზე ლაპარაკობს, ნახმარი არ არის და მორიდებით არც ჩვენ სახელოვან ლექსიკოგრაფს საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეუტანია. რა დასაჯერებელია, რომ ასეთი ჩვეულებრივ საუბარსა და მწერლობაში უხმარ-უხსენებელი სიტყვის შეტანა მდივან-მწიგნობარს ეკადრა და გაეხედა მეფის სახელით ბოძებულსა და მისი ბრძანებით დაწერილ სიგელში! ცხადია, რომ ეს გარემოება ამ სასისხლო სიგლების ნატყუარობის უეჭველი საბუთია და თანაც მათ შემთხვევითა გონებრივ-ზნეობრივი დონეს საუკეთესოდ დამახასიათებელია.

სასისხლო სიგელების განგებულების მეორე საკითხი ქონებრივი საზღაურის, „სისხლის“ ფულადი ერთეული და ჯოდენობაა. ამ მხრივ სასისხლო სიგელები 5 ჯგუფად შეიძლება დაიყოს: ერთ ჯგუფში ფულად „კირმანული“ იხსენიება, მეორეში — „ბოტინატური“, მესამეში — „ცხუმური“, მეოთხეში — „ძველი თეთრი“ სადაურობის აღუნიშნველად და მეხუთეში — „გოგაური“ (მომავალში შეიძლება ამისდა მიხედვით საბუთების ყალბქნელთა კლასიფიკაცია მოხერხდეს).

ყველა ამ ჯგუფებისათვის საერთო დამახასიათებელ თვისებას ის გარემოება შეადგენს, რომ ფული ყოველთვის „ძველი“ იხსენიება და დაწესებულია. აი მაგ. რა არის ნათქვამი ამ განგებულებებში: „ეწერა სიგელსა მიქელაძისა სასისხლო **ოთხმოცი ათასი ძველი კირმანული** თეთრი, ექვსი ათასი სანახშირე, ორი ათასი სახო (?), მექვსე სისხლი“... (1326 წ. მიქელაძეთა სასისხ. სიგ.).

„ასოცი ათასი ძველ თეთრი კირმანული დაევერებოდეს (sic) და გარდაიხადოს და თორმეტი ათასი სანახშიროდ დაევერებოდეს“ (თულასძეთა სასისხ. სიგ.).

„ძულადცა ჰქონდა სიგელი და აწ ახლად დაუმტკიცეთ და გაუჩინეთ სისხლი სრული სამჯერ ახი ათასი კირმანული თეთრი სანახშიროსა და სადალოსა აქათ“ (1392 წ. გორგაძეთა სასისხ. სიგ.) „გაგიჩინეთ ასოცი ათასი კილმანური თეთრი სრული სისხლი“ (1433 წ. იაკობიძეთა სასისხ. სიგ.).

„მართლით განაბჰკობი სისხლი გაუჩინეთ თოფურიძეთა დიდსა და მცირესა სამას სამოცდა ხუთი ათასი ძველ კირმანული და გეურვებოდეს სისხლი... თუ... თოფურიძისა გუარისა კაცი მოკლას ექსასი (sic) ასიათასი კირმანული დაგიურვოს სანახშირო და ცხრად ასი ათასი [თეთრი] და მას გარეთ ათი მებადილე გლეხი, თეთრი ჯორი,.. თეთრი ქორი, თეთრი მეძებარი“ და სხვა (1413—44 წ. თოფურიძეთა სასისხ. სიგ.).

„აწ ჩუენცა შეგიწყალეთ და ძულად გაჩენილი სისხლი გაგიახლეთ და გაგიჩინეთ ასსამოცი ათასი კილმანური თეთრი“ (1460 წ. ჟურულიანთ სასისხლო სიგელი).

სრული სისხლი ცხრაასი ათასი კირმანული თეთრი დაგეურვოს“ (1501 წ. ბაქრაძეთა სასისხ. სიგ.).

„აწ ჩუენცა გაგიახლეთ, დაგიმკუთმდრეთ, რომევისცა... თქვენისა გვარისა კაცი... შეაკუდეს, ესე ორასი ათასი ძველი თეთრი, ბოტინატური თეთრი, სანახშირე დაგეურვოს სანახშიროთ... რაგვარაცა ძველთაგან წესია, დღეს განჩენია... მოგვიდევით ჩუენსა კარსა ზედან და გვიაჯენით და გაგიჩინეთ სასისხლო სიგელი ორასი ათასი ძველი ცხუმური თეთრი, თორმეტი გლეხი, თორმეტი თეთრი ჯორი, თორმეტი თეთრი ქორი, თორმეტი მეძებარი, თორმეტი თეთრი მიმინო... ძველთაცა ასრე იყო თქვენი სისხლი და გაჩენილი და აწ ჩუენცა დაგიმკუთმდრეთ... ესე ორასი ათასი ძველი ცხუმური თეთრი დაგეურვოს“ (1452 წ. ავშანაძეთა სასისხ. სიგ.).

„ორალელისძეთა—კუიტაშვილთა მღვდელ-მონაზონსა იოვანეს... გაგიჩინეთ სრული სისხლი ოთხასი ათასი ძველი ცხუმური სანახშირესა, საზაოსა და წინაგასაძლომისა გარეთ“ (1463 წ. ორალელისძეთა—კუიტაშვილთა სასისხ. სიგ.).

„გაგიჩინეთ ესე სიგელი ჩუენ მეფეთა-მეფემან ბაგრატ თქუენ ყიფიანსა თემნასა... ოთხმოცი ათასი გოგაური თეთრი (1462-1478 წ.

ყიფიანთა სასისხ. სიგ.). ე. თაყაიშვილის აზრით გოგაშვილი
„გიორგული“ მაგიერ უნდა იხმარებოდეს (სქს სძვლნი
II, 398 შენ.).

„მიუბოდეთ ახლად ძუელი იგივე სისხლი პაპათა ჩუენ-
თასაგან გაჩენილი ახლცი ათასი ძველი თეთრი მისითა
დასამსმელო (sic) სანახშიროთა“ (1408 წ. ცირდილასძეთა სასისხ.
სიგ.).

„მოიღეს სიგელი კოტრიძეთა მეფეთა-მეფისა ვახტანგ გორგა-
სლისაგან გაჩენილი და ძველადაც სულკურთხეულისა მეფისა დავით
კურაპალატისაგან გაჩენილი სისხლი კოტრიძეთა ახლცი ათასი ძვე-
ლი თეთრი, ორი ათასი სანახშირე“ (1432 წ. კოტრიძეთა სა-
სისხ. სიგ.).

„ახლცი ათასი ძველი თეთრი გარდაიხადოს“ (1505 წ. ქერო-
ხიძეთა სასისხლო სიგ.).

„გაუჩინეთ სრული სისხლი ხუთასი ათასი ძუელი
თეთრი დაერვებოდეს, სანახშირედ თუთხმეტი ათასი ძუელი
თეთრი“ (1437 წ. გურალისძეთა სასისხ. სიგ.).

ჯერ ერთი უნდა აღინიშნოს, რომ „ცხუმური თეთრი“
არც ერთ სხვა საბუთში ამ რამდენიმე სასისხლო
სიგელს გარდა არ გვხვდებოდა და ამნაირი ფულის თვით არსე-
ბობის საკითხიც-კი საეჭვოა. „ბოტინატური“ ტერმინიც უნდა „ბო-
ტინატის“ დამახინჯებულ მიმბაძეელობას წარმოადგენდეს, მაგრამ
„ბოტინატი“ მე-XIII ს. შემდგომ არ იხსენიება და მე-XV
ს.ში მას საითგან გამოსჩხრეკდენ, როდესაც ამ დროს მისი
ხსენებაც-კი არ იყო. ავშანდაძეთა სასისხლო სიგელის შემთხვევლს
„ბოტინატური თეთრი“ როგორც ეტყობა „ცხუმური თეთრის“ შე-
სატყვისობად მიაჩნდა, ან ახალბედა. რაც შეეხება „კირმანაულ
თეთრს“, რომელიც ხან „კირმანეულად“ და „კილმანაურად“-აც
სწერია ამ საბუთებში, როგორც თვით ჟურულიანთ სასისხლო სიგელის
სიტყვებითგანა ჩანს, მისი ოდენობაც მე-XV ს.ში ყველას
არ სცოდნია, რაც რასაკვირველია იმის მომასწავებელია, რომ
ეს ფული ამ დროზე უწინარეს უკვე კარგა ხანია აღარ
იხმარებოდა და სხვა ამ დროინდელ საბუთებში მართლაც არ
გვხვდებოდა*). ამგვარად სასისხლო სიგლებისათვის დამახასიათე-
ბელია, რომ იქ საზღაური ყოველთვის არარსებული ფულის

*) კირმანეული რომ ამ დროს მკვდარი ტერმინია, ამის უარყოფა არც ს.
კაკაბაძეს შეუძლიან (იხ. საისტ. მოამბე 1925 წ. I. 8).

ერთეულით არის განსაზღვრული. ამიტომვეა მუდამ დამატებული „ძველი თეთრი“-ო. მაგრამ რა დასაჯერებელია, რომ განახლებულ ნამდვილ სიგელში რეალური ფულის ერთეულის მაგიერ უკვე აღარ არსებული ერთეული დაესახელებინათ! ამას ყალბმქნელი სჩადიოდა, რომელსაც საბუთში ძველი ფულის ერთეულების შენათხოვობის ნიშან-კვალის დაფარვა ჰსურდა.

დასახელებული ფულის ერთეულების დროისათვის შეუფერებლობისა და უხმარებლობის გარდა, სასისხლო სიგელებში განსაზღვრული „სისხლის“ ოდენობის სიდიდე იპყრობს უნებლიეთ მკვლევარის ყურადღებას. „სრული სისხლი“ 80 000 „ძველ კირმანულ“ თეთრზე ნაკლები არ არის, ამაზე მეტი-კი რამდენიც გნებავთ, მაგ. თულასძეთ, იაკობისძეთ — 120 000 კირმანული თეთრი აქვთ მიკუთვნილი, ჟურულიანთ — 160 000, ავშანდაძიანთ — 200 000 ძველი ბოტინატური, ანუ ცხუმური თეთრი, გორგაძეთ — 300 000 ძველ კირმანულ თეთრი, თოფურიძეთ — 355 000, 600 000 და 900 000 ძველი კირმანული, ამდენივე ბაჭრაძეებს, ორალელისძე-კვიტაშვილებს — 400 000 ძველი ცხუმური.

ყველა ეს საგვარეულოები აზნაურთა საგვარეულოები იყვნენ. მართალია მათ ამ საბუთების მიხედვით მეფეთაგან ერთგვარი უპირატესობა უნდა ჰქონოდათ ვითომც მინიჭებული, მაგრამ რასაკვირველია ეს უპირატესობა მათ პირველხარისხოვან აზნაურისათვის მაშინ არსებული სისხლის ოდენობაზე მეტს ვერ მიანიჭებდა. ქართული საკანონმდებლო ძეგლების გადასინჯვა გავათვალისწინებებს „სისხლის“ მაშინდელ ჩვეულებრივ ნორმებს და სასისხლო სიგელების შემომოყვანილი ცნობების სისწორისა და ღირსების გამორკვევის საშუალებას მოგვცემს.

გიორგი ბრწყინვალეს მსახურეული და საპატიო აზნაურისათვის სისხლად 6000 თეთრი აქვს მხოლოდ დაწესებული, ხოლო ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნში თვით დიდებული სისხლიც-კი 40 000 თეთრად იყო შეფასებული, საპატიო აზნაურისათვის-კი მხოლოდ 20 000 თეთრი არის დანიშნული სისხლად, ვახტანგ მე-VI-კი დიდებული თავადის სისხლად 1536 თუმანი, გადიდებული აზნაურისათვისაც მხოლოდ 192 თუმანი ჰქონდა გადაწყვეტილი.

1459 წ. შედგენილ სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნში ნათქვამია: „უეტუთ კაცი მოკლას ვინმე, მკვლელმა ხუთი კარი მიართოს“-ო (ქტბი II, 275).

მართალია ნამდვილ და უტყუარ სასისხლო სიგლებს ჩვენამდის არ მოუღწევიათ, მაგრამ ქართული საკანონმდებლო ძეგლებითგან ზემო მოყვანილი ცნობები საპატიო აზნაურის სისხლის რაოდენობის შესახებ სრული უეჭველობით ცხად-ჰყოფენ, რომ ზემოგანხილული სასისხლო სიგლების რიცხვები სინამდვილეს ძალზედ დაშორებულია და არას დროს ამოდენი ფული არ შეიძლება, რომ ვისმე მაშინ სისხლად ჰქონოდა მართლაც გაჩენილი. როგორც სასისხლო სიგლებში, ისევე საკანონმდებლო ძეგლებში საზღაური ფულად არის განჩენილი და „თეთრის“ ერთეულადაა გადაკეთილი სად 6000, ან 20 000 თეთრი, ან 192 თუმანი, რომელიც 1920 მინალთუნს, ანუ 9600 აბაზს უდრიდა, და სად 80 000, 200 000, 400 000 და 900 000 ძველი თეთრი!

თუ ამ საყურადღებო გარემოებას იმ დაკვირვებასაც დავუმატებთ და გავითვალისწინებთ, რომ მე-XIV—XVI ს.ს-ში, სწორედ იმ ხანაში, როდესაც ზემოგანხილული სასისხლო სიგლები ვითომც და შედგენილი უნდა იყვნენ, საქართველოში, როგორც ეს ყველა სხვა უცილობელი საბუთებითგან ჩანს, ლითონის ფულის რაოდენობა შემცირდა და გადასახადები ფულის ნაკლებობის გამო, მეტადრე დასავლეთ საქართველოში, უკვე სულადად შემოდიოდა ფულად შემოსვლის მაგიერ, მაშინ ჩვენთვის ცხადი შეიქმნება, რომ სასისხლო სიგლებში აღნიშნული „სისხლის“ ოდენობა ზღაპრულია და ამოდენა ფულის გადახდა მაშინ არავის შეეძლო*).

*) ჩემ ზემომოყვანილ დებულებათა მოხსენების სახით მოსმენის შემდგომ ს. კაკაბაძემ სასისხლო სიგლების ზღაპრული რიცხვების გასამართლებლად თავის 1924 წ. დაბეჭდილ წეროლში „სასისხლო სიგლების შესახებ“ შემდეგ „ხეობს“ მიჰმართა. მისი სიტყვით გიორგი ბრწყინვალისა და აღბულას ცნობები თეთრის ოდენობის შესახებ დანგებად უნდა ვაქციოთ და მაშინ იქაც მივიღებთ 200 000, 100 000, 60 000 დანგ ვერცხლს (იხ. საისტ. მოამბე 1924 წ. II, 88—89). თუ აქ დანგი წონის მნიშვნელობით აქვს მას ნაგულისხმევი, ფულის რაოდენობის ამგვარი აღნიშვნა არც გიორგი ბრწყინვალეს, არც ათაბაგ აღბულას არსად მოეპოვება; თუ დანგი ფულის ერთეულად არის ნაგულისხმევი, მაშინ ს. კაკაბაძემ თავისავე სხვაგან დაბეჭდილ სიტყვებს, რომ „მე-13 საუკუნიდან-ვი დანგი, როგორც ფულის ნიშანი ჩვენში, უკვე არა ჩანს“ (საისტ. მოამბე 1924 წ. II, 279), ვითომც 1218 წ. „შემდგომ დანგი საფასეთ არა ჩანს“-ო (საისტ. მოამბე 1925 წ.

§ 6. სასისხლო სიგლების ბრძანებულება.

ბრძანებულება სიგლის ისეთი ნაწილი იყო რომ იმ მოხელეთა და თანამდებობის პირთა ჩამოთვლა, რომელთაც განგებულება უნდა აესრულებინათ, სასისხლო სიგლებსა და სხვა სიგლებში არსებითად ერთნაირი უნდა ყოფილიყო, მაინც და მაინც ქართული სიგელთა-დაწერილობის წესები ამ ნაწილშიაც უნდა დაცული ყოფილიყო.

მაგრამ აი როგორი ბრძანებულება აქვთ ამ სახეობის სიგლებს:

„აწ ვინცა ნახოთ ბრძანება და სიგელი ესე ჩუენთა შემდომთა (sic) მეფეთა და დიდებულთა დიდთა და მცირეთა და უჯერობითა და უმტკიცეთ და ნუ ვინ უშლით (გორგაძესო) და მათსა (sic) და შვილთა და მომავალთა ყოველთავე და ნუ ვინ უშლით“... (შემდეგ ისევ სისხლის საზღაურის რაოდენობაზეა ლაპარაკი, თუკა ზევით ამაზე უკვე ნათქვამი იყო). მერმე ისევ ნათქვამია: „აწ წმიდანო მეფენო ქრისტეს მოსაენო დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უშლით ნუცა ებსკზნი, ნუცა ქათალიკოზნი და უცა მღვდელთა-მოძღვარნი და ნუც ციხისთავნი და ნუც აზნაურნი და ნუცა დიდებულნი, ნუც უქვედენდესნი, ნუცა უზედაესნი და დედოფალთა აზნაურითა აზნაურთა, ოთხმიზურთა და ყოველთა ჩუენისა კარისაგან გამოსრულნი“ (1392 წ. გორგაძეთა სასისხ. სიგ.).

„აწ ვინცა ჰნახოთ ბზა და სიგელი ესე ჩუენგან ბოძებული კარისა ჩუენისა ვაზირთა, ერისთავთ-ერისთავთა, მანდატურთ-უხუცესთა, დადიანთა, ათაბაგ-ამიხპასალართა (sic), სუანთა ერისთავთა, გურიელთა, ქართლის ერისთავთა, დიდებულაზნაურთა, ქალაქთა ჩუენთა ამირთა-ამირათა, მეჭურჭლეთა და მეჭურჭლეთ-უხუცესთა, ციხისთავთა და ყოველთავე ჩუენთა კელის-მქონებელთა დიდთა და მცირეთა დაუმტკიცეთ“-ო (1408 წ. ცირლილასძეთა სასისხ. სიგ.).

„ესე ჩუენგან ბოძებული ბრძანება თქვენცა ასრე დაუმტკიცეთ ქართლისა ქათალიკოზო, აფხაზეთისა ქათალიკოზო, ქუთაის ქუთა-

I, 3), რა უნდა იყოს? თუმცა არც უკანასკნელი აზრია მართალი, მაგრამ წარმოვიდგინოთ, რომ გიორგი ბრწყინვალისა და ბექა-ალბულას წიგნებში თეთრად დაწვებული სისხლის ოდენობის დანჯ ვერცხლად ქცევა მართებულია, ეს ს. კაკაბაძის მიერ გამოქვეყნებულ და მის მფარველობის ქვეშ მყოფ სასისხლო სიგლების 80 000, 120 000, 200 000, 400 000 და 900 000 თეთრს რას უშველის? თუ შედარებაა, მაშინ ზომს სასისხლო სიგლების თეთრიც უნდა „დანჯ ვერცხლად“ ვაქციოთ და მათ შორის მაინც არაფერი საერთო არ იქმნება და „სისხლის“ ოდენობა უფრო ზღაპრულად იქცევა.

თელო, გელათს გელათელო, სამცხეს აწყვერელო, ოდიშ მოქვის მოქველო, ბედიას ბედიელო, ცაიშელო, დრანდელო, სვანეთს ცაგერელო, სხვანო სრჯულ-მდეზნო და სჯულის განმამაგრებელნო ებისკოპოზნო, მოძღვარნო, მღრდელო და დიაკონო თქვენცა ასრე დაუმტკიცეთ. სხვანო დიდისა და ღთიულ დამყარებულისა ტახტისა და გვირგვინისა მეფობისა განმამაგრებელო ერისთაუთ-ერისთაო, მანდატურთ-უხუცესო დადიანო დამისპასალარო (sic), ათაბაგო და სუანთა ერისთარ, გურიელო თქვენცა ასრე დაუმტკიცეთ. სხვანო სახლისა ჩუენისა დარბაისელნო ამირეჯიბო, ერისთავთ-ერისთაო, ამილბარო, ამირამო, ამილახორო, ციხისთაო, სასახლის უხუცესო ...თქვენცა ასრე დაუმტკიცეთ. სხვანო მოლარეო... მოლარეთ-უხუცესო, მესტუმრეო, ბოქაულო... ბოქაულთ-უხუცესო, მებაჯრეთ-უხუცესო და მებაჯრეო... მესტვირეო, მენალარეო, მზარეულო, მუქიფნო(?) თქვენცა ასრე დაუმტკიცეთ, ბაზიარო, მეღვინეო" ... და სხვა (თულასძეთა 1360-95 წ. სასისხ. სიგ.).

კოტრიძეთა სასისხლო სიგლის შემდგენელს ისევ ავიწყდება, რომ სიგლის შუა ნაწილს მოთხრობითი კილოთი სწერდა, და ის კვლავ, როგორც სიგლის დასაწყისშიც აქვს, მეფის პირით იწყებს წერას: „ვინც ნახოთ სიგელი და ბრძანება ესე ჩვენი შემდგომად მეფობისა ჩვენისა მეფეთა, დედოფალთა, ერისთავთა, ვეზირთა, დიდებულთა, აზნაურთა, მოლარეთა, მესტუმრეთა, მებაჯრეთა, მეჯინიბეთა, ახსალართა, მეღვინეთა, მერამეთა (sic), მენალარეთა, ტყის მცუელთა, პურის და საკლავის მკრეფელთა, ქუეყნის მოურავთა და ყოველთა აბრამადთა, მესაბანჯრეთა და ყოველთა კარისა ჩვენისა მსახურთა დიდთა და მცირეთა ყოველთა დაუმტკიცეთ და თქვენ ქრისტეს მიერ სჯულისა მდებელნო ქართლისა და აფხაზეთისა კათალიკოზნო დაუმტკიცეთ და ნუ ვინ უშლით თვინიერ შეწვევისა და თანადგომისა“-ო (1432 წ. კოტრიძეთა სასისხ. სიგ.).

„და აწი ქრისტეს მიერ კურთხევითა აფხაზეთისა, ქართლისა კათალიკოზნო თქვენცა აგრე დაუმტკიცეთ ჯვრითა და კურთხევითა. მამა ჭყონდიდელო თქვენცა ასრე დაუმტკიცენით ჯვრითა და კურთხევითა, დრანდელ-მოქველო თქვენცა დაუმტკიცენით თქვენითა ჯვრითა და კურთხევითა. თქვენ ცაიშელ-ხოფელო თქვენცა დაუმტკიცენით თქვენითა ჯვრითა და კურთხევითა. აწ რაცა მამა ზემო სწერია რამე; აწი ამისნი მოწამენი არიან თავად ღმერთი და კაცთაგან ამი-

რეჯიბი აფიქიძე ციხისთავი და ერისთავი და ციხეჭა-
ლაქთა მოლაბრჯრე (sic) მირართუხუცესი და პურისა
ხარჯისა მკრეფელი (1437 წ. გურალიძეთა სასისხ. სიგ.).

„აფხაზეთის კათალიკოზნო, ქუთაისის ქუთათელი და
წინამძღვარნო, მოძღვარნო, ოდიშის ჭყონდიდელი, ბე-
დიელი, მოქველო, ცაგერელი, ქართლის კათალიკოზო, სამცხის
მაწყვერელი, დიაკონო თქვენცა დაუმტკიცეთ. ჩვენ-
ნო თავადნო, დადიანო და გურიელი, სამცხის ათაბაგო, კარი-
სა ჩვენისა ვაზირნო, მსახურთ-უხუცესო, ამირეჯიბო, ერის-
თავთა-ერისთავო, ამილახორო, ამირთ-ამირაო, მდივანო და
სახლთ-უხუცესო თქვენც დაუმტკიცეთ. სხვანო კარისა
ჩვენისა მოხელენო, მეჯინბეთ-უხუცესო, მოლარეთ-უხუ-
ცესო, ბოქალთ-უხუცესნო, მეღვინეთ-უხუცესო, გამგეთა-უხუცესო,
ბაზიერთ-უხუცესო თქვენცა დაუმტკიცეთ. სხვანო კარისა ჩვე-
ნისა მოხელენო: მოლარე-მერიქიფენო, მეჯინბენო, მე-
ღვინენო და მზარეთუნო, ბაზიერნო, შემწერვეო, შემსჭო-
ვარე(?) და მეჩანგეო, მენალარე და მედაბდაბეო,
სხვანო ხარკისა და ღალისა მკრეფელნო, ძროხისა და
საკლავისა მკრეფელნო, პურისა და ღვინის მკრე-
ფელნო, გოჭისა და ქათმის მკრეფელნო თქვენცა დაუმ-
ტკიცეთ, მცველნო და მამასახლისნო, კელისუფალნო, დიდ-
ნო და მცირენო თქვენცა დაუმტკიცეთ“ (სქს ძვლნი II, 22—23).

„კარისა ჩუენისა მოურავნო, მოხელენო, ციხის-
თავნო, ეპისკოპოზნო, ქუთათელნო, მოძღვართ-მოძღურო,
წინამძღვარნო, გელათელნო, ძმათავანო, მღრღელნო, ხუცეს-
ნო, მთავარდიაკონნო ესე ჩვენი ბრძანება სიგელი სასისხლო თქვენც
ასრე გაუთავეთ“ (1505 წ. ქერობიძეთა სასისხ. სიგ.).

მეოთხე თავის § IV-ში მოყვანილი XI—XV სს. ბრძანებულების
მაგალითებიდან და ბოლოში დართული დასკვნითან უკვე ვიცით,
რომ ბრძანებულებაში თანამდებობის პირნი ყოველ-
თვის უწყებათა მიხედვითა და უფროს-უმცროსობით
არიან ხოლმე დასახელებულნი ისე, რომ ჯერ უფრო-
სია მოხსენებული მერმე მისი უმცროსი ხელქვეშეთი
(იხ. იქვე გვ. 106—103).

თუმცა იმერეთის მეფეთა სიგლების ბრძანებულება-ბრალთვა-
ლამხდელობის ნაწილების ტექსტი მთლად ძველ წესს ვერ იცავს,
მაგრამ საერთო ხასიათი მაინც იმნაირივე დარჩა. აი მაგ. ბაგრატ
მეფის 1545 წ. გელათის სიგელში როგორ არის ეს ნაწილი გამო-

თქმული: „აწ ესე ჩვენგან ბრძანებული სიგელი და იადგარი მტკიცე და შეჭველი და შეუცვალელებელი ყოვლისა ადამის ტომისა კაცისაგან, და შემდგომთა ჩვენთა მომავალთა მეფეთა და დედოფალთა და თქვენ წმიდანო მეუფენო აფხაზეთისა და ქართლისა კათალიკოზნო და ყოველნო მღვდელთ-მთავარნო დაჯერებით (sic) დაუმტკიცეთ და წმიდანო სამღრთონო მამანო და სრულობით კრებულნო და ერთბაშად ლავრანო, — და ყოველნო კარისა ჩვენისა ვაზირნო, ერისთავთ-ერისთავნო, ათბაგ-ამირსპასალარო, დადიან-გურიელო, სვანთ-ერისთავო, მანდატურთ-უხუცესო და ყოველნო ერისთავნო, ქუთაისის ციხისთავთ-ციხისთავნო, და ლიხთამერისა და ლიხთიმერისა ციხისთავნო, მოლარეთ-უხუცესნო და მოლარენო, — მეაბჯრეთ-უხუცესო და მეაბჯრენო, — მეჯინიბეთ-უხუცესო და მეჯინიბენო, — მესტუმრეთ-უხუცესო, მესტუმრენო და მზარეთ-უხუცესო და მზარენო, — ფარეთ-უხუცესო და ფარენო, — ახოსალართ-უხუცესო და ახოსალარნო, — მეღვინეთ-უხუცესო და მეღვინენო, — მუქიფთ-უხუცესო და მუქიფნო, — ყოველნო კარისა ჩვენისა წარვლენილნო: მალისა, ხარაჯისა და ზროხა-საკლავისა მკრეფელნო, — და ყოველნო კარისა ჩვენისა მოსაქმენო და ხელისა მქონებელნო არაეისთვის გვიბრძანებია ამა ჩვენგან ბრძანებული სიგლის შლად და ქცევად თვინიერ შეწევნისა და თანადგომისა კიდე“ (სქს სძვლნი I, 23 — 24).

ამ ამონაწერითგან ჩანს, რომ სრულიად საქართველოს მეფეთა სიგელთამცოდნეობის ის წესი, რომლის ძალითაც ბრძანებულებაში მოხელენი უფროს-უმცროსობის რიგზე და უწყებათა მიხედვით უნდა ყოფილიყვენ დასახელებულნი, იმერეთის მეფეთა ნამდვილისა და დედნით შენახულ სიგლებშიც დაცული ყოფილა.

სასისხლო სიგელების ბრძანებულებებში-კი, თვით ენის მრავალნაირ შეცდომებს და შეუფერებელ, ან არაჩვეულებრივ გამონათქვამებს რომ თავი დავანებოთ, თანამდებობის პირნი სრულებით უწესრიგოდ არიან მოხსენებულნი და უფრო ხშირად უმცროსი უფროსზე უწინარეს არის დასახელებული. ამასთანავე ბევრგან სრულებით უაზროდ ისეთი მოხელენიც დასახელებულნი არიან, რომელთაც სასისხლო სიგლებთან ხელი არ ჰქონდათ და შეუძლებელია მისი ასრულე-

ბისა თუ დარღვევის საშუალება ჰქონოდათ. რა საქმე ჰქონდათ მაგ. მზარეულებს, მეჩანგეებს, მედაბდაბეებს, ან პურისა და საკლავის მკრეფელთ სასისხლო სიგელთან, რომ მეფეს მათთვის ეთხოვა, ან ებრძანებინა თქვენც ეს სიგელი დაამტკიცეთო?

ცხადია ამ საბუთების შემთხვევით კარგად არც-კი ესმოდათ რას სჩადიოდნენ და სასისხლო სიგელების ბრძანებულებას ისე სწერდნენ, თითქოს გადასახადების შეუფალობის წიგნი ჰქონოდათ შესადგენი. ამნაირი უხამსი ბრძანებულების დაწერა არც ერთ ქართველ ნამდვილ მდივან-მწიგნობარს არ შეეძლო, არამედ ყალბმქნელის მოჩმახულია.

§ 7. სასისხლო სიგელების სათვალავი და ხელრთულობა.

სასისხლო სიგელების წინა ნაწილების თვისება-ღირსების გამოკვევის შემდგომ სათვალავსა და ხელრთულობას უკვე მნიშვნელობა ეკარგება მით უმეტეს, რომ ზოგიერთი ამ საბუთთაგანის მოძებელი „უცნობ მეფე“-დ, ჯერ „უცნობი“ სამთავრო-სამეფოს „დინასტიის“ წარმომადგენელად არის ამ საბუთების გამომცემელთაგან გამოცხადებული. „უცნობი“ მეფის გამეფების ინდიკტიონები-კი რასაკვირველია გამოურკვეველი იქნება და შესადარებლად ამის გამო მკვიდრი საუფძველი არა გვაქვს. მაგრამ სასისხ. სიგელების ამ ნაწილების ენა და გამოთქმულობა მაინც მათი თვისების დამახასიათებელია და აქ ორიოდვე მაგალითი იქნება მოყვანილი:

„აწი დაიწერა სიგელი ესე მეფეთ-მეფისა ვახთაგსობისასა (sic) ქორონიკონსა ასოცდახუთსა. მე მწიგნობარსა გიორგი მოლაზონისძესა [დამიწერია]“ (1437 წ. გურალიძეთა სასისხ. სიგ.).

„დაიწერა ბრძანება და სიგელი ესე **ჟამსა** ალექსანდრე მეფობისასა ქორანიკონსა ცხრაას სამოცდარვასა (sic)*), თვესა მანისსა ჩვიდმეტსა (sic) კელითა მდივნისა იოვაკიმისათა ამინ (1413—44 წ. თოფურაძეთა სასისხ. სიგ.).

„დაიწერა ქორანიკონსა ათოთხმეტსა, დამიწერია ქათალიკოზსა მოწამეცა ვარ ამ გაჩენილისა“ (1326 წ. მიქელაძეთა სასისხ. სიგ.), მწიგნობარი ქათალიკოზი თავის სახელს არ ამხელს!

„დაიწერა ბრძანება და სიგელი ესე ინვინდიკონსა (sic) მეფობისა შივან (sic) ქრონსა (sic) ოთხმოცსა თვესა ივნისსა ცამეტსა კელითა მწიბრისათა (sic) ჩუენისა გრიგოლისათა. ამინ

*) ე. თაყაიშვილს აღნიშნული აქვს: „თარიღში აშკარა შეცდომაა, მაგრამ სიგელი ალექსანდრე მეფეს ეკუთვნის, მცხეთის მაშენებელს“-ო.

უფალო. მეფე სრულიად... (შემდეგი სიტყვა წაშლილია, ძლივს-
ლა ეტყობა:) ალექსანდრე“ (1392 წ. გორგაძეთა სასისხ. სიგ.).

მეფეთ-მეფის გიორგის სახელით აღწერილი 1460 წ. ჟურულ-
ლიანთ სასისხლო სიგელი დანარჩენ ამგვარ საბუთთა შორის ყვე-
ლაზე უფრო უკეთესად არის შედგენილი და სხვებზე უფრო გან-
სწავლილი პირისაგან უნდა იყოს შეთხზული. თუმცა ამ საბუთის
სიგლის თავში ისეთი ტლანქი უვიცობის მომასწავებელი შეცდომები
მეფის წოდებულებაში არ გვხვდება, რანაირითაც დანარჩენი სისხლის
სიგელებია ხოლმე სავსე, მაგრამ როგორც გიორგი მეფის ნამდვილ
სიგელებთან შედარება ცხად-ჰყოფს, ჟურულიანთ სასისხლო სიგელში
მოყვანილი მეფის წოდებულება გიორგი მეფის საბუთებისას არ უდ-
გება.

საკურადღებოა მეტადრე ჟურულიანთ სასისხლო სიგელის სა-
თვალავი და ხელრთულობა. იგი დამტკიცებულია ბაგრატ მეფის
მიერ მის „ინდიკტიონსა მეფობისა... ზ (7) ქქნსა : რო“: (170), ე. ი.
1482 წ. (ქქბი II, 280). ამ სიგელის პირველ გამომცემელს ე. თა-
ყაიშვილს ამავე დამტკიცების თარიღით ქქნი „რჲ“ (160) ანუ
1472 წ. აქვს ნაჩვენები (სქს სხვ. ლნი I, 7), მაგრამ თ. ჟორდანიას,
რომელსაც თვით ამ საბუთის დედანი ჰქონია ხელთა, გადაჰრით
ამტკიცებს, რომ აქ ე. თაყაიშვილის გამომცემაში „ათწლოვანი
შეცდომა შეპარულა ქორონიკონში“, რათგან თვით დედანში „ბა-
გრატ მეფისაგან ამ სიგლის დამტკიცება აღნუსხულია ქქნით : რო:
(1482 წ.) და არა : რჲ“. ამასთანავე თ. ჟორდანიას ამბობს: „მარ-
თალია, ჩვენის მატინით ბაგრატი ამ დროს ცოცხალი არ იყო
(† 1478 წ.); მაგრამ ეს გარემოება უფლებას არ გვაძლევს სიგლის
ქქნი ვცვალოთ“-ო (ქქბი II, 278). უკანასკნელი შენიშვნა რასაკვირ-
ველია სამართლიანია, მაგრამ თ. ჟორდანიას მეტად ენდობოდა
ამ სასისხლო სიგელს, როდესაც თავის მსჯელობის საბუთადა ხდი-
და. ერთგან ის ამბობს, რომ „რადგან 1495 წელს ყოფილა მე-12
წელი ალექსანდრეს მეფობისა, ამის გამო ბაგრატის სიკვდილი და
ალექსანდრეს გამეფება, წინააღმდეგ არსებულთა ცნობათა, უნდა
ყოფილიყო 1483 ანუ 1484 წ., რაიცა ეთანხმება ჟურულის გუჯარს,
სადაც ბაგრატ II ცოცხლად ჩანს 1482 წ.“-ო (ქქბი II, 303). ამ-
გვარად ჟურულიანთ სასისხლო სიგელისათვის გადამწყვეტი მნიშვნე-
ლობა მიუნიჭებია განსვენებულს თ. ჟორდანიას ბაგრატ მეფის
სიკვდილის თარიღის განსაზღვრისათვის. აქაც იგივე მეთოდოლო-
გიური შეცდომაა შეპარული, რომელიც ჩვენს თანამედროვე საისტო-
რიო გამოკვლევებში წყაროების წინასწარი კრიტიკული განუზიღვე-

ლობისაგან არის ხოლმე წარმოშობილი. ჯერ უნდა გამოირკვეს, რამდენად სანდო და უტყუარი საბუთია ეს სიგელი, და მხოლოდ ამის შემდგომ შეიძლება მისი ცნობებით სხვა არსებული ცნობების დარღვევა და უარყოფა. ქლი სამართლის ისტორიაში აღნიშნული მქონდა, რომ ყველა აქამდე გამოქვეყნებული სასისხლო სიგელები საექვო ღირსებისანი არიან და ყალბად უნდა ჩაითვალოს (1919 წ., გვ. 104). ჟურულიანთ სიგელი დანარჩენებს სჯობია, მაგრამ იქაც არა ერთი და ორი საექვო თვისების ცნობა მოიპოვება. მაგ. თუნდაც რომ 1482 წ. ბაგრატ მეფე მართლაც ცოცხლად ვიგულოთ და ვირწმუნოთ, ვითომც ბაგრატმა ეს საბუთი თითონ დაამტკიცა, ამ დამტკიცებაში მოყვანილი მეორე ცნობა ხომ მაინც სრულებით დაუჯერებელია. იქ სახელდობრ ნათქვამია: დამტკიცება „ესე ჩუენი ინდიქტიონსა მეფობისა ჩუენისა :ზ: (7), ქკნსა :რო:“. მაშასადამე ისე გამოდის, რომ 1482 წელს ბაგრატის მეფობის მხოლოდ 7 წელიწადი ყოფილა, ესე იგი ამისდა მიხედვით ბაგრატი 1475 წელს უნდა გამეფებულიყო მხოლოდ. ეს-კი ყველა წყაროებისა და მათ შორის თვით ბაგრატ მეფის ყველა არსებულ სიგელების ცნობებს ეწინააღმდეგება, რომელთა მიხედვითაც ბაგრატი 1465 წელს უნდა გამეფებულიყო (იხ. ქლი ერის ისტ. IV. გვ. 100—101). ამას გარდა ამბროზიო კონტარინის აღნიშნული აქვს უკვე 1473—4 წ., როდესაც მან საქართველოზე გამოიარა და ბაგრატი პირადად ნახა, რომ ბაგრატი მეფედ იჯდა, ე. ი. ორი წლით 1475 წ. უწინარეს, როდესაც ის ჟურულიანთ სასისხლო სიგელისდა თანახმად ვითომც პირველად უნდა გამეფებულიყოს. ამ გვარად სრულის სიცხადით ირკვევა, რომ ჟურულიანთ სასისხლო სიგელში ბაგრატის მეფობის ინდიქტიონიც ათწლიანი შეცდომით არის აღნიშნული.

მნელი დასაჯერებელია, რომ ბაგრატის მეფობის ინდიქტიონები სწორედ არა სკოდნოდეს თვით ბაგრატს, ან მის მწიგნობარს, რომელიც საბუთსა სწერდა. მერმინდელი ყალბმქნელისათვის-კი ასეთი შეცდომის ჩადენა უფრო ადვილი მოსალოდნელია.

ერთი გარემოება იწვევს კიდევ ეჭვს: მთელი ამ 1460 წ. შედგენილი სასისხლო სიგელის აღრიცხვა კირმანაულზე არის დამყარებული. ცხადია ისეა ნაგულისხმევი, რომ ამ საფასზს ფულის მნიშვნელობა ყველას უნდა სკოდნოდა. ბაგრატ მეფის 1482 წ. დამტკიცებაში-კი მოულოდნელად ნათქვამია: „ვინცა კირმანაულისათეთრისა ვითარობა არ იცოდეს, კირმანაული თან-

გისა ზომა არის“-ო (სქლს სძვლნი I, 7 და ქკბი II, 280). ანგვა-
რად, რათგან ჟურულიანთ სასისხლო სიგელი ცხადს შე-
ცდომებსა და შეუსაბამობას შეიცავს, შეუძლებელია
ისიც სანდო საბუთად ჩაითვალოს.

ამაზე უფრო ახირებულია მეფე გიორგის ხელ-
რთულობა, რომელიც ასეა დაწერილი: „დიდ მეფეს გიორგის
ხელთა ჩემთა დამიმტკიცებია“-ო (1460 წ. ჟურულიანთ სასისხ.
სიგ.). ისე გამოდის, თითქოს გიორგი მეფე თავის თავს დიდს ეძა-
ხოდეს. ასეთი რამე შეუწყნარებელი თავმომწონეობა და უზრდელო-
ბა იქნებოდა და არც ერთი გონიერი ადამიანი ამას არ იკადრებდა.
ამასაც რომ თავი დავანებოთ, გიორგი მეფის სიგელს არა
ერთს მოუღწევია ჩვენამდე და არც ერთს საბუთში
მას ამგვარი ხელრთულობა არ მოეპოვება, არამედ ის
ნამდვილად ასე აწერდა ხოლმე: „ქ. მეფე გიორგი ვამტკიცებ
ნებითა ღმრთისათა ამინ“ (ისტ. საბ. III, 29), „მეფესა გიორგის
დამიმტკიცებია ნებითა ღმრთისათა“ (იქვე III, 32), „მეფეთ-მეფე
გიორგი დავამტკიცებ ნებითა ღმრთისათა“ (იქვე III, 36). ცხადია,
გიორგისთვის დიდი მეფის სახელი მერმინდელ ყალბ-
მქნელს უნებლიეთ წამოსცდენია, ისე როგორც საუ-
ბარში ამას ალბად ხმარობდენ.

§ 8. დასკვნა.

სასისხ. სიგლების ნაწილების დაწვრილებითი
განხილვა როგორც ენისა და გამოთქმულობის მხრით, ისევე ქარ-
თული სიგელთამცოდნეობის წესების თვალთსაზრისით მათი შედა-
რებითი შესწავლა ამ საბუთების ნატყუარობას ცხად-
ჰყოფს. ამ სიგლების განხილვა პალეოგრაფიულად და მისალის
მხრითაც შეიძლებოდა, ნაწერის დეტალური ანალიზიც ბევრს საგუ-
ლისხმო დაკვირვებას შეგვძენდა მათი ნატყუარობის დასამტკიცებ-
ლად, მაგრამ სასისხ. სიგელები ისე უხეიროდ და უვიცად არიან
შეთხზულ-მოჩმახული, რომ მათი ამგვარი გულდასმითი განხილვით
დროს დაკარგვა არ ღირს. სხვაგან ასეთი საბუთების ნატყუარობა
ყველა მკვლევარისათვის იმდენად უდავო გარემოება იქნებოდა, რომ
ამაზე კამათი არ დასჭირდებოდათ.

ჩვენი თანამედროვე საისტორიო მწერლობის მეთოდოლოგიუ-
რად სათანადოდ განუსწავლელობის ბრალია, რომ ასე ტლანქად და-
ყალბებული საბუთების ნამდვილ საბუთებად მიჩნევა-გასაღება შესა-

ძლებელია. მომავალი, დარწმუნებული ვარ, გამოარკვევს, რომ ბევრი ამ საბუთთაგანი ძველად დაყალბებული არც-კია, არამედ შედარებით ახალი „შეთხზული“ უნდა იყენენ წოდებრივი უპირატესობის მოსაპოვებლად.

რათგან მე-XV ს. სიგლისა და ვახტანგ მეფის ცნობითგან გამოირკვა, რომ ნატყუარი საბუთები სამოქალაქო სამართლის სფეროშიაც არა ერთი ყოფილა შებარებული, ჯერი ეხლა ამ სხვა დარგის სიგლებზე უნდა მიდგეს და სანამ მკვლევარი საბუთით ისარგებლებდეს, მანამ მათი ღირსება უნდა ჰქონდეს გამორკვეული სიგელთა-მცოდნეობის თვალსაზრისით.

საკიებლები.

საკუთარი სახელების საკიებელი.

- აბაზაძე ბეჟან მდივანი 52.
 აბას II შაჰი 24, 64.
 აბულაძე ი. 59.
 აბულ-კასიმ ივოლლუ ხაიდარი 24.
 აბულ-ფაზლ ბეჰხაკი 21.
 აგარა 96.
 ავალიშვილი 45.
 ავშანდაძენი 161, 168, 172-174,
 176-178.
 ათინა 14.
 ათონის მთა 148.
 აკვიტანია 189.
 ალექსანდრე დიდი, მეფე 33, 92,
 93, 100-105, 107, 110, 112,
 121 130, 132, 161, 165, 166,
 184.
 ალექსანდრე I იმერეთის მეფე 160,
 161.
 ალექსანდრე II იმერეთის მეფე 162,
 163, 185.
 ალექსანდრე კახთა მეფე 14, 156,
 159.
 ალექსანდრე მეფეთა-მეფე 160, 164.
 ალექსანდრე შაჰი I.
 ალექსი III კეისარი 135, 144-148.
 ალექსი მეფე 41.
 ალპ-არსლან სულტანი 24.
 ამილღაბარ 45.
 ამირ ხოსროუ 22.
 ანდრონიკე მეფე ბაგრატიონიანი
 124.
 ანეუ 139.
 ანტონი კათალიკოზი 41.
 ანტონი ქყონდიდელი 96, 98, 114.
 ანუკა ბატონიშვილი 70.
 არგუითი 101, 102.
 არეშიშვილი ალიხან 50.
 არსენი ბერი 47.
 არსენი კათალიკოზი 30, 31.
 არუთინა მეფურნე 52.
 არუქი სოფ. 50.
 ასლან-ხან ემირი 21.
 ატენი 104, 108.
 აფიქიძე ამირეჯიბი 182.
 აფხაზეთი 129, 161, 166, 180-183.
 აღბულა ათაბაგი 178-180.
 აწრელისძე იაკობ მწიგნობარი 113.
 ბაგრატ IV 19, 25, 82, 88, 98-101,
 103, 105, 106, 109, 113.
 115-117, 130.
 ბაგრატ V 160
 ბაგრატ ალექსანდრე დიდის ძმა
 125.
 ბაგრატ აფხაზეთა მეფე 30.
 ბაგრატ გორგასალი მეფეთა-მეფე
 160, 164.
 ბაგრატ იმერეთის მეფე (მე-XVI ს.)
 166, 182.

- ბაგრატ II იმერეთის მეფე 163, 172, 185, 186.
 ბაგრატ კონსტანტინე მეფის ძე 46.
 ბაგრატ კურაპალატი 25, 82, 114.
 ბაგრატ მეფე 163.
 ბაგრატ მეფეთა მეფე 161, 162.
 ბაგრატ რაჭა-არგვეთის მეფე 160.
 ბაგრატიონიანი ანდრონიკე 32.
 Balfour T. 23.
 ბარათაშვილი გერმანოზ 50.
 ბარათაშვილი გოშტასაბ 46.
 ბარტჰოლდი ვ. 22, 24, 40.
 ბასილ ქკზი 45.
 ბატუაშვილი პაპუა 43
 ბაქრაძე ალექსი ბერი 162.
 ბაქრაძე დავით 170.
 ბაქრაძე დ. 17, 18.
 ბაქრაძე ვახტანგ 170.
 ბაქრაძე ივანე 162, 165.
 ბაქრაძენი 170, 176, 178.
 ბაქრის ძენი 171.
 ბეგა 45.
 ბეღია 181.
 ბერეე 17.
 ბესელ იოან გეორგ 10.
 ბექა ათაბაგი 178, 180.
 ბექა მანდატურთ უხუცესი 29.
 ბეჰა-ად-დინ მუჰამედ ალ-ბაღდადი 22.
 ბიზანტია 9, 13, 14, 31, 32, 34-36, 42, 52, 73, 76, 135, 136, 143, 153.
 ბლიაძე დაათუნაშვილი თევდორე 46, 48, 49.
 ბაომერი იოჰ. 11.
 ბოლანდი იოჰან პ.
 ბოლანდინუსი 137.
 Brandi K. 13.
 Bresslau H. 1, 5, 10, 12, 13, 62, 136-138.
 ბროსე მ. 15, 17, 160-163, 168, 172, 174.
 ბრუნერი ჰ. პროფ. 55, 136.
 ბრუტაისძე დანგა მწიგნობარი 113.
 გაბრიელ კ^წზი 116.
 გარაყანიძე გიორგი მოლარეთ-უხუცესი 172.
 გელაძე გრიგოლ 160.
 გელოვნები სვანეთის ერისთავები 163.
 გერგესელია ნანიამ 170.
 გერმანია 1, 2, 5, 10, 11.
 გერმანოზისშვილი ოთარ 50, 51.
 გერმანოზისშვილი პაატა 50, 51.
 გერმანოზისშვილნი 45.
 გივი მდივანი 46, 50.
 გიორგი II 88, 96, 98-100, 103, 106, 109, 111, 113, 114, 116, 124, 130, 131.
 გიორგი III 56, 69, 76, 84, 85, 88, 90, 91, 99, 101, 103, 106, 110, 112, 113, 124, 131.
 გიორგი ალექსანდრე დიდის ძე 27, 28, 92, 93, 96, 121, 122, 125, 127-129, 132, 185, 187.
 გიორგი ალექსანდრე დიდის ძმა 125.
 გიორგი V ბრწყინვალე 102, 107, 112, 129, 131, 178-180.
 გიორგი II იმერეთის მეფე 166, 167.
 გიორგი კონსტანტინე მეფის ძე 46.
 გიორგი ლაშა 124.
 გიორგი მეფე 33, 36, 45, 82.
 გიორგი მეფეთა მეფე 162.
 გიორგი მთაწმინდელი 9, 31, 32, 34, 36, 52, 61, 70.

- გიორგი შწერალი 61.
გიორგი ქართლისა კ̄ზი 115.
გიორგი ხუცეს-მონაზონი 32, 36,
61, 70.
გოგი 172.
გორგაძე დ. 160.
გორგაძენი 160, 165, 176, 178,
180, 185.
გორი 37, 38.
გორჯასპი მდივანი 52.
გოსტაშაბისშვილი ერასტი 49, 63
80.
გოსტაშაბისშვილი პაპუნა 45.
გოტტფრიდ ბერი 10.
გრიგოლ კ̄ზი აფხაზეთისა და ლიხთ
იმერეთისა 87, 93, 101.
გრიგოლ მსახურთ-უხუცესი სურა-
მელი 29, 114, 131.
გრიგოლ სენეკერიმის ძე 151.
გუარამ მამფალი 25, 105.
გულაშარ დედოფალი 168.
გურალიძე ჩარაჩე 161, 165.
გურალისძენი 177, 182, 184.
გურგენ ერისთ.-ერისთავი 25, 82.
გურგენ მეფეთ-მეფე 25, 82.
გვლდენშტედტი ი. აკად. 68, 78.
დაგობერტ I 3, 4.
დადიანი მანდატურთ-უხუცესი 165
166.
დავით IV 19.
დავით აღმაშენებელი 31, 42, 47,
48, 56, 84, 88, 89, 109, 111,
131, 173, 174.
დავით იმერეთის მეფის ბაგრატის
ძმა 166.
დავით კახთა მეფე 55, 56, 59, 60,
63, 71, 83, 87, 93, 118.
დავით კონსტანტინე მეფის ძე 46.
დავით ლაშა გიორგის ძე 87, 114,
131.
დავით მეფე 38, 124, 131, 132.
დავით მეფეთ მეფე 160.
დავით მონაზონი ალექსანდრე დი-
დის ძე 125.
დავით რუსუდანის ძე 87-89, 96,
100, 102, 104, 107, 112, 114,
124, 127-129, 131.
დავით სოსლანი 124.
დავით ცნოდის ძე საწოლის მწიგნ.
33.
დარეჯან დედოფალი 53.
დარუბანდი 172, 173.
Datta 10.
დაჩი 32, 33.
დელისლი დეოპალდ 8.
დელპი 23.
დემეტრე მარკოზაშვილი სეფე-მწი-
გნობარი 33.
დემეტრე I 56.
დიკუატიძე ვარდენ 172.
დიმიტრი ალექსანდრე დიდას ძე
125, 127.
დომენტი კ̄ზი 65.
დომენტი მთავარ-ეპისკოპოზი 43.
დუმასუბანი 156.
დულარდუხტ დედოფალთ-დედო-
ფალი 132.
დუშეთი 41.
ევროპა დასავლ. 1, 13, 16, 19, 57.
73, 75, 76, 136, 138, 142, 143,
154.
Ethè H. prof. 24.
ელენე ბაგრატ II იმერეთის მეფის
ცოლი 163, 172.
ელია მემღვმე 117.
ერეკლე I 28, 57, 105.

- ერეკლე II 36, 40, 41, 43, 58, 68, 81.
ესიტაშვილი ფარსადან 63, 80.
ეთთვიმი არხიმანდრიტი 49.
ეთთვე მთაწმიდ. 9, 27, 31, 42.
ეთთვიმი ქვათახევის მონასტრის წინამძღვარი 57.
ეფრემ მცირე 38, 41.
ეშიკალასბაშიშვილი სოლომონ 52.
Vayra P. 10.
ვალლა ლაერენტიუს 2.
ვანათი 156.
ვარსკენ პიტიახში 69.
ვარცი 156.
ვასაკ მეფე 149, 151.
ვაჩე გუარამის ძე 30.
ვახტანგ V 65.
ვახტანგ VI 14, 36-39, 67, 76, 77, 79, 80, 158, 159, 178, 188.
ვახტანგ ალექსანდრე მეფის ძე 125, 127, 132, 164.
ვახტანგ აფხაზ-იმერეთის მეფე 161.
ვახტანგ ბაგრატი II იმერეთის მეფის ძე 163.
ვახტანგ ბაგრატი იმერეთის მეფის ძმა 166.
ვახტანგ გორგასლანი 86, 97.
ვახტანგ გორგასალი მეფეთ-მეფე 161, 171, 172, 177.
ვახუშტ ბატონიშვილი 15-17, 39, 78, 159, 160.
ვენა 12.
ვენეტიკი 2, 9, 62, 137.
ვესტფალი 2.
ვიტალის მიქაელ 2.
Vitelli 10.
ზებედე მთავარ დიაკვანი მწიგნ. 132.
ზევდგინიძე თაყა 26.
ზეკნელის ძე პროკოპი 156.
ზიკველი თეოდორ 12, 13, 137, 138.
ზოსიმე მოძღვარი 172.
ზურაბ მდივანი 46.
თამარალ ალექსანდრე დიდის თანამეცხედრე 125, 127.
თამარ მეფე 29, 84, 85, 88, 90, 96, 98, 100-102, 104, 107, 110, 112-114, 116, 117, 124, 127, 131.
თამარ მეფე (მე-XV ს.) 161, 165, 166.
თაყაიშვილი ე. 18, 19, 35, 39, 40, 73, 84, 85, 160, 161-163, 166, 168, 177, 184, 185.
თეიმურაზ I 45, 64.
თეიმურაზ II 41, 50, 51.
თეოდორე კ^წზი 98, 114, 116, 117.
თეოფილაქტე ანტიოქიის პატრიარქი 38.
თომშენ 57, 136-138.
თოფურიძენი 161, 165, 171, 176, 178.
თულასძე დემეტრე 170.
თულასძე ივანე 170.
თულასძე მიქაელ 170.
თულასძენი 160, 164, 170, 176, 178, 181.
თუმანიშვილი გივი მდივან-მწიგნ. 39.
თუმანიშვილი გოგია ბეჟანისძე 49.
თუმანიშვილი ზაქარია მდივან-მწიგნ. 33.
იათორისძე არსიმე კარის მწიგნ. 33.
იაკობ ხუცესა 69.
იაკობიძენი 161, 165, 176, 178.

- იასეშვილი იასე 53.
 იასეშვილი სამადლულე 172.
 იერუსალსში 53.
 იესე მეფეთ მეფე 44.
 ივანე იოსებ ყოფილი მანგლელ
 ეპისკოპოზი 50.
 ივანე იასე მახარებელი მცხეთის ქა-
 დაგი 128.
 ილარიონ ქართველი 9.
 იმერეთი 160—162, 166, 167, 182,
 183.
 ინგლისი 139.
 ინდოეთი 23.
 იოანე ლიპარიტისძე ერისთ.-ერის-
 თავი 98.
 იოანე მთაწმიდ. 31.
 იოვანე მონაზონი 113.
 იოანე მწერალ-მწიგნობარი 113.
 იოანე უმამულო 139.
 იოანე ქართლის მთავარ ეპისკ. 96.
 იოვაკიმე მდივანი 184.
 ირანი ან ერანი 80, 86.
 ირლანდია 139.
 ისპაანი 24.
 იტალია 1, 5, 8, 9, 11.
 იუსტინიანე კეისარი 69.
 კავაისძე ქორვილაძე 101, 102.
 კაკაბაძე ს. 18, 28—31, 36, 41,
 42, 47, 48, 53, 59, 60, 63, 69,
 84—87, 93, 102, 110, 111, 114,
 131, 160, 161, 163, 164, 166,
 174, 177, 179, 180.
 კაკლაჩისძე კლიმი მწიგნობ. 101,
 102, 107, 112, 122, 127—130.
 კალკუტა 23, 24.
 კარბელაშვილი პ. მღ. 41.
 კარლოს მეფე 139, 143.
 კატარაწისძე მიქაელ მწიგნ. 113.
 კახა მექურჯლ. უხუცესი 131.
 კახეთი 57, 68, 78, 81, 86.
 კეკელიძე კ. 27.
 კვირიკე მეფე 113, 114.
 კილიკია 19.
 კირიონ კ. ში 9.
 კოლბერტი მინისტრი 5.
 კოლხეთი 80.
 კონსტანტინე დემეტრესძე მეფე
 168.
 კონსტანტინე კეისარი 2.
 კონსტანტინე მეფე 28, 33, 46, 121,
 122, 125, 128, 161.
 კონსტანტინე მონომახი 34.
 კონსტანტინეპოლი 20.
 კონტარინი ამბროზიო 186.
 კოეორი 102, 107.
 Korablew B. 14, 135.
 კორნინე ჰერმან პროფ. 3, 5.
 კოტრიძენი 161, 171, 172, 177,
 181.
 ლაზიკა 80.
 ლანგლუა ვიქტორ 19.
 ლალიძე გიორგი 48.
 Lahore 23.
 ლეონ მეფე 172—174.
 von Lingenthal Karl Eduard Za-
 chariä 13.
 ლინდაუ 3.
 ლიპარიტ იოანეს ძე 117.
 ლომინაძე ტბელი 172.
 Lohmeyer K. 9.
 ლუარსაბ I 28, 132.
 ლუდოვიკო 137.
 ლუკა მემღვმე 117.
 Lucknow 24.
 მაბილლონი ჟან. 4—8, 10, 12, 13.
 მალაქია კ. ში 63.

- მარაბდა 50, 51.
მარიამ ბატონიშვილი 157.
მარიამ კახთა მეფის დავითის და
55.
მარიამ დედოფალი 37.
მარიამ კეისარ იოანე კომნენის
ასული 135, 143, 145—147.
მარილელ-აბაზას ძე ხიმშია ამილა-
ხორი 26, 69.
მარკოზაშვილი დემეტრე მწიგნ.
93, 101, 107, 108, 110, 123,
128, 130.
მარსჰამსი 4.
მაფი სციპიონე 8.
მაქსიმე აღმსარებელი 27, 31.
მალალაძე დიმიტრი მცხეთის ქა-
დაგი 92, 122, 128.
მელქისედეკ კუზი 29, 91, 113, 114,
120, 130.
მელქისედეკ მამათმოთავარი 31.
Miklosich Z. 14.
მილანი 8.
მირვეისი 45.
მიქაელ კუზი 30, 114, 131.
მიქაელ მეფე 164.
მიქელ სურამელი ბეგას შვილი 40.
მიქელ მემღვიმე 91, 120.
მიქელაძენი 164, 169, 175, 184.
მოლაზონის ძე გიორგი მწიგნ. 184.
Monaci Ernesto 10.
Mordtmann 13.
Müller J. 14.
მუჰამმედ ბინ ჰინდუშაჰ 22.
მცხეთა 27, 28, 30, 39, 45, 46,
58, 100, 101, 104, 110.
მკარგრძელი საოგის 59.
ნადირშაჰი 21.
ნაზარ ალიხანი 37.
ნაპოლეონი 11.
ნეაპოლი 10.
ნეოფიტე ბერი 63.
ნესტან დარეჯანი 59.
ნიკოლოზ კუზი 35.
ნიკოლოზ მნათე 117.
ნიკოლოზ მწიგირი ღუღუნ ყოფილი
117.
ნიკოლოზ რუსთველი 87, 93, 101.
ნიკოლოზ წილკნელი 117.
ნოდარ 45.
ნოდე 5.
ნორმანდია 139.
ნოჯიკტა 50.
ნურენბერგი 10.
აუსუფა მაუდანა 23
ოდინში 181, 182.
ოთარ მდივანი 46, 50.
ორალელიძე - კვიტაშვილნი 162,
176, 178.
ორბელიანი საბა 28, 30, 32-35,
40, 70, 73, 78, 175.
ორბელიანი სტეფანოზ 20, 21, 35,
39, 80, 149.
ორბელიანი სუმბატ 39.
ორბელიშვილი ვახტანგიშვილი
ერასტი 38.
ორომაშენი 102.
ოსესვილი იესე 35, 41, 51-53, 56,
66.
ოსმალეთი 35.
Paoli F. 138.
პაოლო ჩეხარე 9.
პაპებროხი დანიელ 3-6.
პაპუნაშვილი პაპა 46.
პარიზი 7, 8.
Petit L. 14, 135.

- პეტრე მონტეკასანოელი დიაკონი 1.
პროკოპი კესარიელი 80.
ჟამთა აღმწერელი 35, 71, 87, 114,
ჟინოვანი 117.
ჟირი ა. 8.
ჟორდანიას თ. 18, 28, 29, 31, 42,
47, 84, 85, 88, 100, 110, 111,
160-163, 168, 185.
ჟურული გიორგი 162.
ჟურულიანი 176-178, 185-187.
რამაზ ბატონი 156.
რანკე ლეოპოლდ 11.
რაჭა 162.
რაჭა-ლეჩხუმი 160.
რომანოზ წილკნელი 64, 65.
რომი 9, 10, 27, 136-138, 141,
142.
როსტომ იმერეთის მეფე 167.
როსტომ მეფე 43, 44, 78, 156,
რუისი 50.
რუსეთი 41, 73.
Russi 10.
საამილახორო 68.
საბა სერბთა არქიეპისკოპოზი 143,
148.
საბარათაშვილო 33.
საბერძნეთი 9, 27.
სამცხე 181, 182.
სამძივარი არსენ მწიგნობ. 113.
სარგის 45.
სარგის კ^ეზი 149.
საფრანგეთი 2, 4, 5, 7, 8, 11.
საქართველო 9, 14, 15, 17, 21,
26, 29-31, 35, 38, 39, 44, 53,
58, 64-66, 68, 69, 75, 76, 80-
82, 85, 86, 89, 90, 115, 120-
124, 128, 129, 132, 134, 136,
154, 156, 157, 159, 164 167,
173, 174, 179, 183, 186, 188.
ქართველო აღმოს. 34, 166. სა-
ქართველო დასავლ. 80, 161,
166, 179.
საციციანოს მხარე 67.
სენექერიმ მეფე 149, 151.
სერაპიონ არქიმანდრიტი 157.
სერბია 144.
სვანეთი 163, 181.
სვიმონ მეფე 41, 42, 44, 85.
სვიმონ II 46.
სვიმონ მეხაშე 34.
სვიმონ მონაზონი 144.
სივნიეთი 20, 149, 150.
სკანდა 172.
სკლიაროსი ვარდა 52.
სმბატ მეფე 149-151.
სოლაღაშვილი ზაზა 43.
სოლომონ სივნიეთის ეპისკოპოზი
150.
სომხეთი 19.
სომხითი 39.
სპარსეთი 9, 21, 22, 24, 41, 68,
80.
სტეფანე მტბვეარი 32.
სუმბატ დავითის ძე 26.
სქიაპარელლი ლ. 9.
ტათევი 150, 151.
ტაო-კლარჯეთი 106.
ტასსენი 6, 7.
ტაპირ ვაპიდი 24.
ტლაშაძე იესე 35, 40.
ტოხაძე 29.
ტუსტენი 6, 7.
ტყეილისი 18, 31, 43, 107, 132,
156, 166.
ულო ყაენი 35.
უმიკაშვილი პ. 36, 38, 77, 78.

- ურდოელასშვილი 32, 47.
 ფერის ჯოჯიკის ძე 61.
 ფიკკერი აჟულ. 12.
 ფირღალემიანი ლევონდ 20.
 ფისისანი 172.
 ფლაციუს მათე 2.
 ფლორენცია 9, 10.
 ფოთი 18.
 ფრანკფურტი (მაანისა) 11.
 ფრიდერიკო რომეელთა კეისარი 139.
 ფონ ფულდა ებერჰარდ 1.
 ფუმბაგალი ანჯელო 8.
 ფურცელაძე დ. 17.
 ქავთარაძე სულაჲ 172.
 ქავთარისშვილი ბოცო მწიგნ. 129.
 ქავთარისშვილი ედიშერ 157.
 ქართლი 25, 38, 39, 42, 53, 57, 67-69, 78, 82, 86, 106, 111, 112, 115, 116, 134, 172, 180-183. ზემო ქართლი 68.
 ქერობიძე ივანე 162, 170.
 ქერობიძენი 170, 177, 182.
 ქვათაყევი 51, 57, 87, 104, 105, 108, 111.
 ქიზიყი 77, 81.
 ქრისტეფორე კ^ჰი 43.
 ქსანი 64, 65.
 ქვაბულიძე სარგის მეაბჯრ. უზუც. 172.
 ქუენიფნეველი ქართლის ერისთავი 172.
 ქუთაისი 171, 180, 182, 183.
 ქულივის ძე ბადრია 51.
 ქულივისძე მათე 51.
 ყვირილა 172.
 ყიფიანნი 44, 162, 168, 169, 177
 ყიფიანი თემნა 176.
 შაბათაშვილი გოგია 49.
 შავისკაცისშვილი პაპა 157.
 შანაშვილი თინია 37.
 შარვანი 47, 48.
 შატერაშვილი პაატა 37.
 შაჰრუჰ მირზა 21.
 შაჰსეფი 21, 24.
 შერგილაძენი 163.
 შლუმბერგე ს. 13.
 Schmitz-Kallenberg L. dr.: 9.
 შოთა 117.
 შოთა რუსთველი 53.
 ფონ შტაანი 11.
 შტუმფი 11.
 შუშანიკი წმ. 69.
 ჩილინდრიშვილი ათანელ 49.
 ჩოლოყაშვილი მდივანი 16.
 ჩუბინაშვილი 45.
 ჩხარი 172.
 ჩხეიძე სეხნია 45.
 ცირლილაძე გელათის მეღვ.-უზუც.-ცესი 161.
 ცირლილასძენი 169, 177, 180.
 ციციშვილი იოვანე 43, 44.
 ციხედიდი 101.
 ცვლლეზიუს ნიკოლოზ 3.
 ცხენის წყალი 171.
 წვეის წყალი 172.
 წერეთელი დავით 172.
 წირქუალიძე დავით უჯარმელი 172.
 წირქუალელისძე რატი 127.
 ქავჭავაძე ფარიდონ 156.
 ქარულისა ძენი 171.
 ჭვიროსი 34.
 ჭიაბერი მანდატ. უზუც. 29, 98, 102, 117.
 ჭიჭინაძე ზ: 45.
 ჭურისძე მწიგნ. 130.

ზარიტონ წინამძღვარი 157.
 ხახანაშვილი ალ. 18, 42, 65.
 ხითარაანთ ისაია 52.
 ხიმშია ამირახორი 26.
 ხონდემირი 23.
 ხოსრო სპარსეთის მეფე 80.
 ხოჯა მაჰმუდ გავანი 23.
 ჯავახიშვილი გამრეკელი 31, 47.
 ჯავახიშვილი ზაზა 33, 96.
 ჯავახიშვილი ზაქარია 33, 96.
 ჯავახიშვილი დავით 48.
 ჯავახიშვილი იესე 42.
 ჯავახიშვილი ივანე 102.
 ჯავახიშვილი კახა 29, 33, 96.
 ჯავახიშვილი როინ 42.
 ჯავახიშვილი სვიმონ 52.

ჯავახიშვილი ფარემუზ 50.
 ჯავახიშვილი ფარსადან 159.
 ჯავახიშვილი ქაიხოსრო 44.
 ჯაფარიძე როსტევენ 172.
 ჯეევანშერი 150.
 ჯიხუბანი 162.
 ჯუანშერ ისტ. 25, 26, 42.
 ჰამმერ-პურგშტალი 23.
 ჰარკარნი 23.
 ჰენრიხ II 139.
 ჰენშენი გოტფრიდ 4.
 ჰეანრიკო რომაელთა კეისარი 139.
 ჰომანნ პროფ. 10.
 ჰუმაუნ ინდოეთის მეფე 23.
 ჰუსეინ ბინ ალი ალვაიზ ალ კაში-ფი 23.

ბერძენების საძიებელი.

ანდერძი 47; უახლესი ანდერძი 48.
 არზა 41.
 აკსნითი 39.
 ბარათი 40.
 ბეჭედი. 70, 71; საბეჭდავი ბეჭე-
 დი 71; სამკაო ბეჭედი 71; სა-
 სიგლე ან საგახსნითე ბეჭედი 72,
 76; დიდი ბეჭედი 72; მცირე
 ბეჭედი 72; ბეჭედი ტვფრისაჲ
 73; ბეჭედი შეკიდული 73, 76;
 თვალედი ბეჭედი 70, 76; სა-
 ბეჭდავი თვალი 70; საუფლო ბე-
 ქედი 69, 72; საბეჭდავი 70, 71;
 პირი ბეჭდისა 71; ბეჭდის მცუ-
 ელი 78.
 ბრძანება 15, 17, 36; სამეფო ბრძა-
 ნება 37.
 განაჩენი 17, 44.

გაკსნითი 38, 39.
 გუჯარი, 15, 17, 26—30; დიდი
 გუჯარი 58; გუჯარისა შეწყობი-
 ლობა 83.
 დავთარი 39, 40; დიდი საერთო
 დავთარი 40.
 დამწერი 65.
 დასტურლამალი ან დასტურლამა 38.
 დაწერილი 25, 26, 29, 30.
 დედაჲ ან დედანი 62.
 ენდალმა 17.
 ზეპირითი კანანახობა 61.
 ზურგი (ეტრატისა ან ქალღლისა)
 58.
 თამასუქი 51, 52.
 იერლაყი ან იარლუყი 17, 35
 მდივანი 16, 17; მდივანი მეფისა
 67; მდივანი დედოფლისა 67;

მოკსენება 41; მოსაკსენებელი 41.
მუღდარი 77, 78.
მწიგნობარი 16, 17; 65, 66; მდი-
ვან-მწიგნობარი 65, 66.
მზარე გარეგანი და შინაგანი (ეტ-
რატისა ან ქალაღდისა) 58.
ნაზირი 78.
ნაწერი 55.
ნიშანი 31, 32.
ნუსხა 41, 62; დანუსხვა 62; დანუ-
სხვილი 62.
ოქმი 51.
ოქრობეკედი 34, 35, 135.
პატრუცავი 17.
პირი (ეტრატისა ან ქალაღდისა)
58.
პიტაკი 17, 32, 33.
რაცამი 35, 36.
როარტავი 17.
საბუთი 34; დამწერილი საბუთი-
სა 55; მიმცემი ან მბოძებელი
საბუთისა 55; „ქვემორე და ზე-
მორე“ ნაწილები საბუთისა 59;
საბუთი ნატყუარი 156—160.
სიგელი 15, 17, 25-30, 134-136;
სიგელ-გუჯარი 28, 29; სიგელ-
გუჯრები „დიდნი და წვრილნი“
56; ერთიანი სიგელი 56, 57;
„განწყენა“ სიგელისა 62; სიგე-
ლის შეწყობილობა 82; გარდა-
წყვეტილობის სიგელი 43; სი-
გელი გაშვებულობისა 43; თავ-
დახსნილობის სიგელი 46; თარ-
ხნობის სიგელი 42; სიგელნი
მკვდრობისანი 42; ნასყიდობის
სიგელი 50; სიგელი შეუვალობი-
საჲ 42; „გარდაღდებულება“ სი-
გელისა 105; სიგლის თავი 87,

89, 92-95, 118; შესავალი სიგლის
თავისა 94, 95, 118-120, 123;
დასაწყისი სიგლის თავისა 95,
118, 119; ქანწილი 91, 92, 95,
118-120, 122; ვედრება 91-95,
118-122; ქებულება 91, 93-95,
118, 119, 122, 123; დიდების-
მეტყველება 91, 93, 94, 118,
119, 123; სახელდება 94, 95,
118, 119, 123-125; წოდებულო-
ბა 94, 95, 118, 119, 126-129;
წოდებულობა სრული 126, 127,
129; წოდებულობა შემოკლებუ-
ლი 126, 128, 129; სიგლის შუა ტა-
ნი 119; თხრობა 95, 97, 118;
ჰაჯა-მოხსენება 95-97, 118; „გა-
გებული“ 98, 99; „განგებულება“
99-101, 118; ჯერჩინება 99, 100,
118; რიანობა 100, 102, 118;
ყოვლის ფერაიანობა 101, 102, 118
პაემანი 102, 103, 118; შეუვალო-
ბა 103, 104, 118; დაუცილებლო-
ბა — გაცუდებულობა 104-106,
118; პასუხის გამცემლობა 106,
ბრძანებაჲ, ბრძანებული 98, 108
ბრძანებულება 106, 108, 119;
სიგლის ბოლო 117—119; სიგ-
ლის დასასრული 117-119; ბრალ-
თადადმხდებლობა 108, 111, 112,
118, 119; კუთრთხევა 108, 111,
119; ხელრთულობა 112—114,
119, 130—132; საუფლოჲ ხელ-
რთულობა 114, 115, 130—132;
საუფლოჲ კელი 114; სათვალა-
ვი ან დაწერილობის სათვა-
ლავი 112, 115, 119; კრულო-
ბითი მოწმობანი 83, 85, 111,
112, 115-119; მარტივი მოწმო-

ბანი 117-119; უჯუარობითა და წყევით დამტკიცება 115.
უსტარი 17.
თარვანა გადაწყვეტილობისა 43, 44.
ქრთამი 78, 79.
წიგნი 30; წიგნი სამეფო ან მეფისა 36; ბატონის წიგნი 36; გარიგების ან განრიგების წიგნი 38; წყალობის წიგნი 39; მიცემულობის წიგნი 39; გაცემულობის წიგნი 39; სიმტკიცის წიგნი ან სიმტკიცე 42; განსატევებელი წიგნი 42; თარხნობის ან სითარხნის წიგნი 42; აზატობის წიგნი 43; გარდაწყვეტილობის ან გარდაწყვეტილების წიგნი 43; მიჯნების გასწორების წიგნი 44; შენდობის წიგნი 44; საშუამავლო წიგნი 45; სათავდებო წიგნი 45; საფიცრის წიგნი 45; ალთქმის წიგნი 46; პირობის წიგნი 46, 53; საპატრონყმო ან ყმობის წიგნი 46; მზითვის წიგნი

46; თავდაკსნილობის წიგნი 47; დაკუთვნილობის წიგნი 47; ნაშვილებობის წიგნი 47; ანდერძის წიგნი 47, 48; თავის შემოწირულობის, თავშემოწირულობის ან თავშეწირულობის წიგნი და სიგელი 48, 49; ძმობის ან საძმო და ერთობის ან შეყრილობის წიგნი 49; ამხანაგობის წიგნი 50; 50; ნასყიდობის წიგნი 50; გაცულილობის წიგნი 50; შეწირულობის წიგნი 50; საალაპო წიგნი 50, 51; ვალის წიგნი 52; ვალის გარდაწყვეტილობის წიგნი 52; მოკითხვის წიგნი 53; წიგნი ვედრებისა 52, 53; მიჯნურობის წიგნი 53; საწუეველი ან წვეულობის წიგნი 53; გლოვის ან სამძიმრის წიგნი 53; შართლამის წიგნი 53; ერთიანი წიგნი 56; სამღიენო წიგნი 66.

ხელითწერილი 31.

ჰაჯა 41.

შემჩნეული კორექტურული შეცდომების გასწორება.

გვერდი	სტრიქონი	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
14	34	მოწაფე	მოწამე
20	17	<i>ს ქ ცოს</i>	<i>ს ქ ციკს</i>
20	30	შეტრების	მტრების
37	19	შესაფერის	შესაფერს
68	23	<i>ფარსეხელი ჴამარ.</i>	<i>ფარსეხელი შა- ამ.</i>
72	5	ის ბეჭედი	იმ ბეჭედს.
74	37	ბეჭდვით	ბეჭდით.
118	29	ოთხი ნაკვეთიანი	ოთხნაკვეთიანი
139	21—22	კეისარი	კეისარი ავლუს- ტიანი
140	8	fibelibus	fidelibus
151	12	ჩვენ	ჩემ
154	21	მე XII ს-ითგან	მე-XV ს-ითგან

